

12.
évfolyam
3. szám
A. D.
MMXI

Kovács Teofil: Egy ágensi életút kezdetei. Szilágyi Sámuel peregrinációja (1728-1732)

Bevezetés

A magyar protestáns egyháztörténet különös színfoltját képezi az eddig csak kevésbé kutatott ágensség, amely az ellenreformáció idején, a 17. század végén és a 18. század elején alakult ki. A protestáns egyházak által rendszeres fizetéssel ellátott, legkülönbözőbb ügyekkel megbízott személyek voltak ezek az ügyvivők. Ők képviselték állandó jelleggel egyházaik érdekeit a közigazgatás és bíraskodás legfelsőbb szintjén a bécsi udvar felé. Az erdélyi reformátusok Zoványi Jenő szerint a magyarországiakat megelőzve szervezték meg bécsi udvari kancelláriájuk mellett képviselőiket, melyet először Tarczali Zsigmond látott el. Ezt támasztják alá Dáné Veronka legújabb kutatásai is. Igaz, ő Tarczali tevékenységének kezdetét Zoványitól eltérően nem 1716-ra, hanem jóval korábbra – 1694/1698-ra – teszi. A magyarországi ügyvivőjéről szóló első hivatalos említés csak 1713-ból származik.

1721-től a magyarországi ágensek tevékenységi köréhez tartozott a pesti vallásügyi commissio protestáns tagjainak tájékoztatása is.[1] Feladatuk volt bármilyen egyházi ügyben a hozzájuk küldött folyamodványok megfelelő helyre való betérjesztése, az ügymenet gyorsítása vagy éppen késleltetése, a kedvező döntés érdekében az illetékesek tájékoztatása és megnyerése (igen gyakran anyagi áldozatokkal), a vallást érintő tervek alakulásának folyamatos figyelemmel való kísérése, az érintettek alkalmi vagy rendszeres tájékoztatása, egyházuk helyzetének előmozdítása.[2]

Az ágensség témájában eddig csak szórványosan jelentek meg írások.[3] A legújabb kutatásokat Dáné Veronka végezte ezen a területen. Kutatási eredményeit *Az erdélyi református egyház bécsi ágenciájának kialakulása, Tarczali Zsigmond ágenssége (1694 k. – 1741)* című kéziratban foglalta össze. A célzott kutatásokra annál is inkább igény mutatkozik, mert a 18. századot bemutató, összefoglaló jellegű egyháztörténeti művek alig foglalkoznak a témával.[4]

Tanulmányom egy nagyobb kutatás első eredményeit foglalja össze. Ebben a magyarországi reformátusok egy jelentős ügyvivőjének, Szilágyi Sámuelnek (? – 1771) tevékenységét szeretném bemutatni peregrinus éveinek végéig, aki 1733 és 1748 között látta el ezt a feladatot Bécsben. Az ágens szolgálatai után érdemei elismeréseként bárói címet kapott, és haláláig erdélyi királyi ülnök lett. Első lépésként ezeket az éveket vizsgálom meg a teljesség igénye nélkül, csak négy nagyobb témakört, a peregrinációt, Szilágyi és gróf Teleki Sándor (1679-1760) viszonyát, Szi-lágyi, Teleki és a két német támogatójának, Daniel Ernestus (1660-1741) és fia, Paulus Ernestus Jablonskinak (1693-1757) a kapcsolatát, valamint a peregrináció anyagi hátterét tárgyalva. Elsődleges forrásul főként Szilágyi Sámuelnek patrónusához, gróf Teleki Sándorhoz írott tizenhét levelét vesszük alapul.[5] Sajnos, az Erdélyi Múzeum Levéltárában, melyet a kolozsvári Állami Levéltár őriz, az 59[6] főlíó kötetre rúgó Szilágyi-anyag jelenleg nincs meg, így munkám alapja az 1980-ban egy szegedi kutatócsoport által publikált *Peregrinuslevelek, 1711-1750* című forráskiadvány.

A vizsgálni kívánt kérdések a következők: Milyen közegből került ki a későbbi ágens? Milyen lehetett anyagi helyzete? Hogyan történt az utazása? Hol tanult? Mit tudott ott tanulni? Milyen szempontok szerint választott tárgyakat? Milyen képességeket és készségeket tudott elsajátítani ez idő alatt? Segítették-e ezek ágensi munkáját? Milyen körökben forgolódott? Milyen gyakorlati haszna volt kint-tartózkodásának? Kitől tanult, hogyan hatott rá? Más-e a 18. századi peregrináció a korábbiakhoz képest? Milyen volt a patrónus és a patronált kapcsolata? Kik segítették külföldön?

Szilágyi Sámuel és a Teleki család kapcsolatát patrónusához írt leveleinek tükrében mutatom be. A vizsgálódás során számolnunk kell azzal, hogy a kapcsolat bemutatása – tekintve, hogy Teleki Sándor válasza ismeretlenek – egyoldalú. Szilágyinak hozzá írt levelei (egy kivételével, mely 1722-ben Nagyenyeden kelt) mind peregrinus éveiből, azaz 1728 és 1732 közötti időszakból származnak, melyek az említett gyűjteményben jelentek meg.[7] A levelezéssel kapcsolatban két fontos dolgot is megtudhatunk a korabeli kommunikáció mibenlétéről. Szilágyi például 1732. május 6-án azt írja, hogy március 24-i levelei lehet, hogy elkallódtak, pedig azokban rendkívül fontos dolgokról írt. Kérte, hogy ezen dolgokról írjon neki a gróf.[8] Ezek szerint nem minden levél érkezett célhoz. A másik érdekes tény a kapcsolattartást illetően a levél útjának ideje. Egy-egy levél elég sok ideig, akár két-három hónapig is úton lehetett, ami elég ritka levélváltást eredményezhetett. Szilágyi egy 1732. augusztus 4-én kelt levelében tudatja, hogy a gróf május 24-i levelét megkapta.[9] A levelekből kiderül, hogy Szilágyi a főgondnokon kívül még tartotta a kapcsolatot a Teleki család több tagjával is, akik a tőle jövő információt megoszthatták egymással.[10]

A magyar diákok egyetemjárása, különös tekintettel német egyetemekre

A legmagasabb szintű magyarországi protestáns iskolák csak főiskolák voltak, így az egyetemi képzettség és a doktori cím megszerzésére kizárólag a külföldi egyetemek nyújtottak lehetőséget. Ezek a külföldi tartózkodások általában két évig tartottak.[11] Becslések szerint 1526 és 1694 között mintegy 4000 alkalommal iratkoztak be magyar diákok német egyetemekre, ami diákonként két beiratkozást számolva legalább 2000 diákot jelentett, tekintve, hogy előfordult: több egyetemet is felkerestek a diákok.[12] 1694 és 1789 között 3944 beiratkozást mutat ki Tar Attila.[13] „A XVI-XVII. században még az erdélyi diákok mintegy 25%-a, 1701 és 1849 között már csak 8-10%-a látogatott két vagy több akadémiát. A XVIII-XIX. századi külföldi egyetemjárás sajátosságaihoz tartozik az is, hogy e korban csökkent azok száma, akik két vagy több akadémiát, illetve egyetemet látogattak. A jelenséget – szerintünk – a peregrinusok igen-igen szűkre szabott anyagi lehetőségei, valamint az egyetemek és akadémiák szakosodása befolyásolta döntően.”[14]

A magyarországi közállapotok normalizálódása egybeesett a felvilágosodás kibontakozásával. Korábban a törökellenes felszabadító harcok és a Rákóczi-szabadságharc hátráltathatta a peregrináció folyamatát. A hadműveletek megnehezítették a biztonságos közlekedést, de az anyagi támogatás összegyűjtése is kérdésessé válhatott.[15] A helyzet megváltozásával érhetően növekszik a Németországba peregrináltak száma. Ez 1715 és 1740 között átlagban 42,5 főre tehető, míg korábban, 1694 és 1714 között 35,8 fő volt.[16]

Bár a háborús állapotok megszűntek, a peregrinációt megnehezítette az, hogy a Habsburgok kifejezetten csak a római és a görög katolikusok külföldi tanulmányútjait támogatták. A csendes ellenreformáció hatalomgyakorlásának technikájához tartozott, hogy a nyelvileg rokon, németajkú, szász lutheránusoknak csekély mértékben, de mégis nyújtottak segítséget. Eltűrték a görögkeletiekét az „oszd meg és uralkodj” elv jegyében. A sokszor politikai ellenzéket jelentő reformátusok és unitáriusok egyetemjárását azonban kifejezetten akadályozták. Az ellenreformáció jegyében Bécs 1721-ben elrendelte, hogy a magyar protestáns egyházak csak azokat a diákokat engedjék peregrinálni, akik írásban kötelezettséget vállaltak, hogy kizárólag egyházi pályán fognak működni.[17] (Ilyen kötelezettségvállalásról Szilágyi Sámuel esetében nem tudunk.) Kérdés, hogy ez mennyire ment át a gyakorlatba.

A peregrinálni óhajtok számára a legnagyobb gond a külföldi tartózkodáshoz szükséges anyagiak előteremtése volt. Erre számos lehetőség adódott. Különböző személyek, professzorok, főgondnokok, püspökök, valamint egyházi szervek (főkonzisztórium, zsinat) támogatásával ösztöndíjat kaphattak valamelyik külföldi felsőoktatási intézménybe. Kereshettek gazdag főurat, pártfogót is az egyetemjárás kiadásainak fedezésére. Nevelősködhettek gazdagabb családok gyermekei mellett, akár el is kísérhették őket külföldi útjaikra. Bevételi forrásként szóba jöhetett a partikulák iskoláiban történő tanítóskodás vagy egy rövidebb idejű gyülekezeti

lelkészség is. Nem volt ismeretlen a településről-településre történő adománygyűjtés sem.[18] Kapcsolatok révén sikerült külföldön, több helyen támogatást szerezni a diákoknak. Például a már emlegetett gróf Teleki Sándor Ruardus Andala professzor révén öt franekeri ingyen ellátást, szabad asztalt biztosító támogatást intézett erdélyi és magyarországi diákoknak.[19] Ebből látható, hogy nemcsak teljes ösztöndíjak léteztek. Az adományozók feltételekhez kötötték támogatásukat. Ezek alapvetően a diákok erkölcsi magaviseletét és felkészültségét érintették. Egyfajta nyilvános vizsgát kellett tenniük 1722 körül – valószínűleg a már említett 1721-es bécsi rendelet hatására – a peregrinálni kívánó diákoknak a világi gondnok, a professzorok és az egész diákság jelenlétében és köteleznie kellett írásban magát arra, hogy lelkészként fog működni hazatérte után.[20]

A diákok általában szekéren vagy gyalog csoportokban utaztak, ezzel is csökkentve a rablók támadásának veszélyét. Többnyire kereskedőkhöz csatlakoztak, átlagosan két hónapot töltve utazással. A reformáció után az egyházi javadalmazás gyér volta miatt a lelkészi pálya vonzása a nemesek körében megszűnt. Főleg a polgárok, kismanesek, parasztok és értelmiségiek számára volt ez lehetőség a társadalmi mobilitásra.[21]

A peregrinálni kívánó tanulmányairól a patrónus, az iskolai vezetőség, a diák családja vagy maga a diák döntött. Ez történt többnyire annak fényében, hogy milyen foglalkozást szemeltek ki neki még kiindulása előtt. Előfordult, hogy egyetemjárása során (vagy ritkán hazatérése után) döntöttek hivataláról. Ez utóbbi főleg a világi hivatásra készülőkre volt érvényes.[22] Jellemző, hogy a diákok több tudományterületről is hallgattak tárgyakat. Az enyedi kollégium professzorai 1716-ban úgy vélekedtek, hogy mindenki számára hasznos az orvosi tárgyak tanulása.[23] A többoldalúság Szilágyi esetéről is elmondható, erre később részletesen visszatérünk.

Szilágyi és patrónusa, Teleki Sándor

Szilágyi Sámuel születésének időpontja Zoványi adatai szerint nem ismert. Szabó Miklós és Szögi László úgy vélekedik, hogy Nagyenyeden született, ezzel kapcsolatban azonban nem nevezik meg forrásukat.[24] Bár odera-frankfurti beiratkozásokor valóban Enyed szerepel származási helyként, az még nem biztos, hogy ez születési helye is, hiszen apja, Szilágyi Péter (? – 1723) csak 1716-tól volt a nagyenyedi kollégiumban a keleti nyelvek professzora, előtte a Kemény családnál volt nevelő és pap egy erdélyi Szentkirály nevű községben. Mint látni fogjuk, az első levél 1722-ből származik, ez egyértelművé teszi, hogy Szilágyi Sámuel jóval 1716 előtt született. Így egyáltalán nem biztos, hogy ez az erdélyi város lett volna szülőhelye. Kollégiumi tanár apja Nagyenyeden is hunyt el 1723-ban,[25] a fiú szintén ebben a városban tanult.[26] Más itthoni tanulmányi helyről nem tudunk. Szilágyi nagyenyedi tanulmányait befejezve kapcsolódott be a már évszázadok óta meglévő peregrinálásba.[27]

Szilágyi Teleki Sándorhoz intézett első levele Nagyenyeden kelt 1722. december 1-jén. Ebben arról írt, hogy bár eddig még nem ismerték egymást, de a gróf fiát – minden bizonnyal a szintén enyedi diák Miklóst (1704. március 6., Bethlenszentmiklós – 1745. szeptember 6., Gáva)[28] – személyesen ismerte a levél írója, és más embereknek a grófról alkotott véleménye is bizakodással töltötte el.[29] Telekinek a közelben voltak birtokai, és Szilágyi neki szeretne volna eladni jószágait, szántóföldjeit, kétszintes házat, nyolc darabban lévő szőlőt, melyeket korábban Magyarországra menet vett meg egy Nadányi nevű enyedi polgártól. Mindezt alkalmi vételként kínálta fel a grófnak, amit Teleki jól tudott volna használni, hiszen a nagyenyedi kollégium gondnoka volt, és eszerint még nem volt háza Nagyenyeden. Jelezte, hogy várja a gróf választát arról, érdeklí-e a dolog.[30]

A levéllel kapcsolatban felvetődik, hogy miért Szilágyi Sámuel kínálja fel adásvételre az ingatlanokat, hiszen apja, Szilágyi Péter, csak a következő évben halt meg.[31] Nem kizárt, hogy ekkor már betegeskedett. Továbbá az sem világos, hogy miért akar az ingatlanoktól megválni. Mindenesetre Szilágyi eléggé önállóan járt el anyagi ügyekben, igaz, a szóban forgó ingatlanokat is ő vásárolta igen fiatal fejjel.[32] Az üzlet végső kimeneteléről nincs tudomásunk. Felvetődik azonban az a kérdés is, hogy ha ennyire vagyonos volt Szilágyi,

akkor miért szorul peregrinációs útján folyamatosan jelentős támogatásra. Lehet, hogy anyagi helyzete változott meg nagymértékben, illetve külföldi tartózkodása is igen sokba kerülhetett? Nyilván nem ok nélkül fordult segítségért a kollégium akkori főgondnokához, Teleki Sándorhoz, aki ismert volt arról, hogy támogatta a tehetséges diákok tanulását.

„Sok diák indult útnak Teleki Sándor hivatalos passzusával a zsebében, tanult az ő jóindulatát élvezve. Neve garancia volt a professzorok előtt. És nemcsak diákjaival levelezett rendszeresen, hanem a külföldi tudós-tanárokkal is. Az alumnusok pártolására idehaza is sok ismerősét igyekezett megnyerni. Családja mecénás hagyományait folytatva tehát nem kis szerepet játszott a XVIII. századi erdélyi értelmiség képzésében.” – írja záró tanulmányában Hoffmann Gizella.[33]

Szilágyi Sámuel patrónusa, gróf Teleki Sándor egy neves erdélyi családban született, Teleki Mihály és Vér Judit fiaként. A főnemes Bethlen Miklós veje volt, aki apósát igen fiatalon, 1704-ben, mindössze 26 évesen követte a nagyenyedi kollégium főgondnoki tisztségében. Szerepe kimagasló volt az erdélyi kollégium újjáépítésében és a külföldi segélygyűjtésben. Emellett volt még tordai főispán, majd 1734 és 1754 között a marosvásárhelyi kollégium főgondnoka.[34]

Arról nincsenek információink, hogy mikorra nyúlnak vissza Szilágyinak a Teleki családhoz fűződő kapcsolatai. A kapcsolatuk eredete és milyensége sem ismert. Ebben az időszakban, 1716-tól Szilágyi apja, Szilágyi Péter nagyenyedi tanár volt, akít minden bizonnyal ismerhetett az ott 1704 óta főgondnoki tiszteet betöltő Teleki Sándor. Lehet, hogy e kapcsolat révén alakulhatott úgy, hogy a főúr, valószínűleg apjára való tekintettel is, elvállalta Sámuel tanulmányainak finanszírozását.

A peregrinus külföldi útja

Szilágyi Sándor peregrinációja tehát egy ilyen közegben jöhetett létre. Ő a kiváltságosabb peregrinus diákokhoz tartozott, akik komoly szülői háttérrel rendelkeztek, és így elsőrangú támogatókat is talán könnyebben tudott szerezni külföldi tanulmányához. Az, hogy ez mi miatt valósult meg éppen Németországban, nem tudni pontosan, hiszen a Teleki által patronált ösztöndíjasok egy kisebb része például Hollandiában tanult (Leiden, Franeker, Utrecht). Ahogy látni fogjuk ebben a kérdésben nem is Szilágyi választása lehetett a döntő, hanem sokkal inkább patrónusának rendelkezése.

1722 után csak hat évvel később van újabb adatunk. Peregrinálását dokumentáló első keltezetlen (talán 1728-as) levelében Szilágyi leírta utazását Erdélyből Danzigon keresztül Amszterdamig, majd onnan Stettinen keresztül Berlinig. Elindulása előtt valószínű, hogy Teleki gróf gerneszegei várában tartózkodott, ahonnan alig ötmérföldnyire belázasodott, és két hétig betegeskedett. Máramarosból nyolcnapos pihenés után indult tovább. Kassán keresztül utazott Posenig egy patikussal, aki vezetője és útitársa is volt egyben. Neki adta el lovát is, tehát ekkor nem lehetett nagyon szegény. Ahogy láttuk korábban, a más utazóhoz való csatlakozás általános volt a peregrinusok között. A Teleki által a lichtensteini fejedelemnek írott levelet nem tudta továbbítani a főúr szolgájának. Frankfurt an der Oder vagy más néven Odera-Frankfurt közelében járt már, amikor a gyógyszerész beajánlotta egy barátjának, akivel ingyen juthatott el Danzigba. A diák igencsak szerethette az utazást, mert annak köszönhetően, hogy korábban összebarátkozott egy közelebről meg nem nevezett magyar professzorral, egészen másfelé vette az útját, nem Németország felé. Az említett magyar professzor segítségével mindössze egy tallérért hajón Amszterdamba utazott. A hajó 13 nap után vetett horgonyt a holland városban. Szilágyi azonban nem tartózkodott túl sokat ott, ugyanazzal a hajóval visszafordult, egyrészt Teleki egy másik levele miatt, másrészt az ingyen megélhetés lehetősége csábította. (Az azonban nem derül ki a levélből, hogy pontosan mire gondolt.) Amsterdamból tengeri úton érkezett vissza Stettinbe, majd Berlinbe ment, ahol Daniel Ernestus Jablonskival találkozott, és átadta neki Teleki általa küldött levelét. Végül a diák az odera-frankfurti egyetemre került,[35] ahová 1728. november 24-én iratkozott

be.[36] Érdekes, hogy Szilágyi nem utalt arra, miért tett olyan nagy kitérőt, mielőtt patrónusát felkereste volna. (Ld. a mellékelt térképet.)

De ki is volt Teleki e bizalmas ismerőse? Jablonski Comenius unokája volt, ugyanis Brandenburg nemcsak a hugenottákat fogadta be a 18. században, hanem ezt megelőzően, az 1660-as években a lengyel szociánusoknak, majd a cseh testvéreknek is menedéket nyújtott. Az uralkodó bár református volt, lemondott alattvalói kálvini hitre való térítéséről.[37] A nevezett férfiú a porosz királyi tanács tagja, 1690-től Königsbergben, 1693-tól Berlinben udvari papként működött. 1718-tól az egyházi tanács tagja lett, majd 1733-tól a berlini királyi tudományos társaság elnöki tisztségét viselte, s nagyon fontos szereppel bírt a nagyenyedi kollégium odera-frankfurti ösztöndíjainak megszervezésében.[38] Jablonski fia, Paulus Ernestus teológiai tanárként és városi lelkészként dolgozott 1721-től az egyetemi városban.[39]

Szilágyi korábbi tanulmányi terveiről, ha voltak, nem tudunk részletesebben. Valószínű, hogy Teleki az ő esetében is Jablonski segítségét kérte a tanulmányok helyének megválasztásában.

Az odera-frankfurti egyetemen

Az Odera melletti Frankfurt fontos peregrinációs célpont volt már korábban is a magyar diákok számára. Az intézményt Font Zsuzsa úgy jellemzi, hogy 1613-ban, a brandenburgi választó református hitre térése után megvolt az egyetemen mind az evangélikus, mind a református teológiai gondolkodás képviselője. Heidelberg a harmincéves háború idején katolikus kézre került, ami Odera-Frankfurtot felértékelte a reformátusok számára. „A teológia és filozófia nem volt különösen erős, de szabad és nyitott, és a paritás következtében praktikus türelmes. A reformátussá lett elektor a legszigorúbb kálvinizmust, a dordrechtli végzéseket nem engedte be az egyházba és a frankfurti egyetemre. Kelet felől nézve volt különös jelentősége ennek az egyetemnek, nem utolsósorban az erdélyi protestánsok minden felekezete számára logikusan útba eső hely volt Hollandiába menet, de a legtöbb esetben hosszabb alaptanulmányok helye is itt volt.”[40]

Szilágyi („Samuel Sylvani Enjedio-Transylvanus”) 1728. novemberi beiratkozásának fél évében az intézmény anyakönyvében találunk még két másik magyarországi diákot a következő formában bejegyezve: „Michael Kovats, Transylvanus” (november 27.), illetve „Johannes Theophilus Holstein, medicinae doctor, Posonio-Hungarus” (december 9.). Az előző évekből is szerepelnek a matrikulában hazai diákok.[41] Szilágyi tehát nem az egyedüli magyar volt az Odera-parti városban. Már 1728. december 14-én arról írt, hogy szívesen látogatna más egyetemeket is, de erre nincs pénze.[42] Szilágyi bár szeretett volna továbbmenni, 1729. június 28-án arról írt, hogy a nemrég Franekerből odahívott Johann Gottlieb Heineccius (1681-1741) filozófiaprofesszor előadásai annyira lebilincseltek, hogy távozási tervétől egy ideig elállt.[43] Három évvel később, 1731. november 16-án a következőt írta: „Szándékom, hogy Juliusban innen el mennek, végezvén Isten jóvoltából szintén cursusomat Hollandiában kívánnék nem tanulásnak okáért inkább, mint experientiáért fel menni csak költségem lenne, ha nem lesz pedig talám haza felé indulok.”[44] Nem meglepő, hogy a hollandiai utazásából nem lett semmi, hiszen 1732 márciusa előtti leveléből kiderül, hogy még a hazaútra sincs pénze.[45]

A fiatal diák azonban nem adta fel a tervét, hogy minél több országot meglátogasson. Szilágyi 1732. augusztus 4-én reményét fejezte ki, hogy el tud jutni Franciaországba, ami bizonyára nagy álma lehetett, hiszen komolyan tanulta az akkor nagyon divatosnak számító franciát. Azt azonban nem tudjuk, hogy mit akart konkrétan tanulni, lehet, hogy csak tapasztalatszerzésről volt szó. Tudjuk, hogy szerte Európában a 18. században, nem utolsósorban a kiűzött hugenották miatt is, fellendült a francia nyelv ismertsége. Arról is írt, hogy németül is tanult. Nem mindenki ment német egyetemre német tudás nélkül, Pápai Páriz Ferenc például saját beszámolója szerint már tudott németül kiutazásakor.[46] Arról Szilágyi nem írt, hogy miért tanulja ezeket a nyelveket. Nyilvánvaló azonban, hogy tudatosan készülve közéleti tevékenységére ezek a nyelvek

elengedhetetlennek bizonyultak. Röviden számot adott még arról, hogy ezenkívül mit tanult. Szerinte Magyarországon sok a teológus, sőt úgy látta, orvosok is szép számmal vannak, így ő a jogot választotta, de ettől függetlenül hallgatta az ifjú Jablonski teológiai előadásait is. A jogi tanfolyamon hallgatta „az Intitúciókat, közjogot, büntetőjogot, kánonjogot, természetjogot, politikát és erkölcsfilozófiát”. Orvosi tárgyú stúdiumokat is felvett, ami nem csoda, mivel azt, már jóval korábban, 1716-ban kívánatosnak tartották az enyedi professzorok. „Kíváncsiságból hallgattam a kémiát, a gyakorlati dolgokat, az előírásokat, a gyógyítás anyagait”^[47] – foglalta össze röviden kalandozásait más tanulmányok területein.

A németországi tartózkodás anyagi háttere

A Hollandiából visszatérő peregrinusnak Jablonski az odera-frankfurti egyetemet tanácsolta, és ingyenes étkezést ajánlott ott. A lelkész Telekire való tekintettel mindent magára vállalt, ami a megélhetéshez szükséges volt, remélve, hogy a gróf meg lesz mindezzel elégedve.^[48] Ez, úgy tűnik - mint , ahogy a későbbiekből kiderül -, hosszabb ideig tartott. Mindenesetre ennek részletei nem eléggé tisztázottak. Az ifjú Jablonski támogatásának köszönhetően Szilágyi a király által biztosított étkeztetésben részesült, amit 1729. június 28-án köszönt meg támogatóinak.^[49] Ez is inkább arra utal, hogy nem a teljes ellátásra kapott pénz Jablonskitól.

Az, hogy egy professzor anyagilag is támogat egy diákot a tanulásban, nem volt egyedülálló. Johannes Leusden (1624-1699), az utrechti egyetem tanára sok esetben támogatott kölcsönrel magyarországi és erdélyi diákokat, majd aztán időnként hiába próbálta azt visszaszerezni.^[50] Ahogy látni fogjuk, ez a probléma Szilágyi esetében is reális volt.

Az előbbieket fényében teljesen érthető, hogy Szilágyi szerette volna megkapni az odera-frankfurti ösztöndíjat, melyet 1626-ban hozott létre György Vilmos, brandenburgi fejedelem két enyedi teológus javára 80-80 tallérral.^[51] Ez ügyben írt a professzoroknak is, de egyikük válasza az volt, hogy „aki ajándék asztalt szerzett neki, szerezzen beneficiumot [jótéteményt], hozzánk ne fojadjon”. Mivel egyik nekik küldött levelében arról írt, hogy Teleki támogatásában részesült. Ezek szerint a professzoroknak volt a dolgra ráhatásuk. Nem tudható, hogy Szilágyi kérte-e korábban támogatásukat, és az sem, mi miatt neheztelhetek rá.

Az ösztöndíjasnak igencsak fogytán volt a pénze, hiszen csak a nyelvek tanulására jelentős összegeket költött.^[52] A diáknak igen rosszul eshetett az elutasítás, hiszen egyrészt apja enyedi professzor volt hajdanában, másrészt támogatója a kollégium főgondnoki hivatalát töltötte be. Mindenesetre az eljárás igen furcsa. Az emlegetett nyelvtanulás valószínűleg nyelvmesterek révén történhetett, bár erre nincs semmilyen forrásunk.

Több mint másfél év után, 1730. augusztus 12-én írt levelében Szilágyi nagy örömről tudósította patrónusát. Végre-valahára nagy nehezen megkapta az egyik odera-frankfurti ösztöndíjat, amit csak december 1-től folyósítottak neki.

1730. december 30-án arról tudósított, hogy – az enyedi professzorok ellene irányuló áskálódása dacára – megkapta az ösztöndíjat, Jablonski adott neki kölcsön, azonban majd egész évi ösztöndíját kell az addigi adósságai rendezésére fordítania. Ha pénze lett volna, már továbbállt volna, de ezt így nem tehette meg. Jelezte, hogy úgy döntött, még két évet fog maradni Odera-Frankfurtban.^[53]

Még ezelőtt, augusztus 13-án írt azzal a hírrel kapcsolatban, hogy otthon devalválódott a pénz. Kérte patrónusát, hogy küldjön neki 10 forintot Márkusfalvi Péter, enyedi diák közreműködésével, mivel minden pénzből kifogyott. A nevezett diák bizonyára bizalmasa lehetett, aki a későbbiekben maga is peregrinált.^[54] A hitelezésre Jablonski a grófra való tekintettel vállalkozott. Kérte, hogy a gróf segítse ki szorult

helyzetéből.[55] Ez enyhe célzás Jablonski és Teleki kapcsolatára. Úgy látszik, hogy az ösztöndíj ellenére sem rendeződött Szilágyi anyagi helyzete. Magáról azt írta 1731. november 16-án, hogy ha lesz rá pénze, júliusban szeretne elmenni innen Hollandiába, nemcsak a tanulás miatt, hanem a tapasztalatszerzésért, s ha nem, akkor talán kénytelen hazafelé indulni.[56] Az ösztöndíja, ahogy korábban írta, csak másfél évre szól. A következő levelében arról tájékoztatót, hogy tanulásával annyira jutott, hogy most már akár be is fejezhetné odera-frankfurti tartózkodását, de nincs arra pénze, hogy hazautazzon. Ebben kérte a gróf segítségét, egyben megköszönte, hogy az elmúlt évben négy arannyal támogatta.[57] Ez év augusztus 4-én arról tudósított, hogy csak a telet töltené külföldön, és négy év tartózkodás után hazatérne, ha pénze lenne rá, mivel igen el van adósodva: „Hogy ha pedig pénzt nem találok onnan hazul venni, kéntelenítetem auctiot instituali, könyveimet, és szép mathematicum instrumentumimot melyeket szerzettem el kotyavetyézni, és osztán másfelé fordulok még a jövő esztendőn, ha lehet Frantzia országban, minthogy oda nagy vágyasom van.”[58] Nagy álma, a francia földre való eljutás még igen szorult helyzetében sem múlt el. Utolsó levelében (1732. november 2.) kiderült, hogy patrónusa szorult helyzetében újabb négy arannyal támogatta.[59]

Szilágyi peregrinálásának, melyet az örökös pénzzavar jellemzett, anyagi fedezete több forrásból tevődött össze. Természetesen ez a helyzet nem kivételes a külföldet megjárt diákok körében, inkább általánosnak mondható. Az 1730 decemberétől ismeretlen ideig folyósított ösztöndíj nagyban segített korábbi adósságai rendezésében, de nyilván ezután is élnie kellett valamiből. Anyagi helyzetében történő javulást a német földön peregrináló Ráday Gedeon mellé történő beajánlástól várt. Remélte, hogy sikerülne az úrfi mellett végzett szolgálatiért „szabad asztalt, házat &c. a mi ahoz tartozik és esztendeig ötven tallért”[60] kapnia. Teleki ezt valamilyen oknál fogva nem tette meg. Így Szilágyi az ifjú Ráday többszöri kifejezett kérésére sem vállalkozott a kísérői szerepre.[61]

Nem vetődött fel az a lehetőség, hogy esetleg saját maga próbáljon valamilyen munkával, például latintanítással kiegészítő bevételek szert tenni, mint ahogy az az angliai peregrinusoknál előfordult. Egyetlen szóba jöhető pénzkereseti lehetőség a Ráday Gedeon melletti tanítószkodás lett volna. Természetesen egy négyéves külföldi tartózkodás – bárkiről legyen is szó – igen komoly anyagi erőfeszítéseket kívánt. Szilágyi esetében nincs pontos adatunk arról, hogy ő mennyit költött. Ezzel kapcsolatban annyit mondhatunk, hogy Enyedi István 1721-ben írt leveleiben ezer német forintot tart szükségesnek egy nemes úrfi és praeceptora ellátásához.[62] Ez nyilván egy főúri apanázsnak számított, nyilván egy egyszerű diák ennek töredékéből gazdálkodhatott.

Szilágyi, Teleki és a két Jablonski

Szilágyi peregrinációjának Teleki mellett a másik kulcsfigurája volt a már korábban emlegetett Daniel Ernestus Jablonski. Az ekkor már befolyásos udvari lelkész régóta támogatta az erdélyi peregrinusokat, így például Ajtai András, Felffalusi Mihályt és Pápai Páriz Ferencet.[63] 1711. november 12-én az ifjú Pápai Páriz is egy Teleki által írt ajánló levéllel ment Jablonskihoz, akit ő tanácsol tovább a hallei egyetemre.[64] Az utóbbi peregrinációs albumában szerepelt is az idősebb Jablonskitól egy Berlinben, 1711. november 16-án kelt bejegyzés,[65] valamint az ifjabb Jablonski is írt 1713. július 15-én néhány sort az emlékalbumba.[66] Szilágyi leveléből egyértelműen kiderült, hogy a gróf személyesen az idősebb Jablonskihoz küldte Berlinbe egy neki írt levéllel.[67] Az udvari lelkész Szilágyival való beszélgetése során nagyrabecsülését fejezte ki Teleki iránt, akivel immár évtizedek óta kapcsolatban állt. Az idősebb Jablonski az odera-frankfurti egyetem látogatását tanácsolta a diáknak, és ingyenes étkezést biztosított, valamint Telekire való tekintettel késznek mutatkozott a megélhetéshez szükséges kiadások fedezésére, remélve, hogy mindezzel a gróf meg lesz elégedve. Megígérte, hogy hamarosan írni fog Telekinek, üdvözlétét küldi a patrónusnak. Szilágyi jelezte, hogy rövidesen útra kel Odera-Frankfurtba.[68] Ebből a levélből az derül ki, hogy Teleki teljes mértékig Jablonskira bízta azt, hogy védence melyik egyetemre kerüljön. Ez a korábbi patronáltak esetében is így történt. Jablonski és a gróf valószínűleg közvetlenül egymással is levelezett, de 1728. december 14-én írt

levelét azzal kezdte Szilágyi, hogy Jablonskitól való elválásakor abban állapodtak meg, hogy ő tudósítja a grófot. Tehát ez úton is tartották a kapcsolatot.[69]

Az udvari lelkész fia, Paulus Ernestus Jablonski 1721-től teológiai professzor és egyúttal városi lelkész volt Odera-Frankfurtban. Ő maga is támogatta a peregrinust. Szilágyi ugyanis arról írt étkeztetésével kapcsolatban, hogy van valami kis nehézség a dologban, de reméli, hogy azt Jablonski fia, Paulus Ernestus frankfurti teológiaprofesszor meg tudja oldani. Bizonyára nagyon örült volna, ha a gróf ír ennek az igen kiváló ifjúnak, aki apja révén igen nagy tisztelője az erdélyi patrónusnak.[70]

Szilágyinak a Jablonskiakkal való kapcsolata többrétű volt, nemcsak tanulási lehetőségről, pénzügyi segítségről szólt, hanem udvari információkról, praktikus dolgokról, hírekről - mint például az ausztriai protestánsok kiűzéséről - is tőlük tájékozódott.

Szilágyi a porosz udvarban. „Diplomáciai iskola”

A külföldi tapasztalatszerzésnek fontos eleme volt a különböző társadalmi körökben való jártasság. Királyi, illetve hercegi udvartartásban való forgolódásáról két levél is tanúskodik. Az első 1731. szeptember 1-jén kelt. Beszámolt arról, hogy a johannita rend augusztus 16-i ünnepélyén 41 lovagot avattak, és megválasztották az új nagymestert. Maga a porosz király is részt vett ezen több fejedelemmel együtt. Örömmel újságolta, hogy „szerentsém volt az ebéd felett az ő Fsgé [Őfelsége] háta meget udvarlani más több Deákokkal”.[71] 1732. március 24-i keltezésű a következő levél. Jelentette, hogy a hónap 16-án a lotharingiai herceg Berlinből sok főúr kíséretében Odera-Frankfurtba érkezett, ahol részt vett a porosz trónörökös eljegyzésén, nagy pompával fogadta őt mind a hadsereg, mind az egyetem. Az ott tanuló magyarok kötelességüknek tartották, hogy jövendőbeli urukat üdvözlő versekkel köszöntsék. „Generalis Uram ő Excellenciaja Gratiajabol alkalmatosságunk szolgáltatodott, még pedig asztal felett, a holott én rövid oratioval ő Fsgét tiszteltem, Nemzetünket, s magunkat ő Fsgé kegyelmes Gratiajaban insinualtam, Kiis kegyelmesen acceptalni méltoztatott, maga meg köszönte indulatunkat, sőt érdemünk felett megis ajándékozott.” Üdvözlő versében remélte, hogy a hercegből császár lesz, aki éppen ezen a birodalombeli körútján próbálta megszerezni a választók támogatását.[72] Ez azért is figyelemreméltó, mivel Lotharingiai Ferenc István herceg csak 1736-ban házasodott össze Mária Teréziával, és csak jóval később, 1745-ben lett I. Ferenc néven német-római császár. Úgy látszik, hogy ezt egy igen hosszú diplomáciai előkészítés előzte meg, mely egyik mozzanatánál Szilágyi is jelen lehetett.

Szilágyinak arra is kiterjedt a figyelme, hogy jelezze Telekinek, hogyha az idősebb Jablonskinak akar ajándékot küldeni, ajánlotta, hogy akkor inkább olyan dolgot válasszon, melynek nem az értéke lenne a fontos, hanem a régisége, mivel a berlini lelkész az antikvitás nagy tudósa.[73] Ahogy már említettem, nemcsak elméleti dolgok érdekelték az udvari lelkészt. Ebben közös érdeklődésű volt Telekivel és Szilágyival, aki rövid amszterdami tartózkodása alatt látta a nádméz készítését, de azt nem tudta pontosan leírni. Ez szóba került beszélgetéseik során, így Berlinben jártakor Jablonski megmutatta neki azt a helyet, ahol három vagy négy évvel azelőtt a király is kísérletezett ezzel, de mivel ugyanannyiba kerül, mint a méz, így felhagyott előállításával.[74]

A magas udvari körökben való forgolódás egyértelműen felkészítette a fiatal, céltudatos Szilágyit politikai pályájára. Egy szerényebb családból származó diák ilyen körülmények között tudta elsajátítani a magasabb körökben való forgolódást, ami nem minden peregrinus diáknak adatott meg. Az itt szerzett viselkedési, társadalmi érintkezési és esetleges, feltételezet kapcsolatai később, pályája során döntőnek bizonyulhattak.

A Ráday Gedeon melletti tanítóskodás

A peregrinus 1729. június 28-án arról tudósított, hogy Jablonski maga kísérte Odera-Frankfurtba Ráday Gedeont (1713-1792). Szilágyi levelei alapján peregrinációja alatt ismerte meg a fiatal nemes, akivel aztán élete végéig kapcsolatban állt. Ráday Gedeon apja, Ráday Pál (1677-1733) Rákóczi Ferenc titkáráként tevékenykedett. Gedeon politikus, költő, műfordító és a magyar irodalom mecénása volt.[75] Szilágyi a családot korábban nemigen ismerhette. Gedeonnak egy Berlinből küldött leveléből tudja, hogy az egyik Teleki fiú nősülni készült.[76] Valóban ez történt, Gedeon lánytestvére, Eszter volt a László által kiszemelt ara.[77] Ez a levél valamikor 1731. november 16. és 1732. március között keltezett, tehát ebben az időben ismerkedhettek össze. A következő, 1732. március 24-én írt levelében említette, hogy Ráday Gedeon nemsokára Berlinből Odera-Frankfurtba megy tanulni. Ekkor kérte először, hogy Teleki gróf ajánlja be őt a fiatalúr apjához, és várta ez ügyben a gróf válaszát.[78] Hogy Szilágyi közvetlenül nem Ráday Gedeonhoz fordult, az abból is fakadhatott, hogy apja, Ráday Pál még élt, és az ő támogatásával került ki az ifjabb Ráday külföldre, így természetesnek mondható a szülői támogatás kérése.[79]

Szilágyi 1732. augusztus 4-én két levelet is írt. Az elsőben elnézést kért a gróftól azért, hogy kétszer is szorgalmazta Ráday mellé való beajánlását, abban a hiszemben, hogy a két család jó kapcsolatban áll egymással.[80] A második levélben egy Bécsben, 1732. július 14-én kelt levélre válaszolt, ami valószínűleg aznap érkeztetett, tekintettel a csak majdnem három heti postai útra. Itt jelezte, hogy Ráday Gedeon üdvözlötte, mint kedves sógorát, de ígérte, hogy rövidesen ő is fog írni az újdonsült házasoknak. A fiatalúr jól halad a tanulmányaival. Szilágyi jelezte, hogy több levele is elveszhetett, ez is nehezíti a kommunikációt. Teleki László és Ráday Eszter házasodásáról is csak Ráday Pál leveléből értesültek, és azt méltóképpen meg is ünnepelték az úrfival együtt.[81] A beajánlás késedelmeskedett, mivel – bár hívta maga mellé az úrfi – Szilágyi az apja tudta nélkül ezt nem akarta elfogadni. Már nem is kérte, hogy az úrfi mellé ajánlja be, mivel az még három évig akar külföldön tartózkodni.[82]

Szilágyi többször kérte Telekit arra, hogy ajánlja őt be Ráday Pálnál (aki a reformátusok első egyetemes főgondnoka is volt), hogy hadd lehessen fia tanára külföldi útja alatt. Ez valamilyen oknál fogva nem talált meghallgatásra Telekinél.

Az ágensség

Másik álma azonban valóra vált. 1732. november 2-án jelezte, hogy ő már befejezte a maga tanulmányait, inkább abban kéri segítségét, hogy Teleki ajánlja be őt Ráday Pálnál a bécsi udvarnál lévő ágensnek. Arról számolt be, hogy tanulmányai során a közügyek szolgálatára készült, ezért tanult jogtudományt: természetjogot, közjogot, kánonjogot, polgári jogot, büntetőjogot, államtudományt, valamint német és francia nyelveket. Szerinte teológusból már otthon több is van, mint az szükséges lenne. Inkább ilyen praktikus dolgokat kellene tanulni a közszolgálatába lépőknek. Ezt különösen azért hangsúlyozta, hogy jelezze, milyen hasznos előtanulmányokkal és tapasztalatokkal rendelkezik olyan téren, amivel kevés magyarországi dicsekedhet, amikor hivatali karriert akar befutni. Ezzel a felsorolással azt is jelezte, hogy képzettsége megfelel az ilyen állással szemben támasztott követelményeknek.

Ráday Pálról hallotta, azon fáradozik, hogy találjon egy olyan református személyt, aki vallási ügyekben az egyház dolgait képviselné Bécsben az udvarnál.[83] Csejtei Zsigmond ezt a feladatot 1731-ig látta el.[84] Tehát ekkor a tisztség már hosszabb ideje volt megüresedve. Erre pályázott peregrinusunk, aki ebben kérte Teleki támogatását. Kérte továbbá, hogy ezt a dolgot bizalmasan kezelje, és őt erre vonatkozólag tudósítsa, tanácsaival lássa el.[85] Jelenleg még nem ismerek olyan forrást, amely Teleki közbenjárásáról tudósítana, de tény, hogy Szilágyi töltötte be az említett hivatalt 1733-tól 1748-ig. A patrónus támogatása azonban valószínűsíthető, hiszen még az is bevett gyakorlat volt, hogy a támogatók döntöttek patronáltjuk világi

pályájáról.

Szilágyi Sámuel és Teleki Miklós ismeretsége

Egy-egy peregrinus szorosabb kapcsolatba állt támogatóival. Nemcsak közvetlenül velük tartott kapcsolatot, hanem családjuk, rokonságuk tágabb körével. Ebből nyilvánvaló, hogy a vándordiákok hálózatokon, kapcsolatrendszeren belül mozogtak, mely kapcsolatok nemcsak külföldi egyetemjárásuk alatt voltak meg, hanem akár egész pályafutásuk során megmaradtak. Igaz volt ez Szilágyi Sámuelre is, aki Teleki mindhárom fiával kapcsolatban állt.

A Teleki családban nem Sándorral, hanem a legidősebb Miklóssal kezdődött Szilágyi kapcsolata, mely a fiú katonai szolgálatának idején is megmaradt. Kardos Samu úgy tudja, hogy 1722-ben lépett erre a pályára: „Grf Teleki Miklós, a' Nagy Teleki Sándor Úr ő Exja egyik fija katonává lesz, a' ki is annak utána elébb a Gyulaianum-, azután a Pálfianum regimenteknél kapitányságot viselt.”^[86] Szilágyi Németországból is írt az ekkor Olaszországban hadakozó fiatalúrnak, de arra választ nem kapott, remélte, hogy nem tévedt el a levél. Kérte a grófot, hogy tudósítson katonáskodó fia hogyléte felől, mivel fontos dolga lenne vele. A dolog természetére azonban nincs utalás. Az a fordulat, mely szerint üdvözli a méltóságos asszonyt, az úrfiakat és Vajna Miklós (? – 1738) urat, az udvari prédikátort is – aki egyébként szintén Teleki által támogatott peregrinus volt – nem pusztán formaságnak számított, arra utal, hogy szorosabb kapcsolatot ápolhatott Teleki közvetlen, legbelső környezetével.^[87]

Teleki Miklós udvari forgolódásáról igyekezett gondoskodni még 1721-ben Enyedi István peregrinus. Ő a katolikus szász uralkodóhoz szerette volna beajánlani, de Teleki Sándor ezt – talán felekezeti okok miatt – nem támogatta.^[88]

1732 augusztusában örömmel írt arról, hogy a szünidő alatt Berlinben volt a szintén Odera-Frankfurtba peregrináló Ráday Gedeonnal, ott találkoztak egy Korzikából visszatért tiszttel, aki látta Olaszországban gróf Teleki Miklós alezredest, aki „magát jól forgatta” a harcokban. Róla az a hír járta, hogy a császár szolgálatából a porosz király szolgálatába akart szegődni.^[89] Az, hogy a gróf mit írt Itáliában hadakozó gyermekéről, illetve, hogy Teleki Miklós mit válaszolt, nem ismert számomra, de bizonyára ez a kapcsolat tovább élt.

Szilágyi egy alkalommal rákérdezett, hogy Teleki Sándornak az éppen megfelelő korban lévő Lajos nevű gyermeke nem készülődik-e peregrinálni.^[90] Nyilván ennek hasznáról Teleki is meg volt győződve, hiszen ő maga két erdélyi kollégium, előbb a nagyenyedi, majd a marosvásárhelyi főgondnoka volt, emellett tordai főispáni és guberniumi tanácsosi tisztséget is viselt. Szilágyi szerint jól tenné, ha Teleki harmadik fiát, Lajost külföldre, Odera-Frankfurtba küldené, hiszen az – amellett, hogy nem drága – az egész birodalomban a legjobb egyetem, a teológiát leszámítva, ahol megfordulnak Hollandiából, Oroszországból és más messzi vidékekről származó diákok is, a két fiatal, Ráday Gedeon és Teleki Lajos pedig együtt végezhetné tanulmányait, együtt mehetnének az udvarhoz is tanulmányaik végeztével. Még gróf Bethlen Ferenc is kijöhetne, ha volna, aki rábeszélje. Tanulmányaik minden bizonnyal hasznosak lennének a hazai közügyek intézésében, mivel otthon nem tanulhatnak ahhoz szükséges tudományokat.^[91]

Teleki László a porosz udvarban?

Szilágyi második keltezetlen leveléből arra következtethetünk, hogy Gernyeszegről indult útnak.^[92] Tehát a grófi családtól minden valószínűség szerint személyesen vehetett búcsút valamikor 1728 folyamán. A

következő datált, az év december 14-én írt levele egy meglepő dolgot tartalmaz, miszerint Jablonskitól való elválásakor azt a megbízást kapta, hogy tudósítsa a következőkről a gróft. Marosvásárhelyen tréfából megmérte az „ifjú gróf” – minden bizonnyal László – magasságát, hiszen az uralkodó egy külön egységet akart létrehozni magas legényekből, ez összehasonlítva a porosz katonai mértékkel megfelelő a katonai szolgálatra. I. Frigyes Vilmos (1713-1740) uralkodása idején egyébként megduplázódott a porosz hadsereg létszáma. Szilágyi ezek szerint a gróf László nevű fiával is elég jó kapcsolatot ápolhatott. Katonai szolgálatba való készülődéséről Szilágyi már elindulása előtt tudhatott, így lehet, hogy ez nem is volt annyira tréfa. Az úrfi azonban nem tudott németül, és a katonai szabályzatot sem ismerte, így nem vették volna hasznát, bár zsoldot a kiképzés idejére is kapott volna.^[93] Ezek szerint a 18. század elején még erdélyi főúri körökben sem volt általános a német nyelv használata. Berlinben ugyan működött a nemesek számára egy katonai iskola, ahol biztosítva van a tanulás lehetősége, hiszen addig, míg a gróf fia a nyelvet és a szabályokat el nem sajátítja, az udvarba nem kerülhet be, ugyanis a király más uralkodóktól eltérően alig tart személyzetet, mivel azok fizetését is a katonák zsoldjára fordítja. Javasolta, hogy ajándékként két vagy három magas legényt hozzon a királynak, mivel az „minden egyebet despicial [megvet], ez minden gyönyörűsége”. Ez igen jó ajánlás lenne a fiatal gróf számára. Mindenesetre ez egy fura ajándéknak tűnhet az utókor számára, de ekkor a katonákat adták-vették, így ez nem volt szokatlan kérés.

Jablonski örült annak, hogy alkalma adatott kedvébe járni a grófnak. Arra gondolt, hogy alkalomadtán tudtára adja öfelségének az úrfi jövetelét, de attól tartva, hogy az esetleg mégsem következik be, s így kellemetlen helyzetbe kerül, elállt ettől a szándékától. Ezt a döntését az egyik barátja, a király belső tanácsosa is helyesnek ítélte.^[94]

Szilágyi 1729. június 28-án írott levele alapján úgy tűnik, hogy Teleki Sándor László nevű fia érkezése akkor korainak tűnt.^[95] A késlekedés okáról nem tudunk közelebbit. Sőt, azt sem tudjuk meg a levelezésből, hogy az út valaha megvalósult-e. Hiszen Szilágyi 1730. április 8-án többek között arról tudósította, hogy egy Helldorff nevű báró toborzókörútra Erdélybe látogatott és kérte őt, hogy látogassa meg Telekit.^[96] Javasolta, hogy amennyiben Teleki szeretné fiát a porosz uralkodó udvarába küldeni, beszéljen a báróval, mert ott, ahogy már korábban írta, csak mint katona jöhet számításba. Ezért nem is kerülhetett a külföldi tanulmányúton lévő ifjú Wesselényi István báró sem a király elé, akit otthon erről a körülményről nem tájékoztattak, amint az az úrfi Szilágyinak küldött leveléből kiderült.^[97] Bizalmasan írja Szilágyi a főgondnoknak, hogy ő ezen nem is igen csodálkozik, hiszen az úrfi mellett lévő Gyulai^[98] nem tájékozott a porosz udvari dolgokban, bár megfordult a „lengyel udvarban,” de ott teljesen más a helyzet. Gyulai Ferenc korábban Teleki Sándor két unokaöccsének, az ifjú Teleki Józsefnek és Ádámnak volt a németországi praeceptora. A fiatal főurak fél éves hallei tartózkodásuk után majd két évet töltöttek Erős Ágost szász választó (1694-1733) és lengyel király (1697-1706, 1709-1733) drezdai udvarában, hiszen mindkét tisztséget ő töltötte be ekkor, minden bizonnyal így érthető a „lengyel udvar” szófordulat. Nem tudni, hogy Gyulai megfordult volna két pártfogoltjával az uralkodó varsói udvarában is. Újból kérte, hogy amennyiben fiát a porosz udvarba küldené, küldjön előtte néhány magas legényt ajándékba. Ez azért is volna jó, mivel a király most egy új regimentet akar felállítani csupa magas legényből. Amennyiben ezt jónak látná, Helldorff elhozhatná őket, de vigyázzon arra, hogy a báró ne a saját neve alatt adja át majd őket a királynak. Kitért arra is, hogy ez nem lenne káros az ausztriai házzal való porosz kapcsolatokra, mivel a viszony alapvetően jó a két ház között.^[99] Helldorf tehát a Habsburg Birodalom területén toborzott a porosz király szolgálatába katonákat. Ekkor még az osztrák-porosz viszony kiegyensúlyozottnak volt mondható, Szilágyi helyzetértékelése tehát helytálló. Mindenesetre felhívta a figyelmet arra, hogy az ajándékozást úgy kell megejteni, hogy abból világosan kiderüljön az ajándékozó személye a porosz uralkodó számára. Szilágyi egy Teleki Sándorhoz intézett levelének mellékletében közvetlenül Lászlónak is írt. Mentegetőzött, hogy ritkán írt neki, egyben kérte, hogy szerezze meg Ráday Gedeon kérésére Bethlen Farkas *Históriáját* gróf Bethlen Elekné asszonytól. Ő maga úgy látja, hogy az ifjú Ráday igencsak érdeklődik a magyar történelem iránt, szerzett is magának több könyvet ebben a témában. Ezek után kérte ő meg Szilágyit újabb könyvek beszerzésére. Egyben jelezte, hogy ő maga is kész bármilyen könyv beszerzésére, amennyiben azt az úrfi óhajtja.^[100]

Szilágyi az ügy révén alaposan megismerkedhetett nemcsak a porosz udvar politikai viszonyaival, hanem a katonai berendezkedéssel is. Úgy tűnik, hogy naprakész volt az ottani eseményeket illetően, nem utolsósorban jól értesült befolyásos patrónusának, Jablonskinak köszönhetően. Közbenjárt Ráday Gedeon érdekében is, amikor egy könyvet kellett beszerezni. (Érdekes módon egy magyarországi könyvet kívánt megszerezni és külföldre juttatni, általában ugyanis a magyar patrónusok vásároltattak kint könyveket.)

Összegzés

Szilágyi abban a szerencsés helyzetben volt, hogy családja révén az akkori értelmiségi elithez tartozhatott. Apja is peregrinált, és professzorként tevékenykedett. Ez a légkör természetesen nagy előnyt jelentett. A család anyagi helyzetéről annyit tudunk, hogy nem tartozhatott a szegényebb rétegek közé, hiszen már 1722-ben a későbbi peregrinus jelentős vagyont kínált fel eladásra. Ahogy láttuk, Szilágyi peregrinációja nem volt újszerű, egy több évszázados hagyományt folytatott. Érvényes ez mind utazására, mind pedig kint tartózkodására, amiben az az érdekes, hogy csak egyetlen, az odera-frankfurti egyetemet látogatott meg.

Külföldi tanulmányútjában egyértelműen Teleki Sándor volt az első számú patrónusa, akinek kapcsolatai révén számos lehetőség nyílt meg Szilágyi előtt. A főúr már addig is számos diák utazásában játszott szerepet, így ez nála már a rutin része volt. Úgy tűnik, hogy a peregrinus már eleve azzal a szándékkal érkezett ki, hogy nem teológiai irányban képezi tovább magát, ami meg is valósult, bár ilyen tárgyakat is hallgatott. A jogtudományi képzése elsősorban a közéleti szereplésre készítette elő. Tanulmányainak szerves részét képezték a német és francia órák, ezt a tudást pályája során aztán jól tudta hasznosítani. Ezen idegen nyelvek tanulása nem volt egyedi. Például ifjú Wesselényi Halléban stúdiumai mellett a tánc-, vívás- és zeneórák látogatása mellett németül és franciául is tanult.^[101] Több alkalommal láthatjuk, hogy Szilágyi magas körökben forgolódott, és ezáltal tett szert udvari jártasságra, amit ágensségénél, majd később erdélyi királyi táblabíróságánál jól tudott hasznosítani. Tanárai közül az ifjabb Jablonski és Heineccius hatott rá leginkább. Élénken érdeklődött a gyakorlati dolgok iránt is (mézkészítés, lakkozás, építészet), ami nem meglepő, hiszen ezek már Nagy Pétert is foglalkoztatták. Ebben az időszakban az egyetemjáró diákságot támogató erdélyi fejedelemtől már nem beszélhetünk, azonban számos adminisztratív és pénzügyi akadályt gördített az uralkodó a peregrináció elé. Az egész folyamat nem akadt meg teljesen, a külföldi támogatás továbbra is jelen volt több egyetemen, és az erdélyi főurak továbbra is támogatták a peregrinációt. A kinti támogatás nemcsak anyagi lehetőségek formájában nyilvánult meg, sok esetben fontos személyes kapcsolatok teremtésére is adódott lehetőség. Az odera-frankfurti ösztöndíj és Jablonski támogatása német földön, Magyarországról pedig Teleki tevékeny segítsége tette lehetővé ezt a kint tartózkodást.

A külvilággal történő kapcsolattartás levelezés és személyes találkozások révén történt. A levelezés drága, lassú és megbízhatatlan volt. Szilágyi több alkalommal említi, hogy valószínű, több levele elkallódott. Természetesen ezen kívül kaptak híreket a külföldön tanuló diákok a hazájukból később érkezettektől, de hírforrásként szerepelhetek a kereskedők, vándorlegények és az egyéb utazók („das fahrende Volk”). A korabeli peregrinusok személyes híreik mellett előszeretettel számoltak be a különböző újdonságokról. Ez teljesen általános volt a korban. Szilágyi is sok hírt közöl patrónusával. Ezek között szerepelnek politikai, katonai hírek, természeti jelenségek, pletykák.

Nem tudunk meg sokat a hétköznapi életéről, és arról sem, hogy milyen kapcsolatot ápolt más diákokkal. A levelekből azonban egyértelműen kiderül, hogy a hasonló helyzetben lévő honfitársaival gyakran találkozott. Szilágyi esete jó példa arra, hogy miként járulhat az iskolázottság, különösen a külföldi tanulmányok és a világlátás a társadalmi mobilitáshoz.

MELLÉKLET

Szilágyi Sámuel peregrinációja

Jegyzetek

[1] Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp., 1977. (továbbiakban: Zoványi, 1977.) 15-16. p.

[2] Zoványi, 1977. 15. p.

[3] Zoványi Jenő: Ágensválasztás 1762-1763-ban. In: *Protestáns Szemle*, 1914. 2. sz. 79-91., 3. sz. 151-168. p.; Uő: Volt-e Matolai nevű ágens? In: *Protestáns Szemle*, 1917. 9-10. sz. 630-631. p.

[4] Balogh Ferenc: A magyarországi protestáns egyházak története. Debrecen, 1905.; Barcsa János: A tiszántúli református egyházkerület története I-III. Debrecen, 1906–1908.; Bíró Sándor et al.: A Magyar Református Egyház története. Bp., 1949.; Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon, 1521-1945. Bp., 1985.; Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. Bp., 1905.; Pruzsinszky Pál: A magyarországi protestáns egyház története. Bp., 1921.; Révész Imre: A debreceni egyház múltjának némely tanulságai. Debrecen, 1925.; Uő: A magyar protestantizmus története a keresztyénség egyetemes fejlődésének keretében. Cluj-Kolozsvár, 1923.; Uő: A magyarországi protestantizmus története. Bp., 1925.; Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus története. Máriabesnyő-Gödöllő, 2004. [reprint]; Uő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története. Debrecen, 1939.; Zoványi, 1977.; Zsilinszky Mihály: A magyarhoni protestáns egyház története. Bp., 1907.

[5] Peregrinuslevelek, 1711-1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Szerk.: Hoffmann Gizella. Szeged, 1980. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6.) (továbbiakban: Peregrinuslevelek. 1980.)

[6] Transylvanian Family History database. Sz. [2011. január.]

[7] Peregrinuslevelek. 1980. 209-241. p.

[8] Peregrinuslevelek. 1980. 233., 239. p.

[9] Peregrinuslevelek. 1980. 235. p.

[10] Peregrinuslevelek. 1980. 235. p.

[11] Tar Attila: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694-1789. Bp., 2004. (továbbiakban: Tar, 2004.) 14. p.

[12] Tar, 2004. 17. p.

[13] Tar, 2004. 24. p.

[14] Szabó Miklós – Szögi László: Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken, 1701-1849. Marosvásárhely, 1998. (továbbiakban: Szabó-Szögi, 1998.) 27. p.

[15] Tar, 2004. 20. p.

[16] Tar, 2004. 18. p.

[17] Szabó-Szögi, 1998. 9. p.

[18] Szabó-Szögi, 1998. 11. p.

[19] Peregrinuslevelek. 1980. 351-353. p.

[20] Idézi: Szabó-Szögi, 1998. 15-16. p.; Tonk Sándor: Albizálás erdélyi városokban és falvakban. Kiss Sámuel enyedi diák gyűjtőútja. (1797). Szeged, 1991. 8-9. p.

[21] Szabó-Szögi, 1998. 28. p.

[22] Szabó-Szögi, 1998. 35. p.

[23] Peregrinuslevelek. 1980. 347-349. p.

[24] Szabó-Szögi, 1998. 457. p.

[25] Zoványi, 1977. 605. p.; Peregrinuslevelek. 1980. 409. p.

[26] Zoványi, 1977. 605. p.

[27] A magyarországi diákok újkori peregrináció-kutatásának legátfogóbb, modern bemutatását a Szögi László által vezetett munkacsoport készítette el.

[28] Kardos Samu: A széki gróf Teleki család históriája. In: *Régi Okiratok és Levelek Tára*, 1905. 2. sz. 66., 1905. 3. sz. 71. p. (továbbiakban: Kardos, 1905.)

[29] Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. IV. köt. Pest, 1864. (továbbiakban: Nagy, 1864.) 89. p. Teleki Sándor első feleségétől gr. Bethlen Júliától született Miklós (?-1746), aki katonai pályán alezredesséig vitte. László (1710-1778), Lajos (?-1758), Judit (?-1734) második feleségétől Sándor (?), Sámuel (1739-1822). A család történetével foglalkozott még Kardos, 1905. 66. p.

[30] Peregrinuslevelek. 1980. 209. p.

[31] Peregrinuslevelek. 1980. 409. p.

[32] Peregrinuslevelek. 1980. 209. p.

[33] Peregrinuslevelek. 1980. 451. p.

[34] Peregrinuslevelek. 1980. 410. p.

[35] Peregrinuslevelek. 1980. 211. p.

[36] Zoványi Jenő: A magyarországi ifjak az Odera melletti Frankfurti Egyetemen. In: *Protestáns Szemle*, 1889. 195. p.

[37] Font Zsuzsa: Bethlen Miklós levelei Brandenburgba. In: Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek. (Humanizmus és gratuláció.) Szerk.: Császtvay Tünde – Nyerges Judit. Bp., 2009.) (továbbiakban: Font, 2009.) 131. p.

[38] Peregrinuslevelek. 1980. 400. p.

[39] Peregrinuslevelek. 1980. 400. p.

[40]Font, 2009. 130. p.

[41]Ältere Universitäts-Matrikeln I. Universität Frankfurt a. O. Hrsg.: Friedländer, Ernst. Osnabrück, 1965. Bd. II. 323. p.

[42] „Én meddig fogok itt lenni nem tudom, bizony minthogy valamennyire degustaltam a felyebb valo részit ennek a helynek, ugy tettik hogy igen jo szivel el indulnék innen, felyebb valo heljekre, de nem oly erősek szárnyaim mint mikor hazámbol ki indultam, félek ne Ikarust kellessék, nem a kevelység, hanem a kőtségtelenség miá követnem.” Peregrinuslevelek. 1980. 214. p.

[43] Peregrinuslevelek. 1980. 216. p.

[44] Peregrinuslevelek. 1980. 228. p.

[45] Peregrinuslevelek. 1980. 230. p.

[46] Peregrinuslevelek. 1980. 11. p.

[47] Peregrinuslevelek. 1980. 236. p.

[48] Peregrinuslevelek. 1980. 211. p.

[49] Peregrinuslevelek. 1980. 216. p.

[50] Bujtás László Zsigmond: Vásárhelyi Tőke István levele Bethlen Miklóshoz (1690). Egy hollandiai peregrinuslevél művelődéstörténeti vonatkozásai. In: *Lymbus*, 2009. 46-47. p.

[51] Koncz József: Berlini stipendiumok. In: *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1888. 32. sz. 275-276. p.

[52] Peregrinuslevelek. 1980. 217. p.

[53] Peregrinuslevelek. 1980. 221. p.

[54] Peregrinuslevelek. 1980. 223., 403. p.

[55] Peregrinuslevelek. 1980. 225. p.

[56] Peregrinuslevelek. 1980. 228. p.

- [57] Peregrinuslevelek. 1980. 230. p.
- [58] Peregrinuslevelek. 1980. 236. p.
- [59] Peregrinuslevelek. 1980. 240. p.
- [60] Peregrinuslevelek. 1980. 232. p.
- [61] Peregrinuslevelek. 1980. 240-241. p.
- [62] Peregrinuslevelek. 1980. 176-181. p.
- [63] Peregrinuslevelek. 1980. 11, 122, 134. p.
- [64] Peregrinuslevelek. 1980. 11. p. Ez előfordult a kötetben szereplő más peregrinusokkal is.
- [65] Ifj. Pápai Páriz Ferenc európai peregrinációjának emlékkönyve, 1711-1726. Szerk.: Rozsondai Marianne. MTA Könyvtára, 2004. Online: <http://ppf.mtak.hu> [2011. január.] Album Amicorum. 121. p.
- [66] Uo. 361. p.
- [67] Peregrinuslevelek. 1980. 210-211. p.
- [68] Peregrinuslevelek. 1980. 210-211. p.
- [69] Peregrinuslevelek. 1980. 212. p.
- [70] Peregrinuslevelek. 1980. 213. p.
- [71] Peregrinuslevelek. 1980. 226. p.
- [72] Peregrinuslevelek. 1980. 230-231. p.
- [73] Peregrinuslevelek. 1980. 213. p.
- [74] Peregrinuslevelek. 1980. 214. p.
- [75] Vas Margit: Ráday Gedeon élete és munkássága. Bp., 1932.; Gálos Rezső: Levéltári adatok Ráday Gedeon diákkoráról. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1953.; Zsindely Endre: Ráday Gedeon élete és munkássága. In: *Református Egyház*, 1955.
- [76] Peregrinuslevelek. 1980. 228. p.
- [77] Nagy, 1864. 89. p.
- [78] Peregrinuslevelek. 1980. 232. p.
- [79] Peregrinuslevelek. 1980. 235. p.
- [80] Peregrinuslevelek. 1980. 236. p.

- [81] Peregrinuslevelek. 1980. 239. p. 1732. június 24-re teszi az esküvő napját: Kardos, 1905. 68. p.
- [82] Peregrinuslevelek. 1980. 240-241. p.
- [83] Peregrinuslevelek. 1980. 240-241., 398., 401. p.
- [84] Zoványi, 1977. 15. p.
- [85] Zoványi, 1977. 241. p.
- [86] Kardos, 1905. 68. p.
- [87] Az udvari lelkész maga is enyedi diák és Teleki által támogatott franekeri peregrinus volt. Peregrinuslevelek. 1980. 411. p.
- [88] Font, 2009. 134. p.; Peregrinuslevelek. 1980. 176-181. p.
- [89] Peregrinuslevelek. 1980. 237. p.
- [90] Peregrinuslevelek. 1980. 234. p.
- [91] Peregrinuslevelek. 1980. 236-238., 398., 410. p.
- [92] Peregrinuslevelek. 1980. 211. p.
- [93] Peregrinuslevelek. 1980. 212. p.
- [94] Peregrinuslevelek. 1980. 212. p.
- [95] Peregrinuslevelek. 1980. 216. p.
- [96] Peregrinuslevelek. 1980. 400. p.
- [97] Wesselényi peregrinációját ld.: Font Zsuzsa: Wesselényi István egyetem- és udvarjárása. (1729-1732) In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Bp.-Szeged, 1993. 508-516. p. (továbbiakban: Font, 1993.)
- [98] Font, 1993. 509. p.
- [99] Peregrinuslevelek. 1980. 218-219. p.
- [100] Peregrinuslevelek. 1980. 235. p.
- [101] Font, 1993. 513. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

12.
évfolyam
3. szám
A. D.
MMXI

Nemes István: A vegyes házasságok jogi szabályozásának története az Erdélyi Nagyfejedelemségben 1841 előtt

Bevezetés

1841. április 20-án az erdélyi katolikus egyház is belesodródott a világegyház történetének egyik legélesebb felekezeti konfliktusába: a vegyes házasságok és a reverzális kérdései által keltett vitába. Épp ekkoriban zajlott Magyarországon egyedülálló intenzitású polémia a vegyes házasságok ügyében elfoglalt katolikus álláspont körül a klérus, illetve a liberális ellenzék között. Korábban Erdélyből semmiféle hír nem érkezett, legfeljebb az, hogy ott minden maradt a régiben: nincs reverzális, nincs vita, a felekezetek szinte természetfeletten tűnő harmóniában élnek a vallásszabadság ősi földjén. Ha arra tekintünk, hogy a magyar püspöki kar már előző év júliusában előírta a reverzális követelését (ennek hiányában pedig a passzív asszisztenciát), túl gyenge kifejezést használnánk, ha azt mondanánk, hogy Kovács Miklós, erdélyi püspök hallgatása legfeljebb furcsa. A valóságban komoly jogi okai voltak az időhúzásnak. A vegyes házasságokra vonatkozó erdélyi jogszabályok mások, a katolikus egyházzal kapcsolatban sokkal szigorúbbak voltak, mint Magyarországon, és ez a püspököt arra kényszerítette, hogy a lehető legtovább várjon az amúgy nyilván elkerülhetetlen főpásztori megnyilatkozással.

Az alábbi tanulmány célja a vegyes házasságok kötését és oldását szabályzó erdélyi törvények keletkezéstörténetének feltárása. E dolgozat bevezetesként született Kovács Miklós 1841-ben kiadott, az erdélyi és magyarországi egyháztörténet-írás számára mindmáig csak bibliográfiai tételként regisztrált körlevelének^[1] ismertetéséhez, amely e dolgozat folytatásának tárgyát képezi. Nem a körlevél pusztán keletkezéstörténetét szeretnénk megírni, hanem annak jogi szövegvilágát kívánjuk rekonstruálni, ami mind keletkezéséhez, mind megértéséhez lényeges információkkal járul hozzá. A lelkipásztori utasítás keletkezéstörténetének vizsgálata további kutatások tárgya kell legyen, amelyeknek célja életszerűen megvilágítani annak születését.

A vegyes házasságok és a reverzális kérdése II. József idején

A vegyes házasságok kérdését a kölni egyházi viszály helyezte az európai figyelem középpontjába. A rajnai katolikus tartományokban a papság csak reverzálisok ellenében működött közre a vegyes házasságok megkötésében. III. Frigyes porosz király 1825-ben betiltotta ezt a gyakorlatot, ám a rendeletnek nem tudtak érvényt szerezni, és a kormányzat kénytelen volt tárgyalásokba bocsátkozni a püspökökkel. A tárgyalások eredményeképpen a porosz kormány titkos szerződéseket kötött a katolikus főpásztorokkal a rendelet betartásának érdekében. 1837-ben Droste-Vischering kölni érsek viszont megszegte a szerződést és letartóztatták. A Szentszék és a porosz udvar közt súlyos feszültség keletkezett, és a küzdelem során a német katolikus lakosság szembefordult a kormánnyal. Sziléziában hasonló eset fordult elő Dunin gnesen-poseni érsekkel, akit 1839-ben tartóztattak le. A helyzet végül a kormányzat meghátrálásával végződött, az kénytelen volt engedélyezni a reverzálisokat.^[2]

Mialatt Joseph Görres tevékenységének hatása alatt a vita Németországban a katolicizmus ébredésének nagy korszakát nyitotta meg, a hullámverés tovaterjedt egész Európában. Bajorországban és a Habsburg Birodalomban is jelentkeztek a vegyes házasságok miatti feszültségek.

A vegyes házasságok kérdése az osztrák örökös tartományokban inkább elvi problémát jelentett, és a klérus részéről fogalmazódott meg. Magyarországon és Erdélyben azonban, ahol a protestánsok vagy jelentős

kisebbséget, vagy többséget alkottak, súlyos gondot okozott az uralkodó számára.[3]

A problémák valójában csaknem egy évszázaddal a nagy reformkori viták kirobbanása előtt, Mária Terézia idején kezdődtek. A reverzálisok ugyan Erdélyben már 1715–16-tól gyakorlatban voltak, azonban az egyház kezdeményezte a gyakorlatot.[4] Az állami beavatkozás a reverzálisok kérdésében 1767-ben kezdődött. A császárnő bizottságot állított fel, amely azt vizsgálta, milyen eljárást kellene követni a vegyes házasságok esetében. Ezzel az intézkedéssel a katolikus panaszokra reagált, amelyek arról számoltak be, hogy a protestánsok híveik számának növelésére használják ki a vegyes házasságkötéseket. A püspökök véleményét is kikérő bizottság végül is arra a következtetésre jutott, hogy nem szabad betiltani a vegyes házasságokat, azonban a gyerekek nevelésének szempontja nézeteltéréseket idézett elő a bizottságon belül. Az uralkodónő végül 1767-ben úgy döntött, hogy reverzalist kell követelni a protestáns, illetve ortodox féltől a házasság feltételeként.[5] A vegyes házasságokat államjogilag érvényeseknek ismerték el. E gyakorlatot Erdélyben 1768-tól alkalmazták.[6]

II. József idején a helyzet változott. A kalapos király már társcsászársága idején is ellenlábasa volt anyja valláspolitikájának.[7] II. József a protestánsok panaszainak jogosságát elismerve a reverzálisok eltörlése mellett döntött. A magyar kancellária tiltakozása ellenére az 1781-es toleranciapátens eltörlte a reverzalist, és úgy rendelkezett, hogy katolikus apa esetén minden gyerek legyen katolikus. Katolikus anya legalább a leánygyermekeket keresztelhesse saját vallására, a házasságot pedig katolikus pap előtt kell megkötöni.[8] Erdélyben a rendelkezés nem ugyanebben a formában lépett életbe, a szövegét előzőleg át kellett alakítani, mert jogilag nem felelt meg a fejedelemség alkotmányos rendjének. Bánffy György erdélyi kancelláriai tanácsos figyelmeztette a királyt még a pátens Erdélyben való kihirdetése előtt, hogy a „Normalresolution”, amelyet a Habsburg-tartományok számára kibocsátott, a nagyfejedelemségre nem alkalmazható, ezért ajánlatos, hogy csak tájékoztató jelleggel kerüljön bele az erdélyi pátensbe.[9] Így a különleges körülményeknek megfelelően a pátens a vegyes házasságok és a reverzális kérdésében is sajátos rendelkezéseket hozott. A reverzálisokat természetesen Erdélyben is betiltotta, de azt írta elő, hogy a gyerekek nemük szerint kövessék szüleik vallását. A császár szabályozta azokat az eseteket is, amelyekben a katolikus szülő át akart térni más vallásra. Ha a gyerekek 12 éven aluliak voltak és nem járultak szentgyónáshoz, illetve szentáldozáshoz, áttérhettek. Az apa után valamennyi gyerek, az anya után csak a lányok változtattak vallást, ha a szülők protestáns hitre tértek át. Ha protestáns apa tért át katolikus hitre, valamennyi gyereknek követnie kellett a katolikus egyházba. A gyónás és áldozás szentségeiben részesült gyerekek azonban 18 éves korukig a gyámhatóság felügyelete alatt csak katolikus hitben nevelkedhettek, és csak ezután térhettek át, ha akartak.[10]

II. József hamarosan az örökös tartományokban is nehézségekbe ütközött. VI. Pius pápa 1782-ben úgy rendelkezett, hogy katolikus pap csak tanúként lehet jelen a vegyes házasság kötésénél, még akkor is, ha a protestáns fél ígéretet tesz a gyerekek katolikus nevelésére. Ha a protestáns fél ezzel szemben a toleranciapátensre hivatkozott volna, előírta, hogy a pap végső esetben csak testileg legyen jelen, azonban tartózkodjék minden olyan aktustól, amely azt a látszatot keltené, hogy beleegyezik a gyerekek protestáns nevelésébe. Ez az örökös tartományokra vonatkozó rendelkezés volt az első újkori passzív asszisztencia, amit a pápaság előírt. Az egyház problémája alapvetően dogmatikai jellegű volt, ugyanis a gyerekeitől a katolikus nevelést megtagadó szülő a halálos bűn állapotában vette volna magához a házasság szentségét és ez szentségtörésnek számított.[11] Az örökös tartományokban a pápai rendelet túlkapasok bevezetésére is alkalmat adott egyes püspököknek: megtiltották azon személyek feloldozását, akik beleegyeztek gyermekeik protestáns nevelésébe.[12] II. József a toleranciapátensen túl módosította a polgári törvénykönyv házassági cikkeleit is. 57 pontból álló házassági pátense kivonta a válópereket az egyházi törvényszékek hatásköréből és több olyan rendelkezést is hozott – például a házassági akadályok alóli felmentések tekintetében –, amelyek súlyosan sértették az egyházat.[13]

Az 1791–92-es törvénycikkelyek

II. József halála után a rendek a protestáns többségű Erdélyben arra törekedtek, hogy a császár által a vallási egyenlőséget szolgálni hivatott intézkedések lehetőleg fennmaradjanak, a vallási felekezetek belső egyensúlyát felborító, felvilágosult indíttatású rendeletek pedig érvényüket veszítsék. A törvényhozói munka vallási vonatkozású szövegeinek bősége mutatja, hogy II. József tevékenysége mennyire felforgatta az állapotokat Erdélyben. Egész sor törvény született, melyek közül az 53. tc. volt alapvető jelentőségű, amely az elvi vallási egyenlőséget erősítette meg az erdélyi rendi alkotmány 16. századi rendelkezéseinek szellemében.

Az 1791–92-ben tartott diéta 153. sz. törvényjavaslata a vegyes házasságból született gyerekek vallásáról úgy rendelkezett, hogy azok nemük szerint kövessék szüleik vallását, meghagyva a II. József-féle rendelkezést e tekintetben.[14] A törvénycikkelyt a király a következő formában hagyta jóvá: „A különböző vallású szülőktől, illetve vegyes házasságokból való gyermekek szüleik nemét kövessék, és a hímneműek az atya, a nőneműek pedig az anya vallásában neveltessenek és kereszteltessenek. Bármely ezzel ellenkező szerződés érvénytelen.”[15] A zárómondat a reverzálisok tilalmát iktatta újfent törvénybe, annyit enyhítve a II. József-féle törvényeken, hogy egyszerűen fölöslegessé tette (érvénytelennek nyilvánította) azokat, mindazonáltal átmentve ezzel a jozefinizmus koncepcióját, amely alkalmasint megfelelt a protestáns rendek érdekeinek.

Az 1792. évi törvényekkel a katolikusok elégedetlenek voltak. A Státus tiltakozott a trónt elfoglaló I. Ferenc császárnál. A törvénykezés kiküszöbölte a reverzálisok visszatérését a gyakorlatba, azonban hagyott egy rendkívül fontos joghézagot is: hallgatott Mária Terézia azon rendelkezéseiről, amelyek előírták, hogy a vegyes házasságokat és a válásokat katolikus egyházi fórumon kell végezni. Az udvar a katolikus tiltakozások nyomán még 1792-ben rendeletet küldött a Guberniumnak, amely megerősítette ezen állapotokat: a vegyes házasságokat katolikus pap előtt kell kötni és katolikus egyházi bíróság előtt kell elvásztani. A házasságkötés útjába a katolikus papság azonban semmilyen akadályt nem gördíthet, reverzalist nem kérhet. A protestáns lelkészek előtt kötött vegyes házasságok titkosnak, tehát érvénytelennek számítanak.[16] Noha a reverzálisok továbbra is tilosak maradtak, a katolikus papság kezében még mindig elégséges eszköz volt arra, hogy a házasság szentségi jellegéből folyó következményeket megvédhesse. Ez a rendelkezés és még egy másik, amely ugyanazon esztendőben kelt,[17] és amely az érvényesség határidejét egy új artikulus megalkotásáig tartotta fenn, a katolikus egyház jogkörén belül hagyta a vegyes házasságokat. A fejedelem a rendeletet 1802-ben megismételte és megerősítette Erdély számára. Mindez elégséges feszültséget halmozott fel az elkövetkező húsz évben ahhoz, hogy 1811-ben újra szőnyegre kerüljön a kérdés.

Az 1810-11-es törvényjavaslatok

Az 1811-12. évi országgyűlés a törvényjavaslatok tekintetében rendkívül termékenynek bizonyult. Amint azt a törvényjavaslatokhoz mellékelt, királynak küldött tudósítás is mutatja, a vallási ügyek tekintetében hozott törvénytervezetek a 92., 93., 94. sorszámokat viselték. A tudósítás az új törvényjavaslatok megalkotását az uralkodó két 1792-es Guberniumnak küldött – említett – leiratával indokolta, amelyek a katolikus rendek és a protestáns felekezetek közötti nézeteltérések miatt új törvényalkotás szükségességét ismerték el az áttérések és a vegyes házasságok megkötése és elvásztása ügyében.[18] A vegyes házasságokkal a 93. és 94. tervezet foglalkozott. Előbbi[19] a vegyes házasságok megkötésének módját szerette volna felülírni. Az érvényes szabályozás szerint a vegyes házasságokat katolikus pap előtt kellett megkötni, akinek semmilyen akadályt nem szabadott a házasságkötés útjába állítania. Minden más hitvallású papnál megkötött vegyes házasság érvénytelennek számított.[20] A szóban forgó törvénytervezet 1810-ben ezen a helyzeten próbált változtatni az erdélyi rendi alaptörvények által kimondott teljes vallási egyenlőségre hivatkozva. A tervezet azt a megoldást javasolta, hogy „a vegyes házasságok megkötése bármely házastendő személy saját vallású plébánosa által, és mindenkinek vallása saját szertartása szerint vitessen keresztül”. [21] A törvénytervezet

nyilvánvalóan azt célozta, hogy a reverzálisok lehetőségét kizáró 1792-es törvények által hagyott utolsó joghézagot is kiküszöbölje. A protestánsok attól féltek, hogy a nyilvánvaló rendelkezések ellenére a katolikus pápáság reverzalist kérhet. A már említett kíséző irat megindokolta a törvénytervezet által javasolt megoldást: szeretnék helyrehozni a vallások egyenlőségét az idők folyamán ért jogtalanságokat. Az idők, amelyre hivatkoznak, Mária Terézia korát jelentik. A törvénycikk az *Approbatae Constitutiones*re, a *Diploma Leopoldinum*ra, valamint az 1792/53. tc-re való hivatkozása előre vetíti azt is, hogy az 1830-as években tartott országgyűléseken miért nem vált sosem politikai értelemben vett liberális jelszóvá Erdélyben a vallások teljes viszonyossága a magyarországi felekezeti vitákhoz hasonlóan. Egyszerűen nem volt szükség erre, mivel az erdélyi rendi alkotmány elvileg biztosította a teljes vallási egyenlőséget, és az erdélyi rendeknek így csak arra kellett törekedniük, hogy a fent említett törvényeket következetesen gyakorlatba ültessék.[22] A kíséző irat indoklásában a rendek arra hivatkoztak, hogy Európa nagy részében (konkrétan csak Németországot és Hollandiát említve) a házasságkötés világi fórumokra tartozik, márpedig a Birodalomban is volt illetve van példa arra, hogy a házasságkötéseket világi fórumok előtt intézik. Azon országok katolikusai pedig ugyanazon hitet vallják, mint más országokban és nem ellenkeznek a szekularizációval. A Habsburg Birodalom viszont Európa azon szöglete, ahol a katolikus egyház tisztán megmaradt, és a vallási jogok megsértése lenne, ha a házasságkötéseket továbbra is katolikus fórumok intéznék, ami a műveltebb Európa előtt a katolikus egyházra hozna gyalázatot. Ráadásul ezzel a jogtalansággal a császár a saját vallása elveivel ellentétesen cselekedne, amennyiben nem egyezik a dogmákkal, hogy idegen vallásúakat katolikus papok kopuláljanak, és nem követné az Európa művelt felének katolikus gyakorlatát. A vallási egyenlőség pedig azt követeli meg, hogy a katolikusok által beadott ellenvélemény[23] ellenére a király hagyja jóvá a törvénytervezetet.[24]

A 94. artikulus a válásokkal foglalkozott. Mivel a vegyes házasság felbontása katolikus egyházi fórum elé tartozott, amely a házasság érvényességének, illetve felbonthatatlanságának vélelmezéséből indult ki, ez sok katolikkal vegyes házasságban élő protestáns számára nehézséget jelentett. Épp ezért javasolták a válóperek áthelyezését a világi fórumokhoz, amelyeknek rövidített eljárásjog szerint kellett volna a válópereket lefolytatniuk – mégis a pereket mindenki saját vallásának kánonai szerint tárgyalhatná, és ezek értelmében dönthetnének.[25] A törvénycikkelyeket 1811. szeptember 3-án fogadták el és küldték el a Guberniumnak észrevételezés céljából,[26] ezután kerültek – kilencvenegy elfogadott társukkal együtt – a javaslatok a császár elé.

A vegyes házasságok problémája az 1834-es országgyűlésen

Az 1811-ben hozott törvények királyi szentesítése nem érkezett meg az 1810–11-es diéta ülésének idején, és az 1834-es, botrányba fulladt országgyűlésig nem hívták többé össze a törvényhozó testületet. Az országgyűlés előzményeit hosszasan nem ismertethetjük, csak arra utalunk, hogy a diéta fő – egyébként Wesselényi Miklós udvarhelyszéki követ által javasolt[27] – célja a rendeleti úton való kormányzás felszámolása és az erdélyi törvényeken esett sérelmek orvoslása, vagyis a rendi alkotmányosság visszaállítása volt.[28] Wesselényi taktikájának megfelelően a vallási sérelmek az alkotmányon esett erőszak keretében jelentek meg. A királyhoz küldött országgyűlési küldöttség követutasítása két részre osztotta az erdélyi panaszokat: olyanokra, amelyek az ország „fizikai” erejét csökkentik, illetve azokra, amelyek az erkölcsi erőt gyengítik. A vallási sérelmek, közöttük az, hogy a vegyes házasságokat katolikus pap előtt kell megkötni, a második kategóriába kerültek. Az ellenzék stratégiájának megfelelően az újabb rendeleteket és rendelkezéseket – mint amilyen az idézett 1802-es is volt – az érvényben levő régebbi erdélyi törvénycikkelyekkel ellentétesnek, és azt sértőnek mutatta be az irat[29] az *Approbatae Constitutiones* alapján.[30] Az országgyűlés szétkergetése megakadályozta, hogy bármilyen vita is kialakulhasson a felekezeti sérelmek körül, ez azonban nem jelentette azt, hogy az oly régóta folyó elkeseredett küzdelem véget ért volna.

Vallási sérelmek az 1837-38-as országgyűlésen

Az 1837–38-ra teljesen megváltozott körülmények között összehívott országgyűlésen a felekezeti konfliktusok érzékeny pontjai még mindig másodrendű szerepet játszottak a politikai kérdések mögött. Az egyházak közötti vitában a főszerepet ekkor még egy elsősorban rendi-politikai jellegű sérelem játszotta: Kovács Miklós püspök főkormányiszéki tanácsossága.[31] Ám időközben – meglehetősen késéssel – Bécs is lépett, egy 1837. március 2-án kelt leiratban V. Ferdinánd visszaküldte az országgyűlésnek az 1810–11-es országgyűlés által készített törvénytervezeteket. Az uralkodó azzal indokolta meg lépését, hogy a törvényjavaslatok nem felelnek meg eléggé a négy bevett vallás jogegyenlőségének és teljes vallásgyakorlati szabadságának, ezért javasolta, hogy nagyobb egyetértést tükröző törvényt alkossanak.[32] Az országgyűlés azonban nem fogott hozzá a fejedelem által javasolt törvényhozó munkának, hanem a 153. ülésen elfogadta egy, az 1810–11-es országgyűlési törvénytervezetek ügyében felküldendő felirat szövegét, amelyben röviden megemlékeztek az említett törvénycikkekről is.[33]

A törvényjavaslatok visszautasításának mindenesetre annyi eredménye lett, hogy mind a három protestáns felekezet benyújtotta sérelmi iratait az országgyűlésnek, ami két fontos mozzanatot jelzett. Egyrészt a vallási ügyek felekezeti való visszaváltozását. Kezdetben a stratégia hasonlított a magyarországihoz: a vallási sérelmek a Wesselényi, illetve a „vándor patrióták” által képviselt politikai program szerves részét képezték. A vezéregyenység Wesselényi kikapcsolása és a törvénytervezet visszaküldése viszont azt eredményezte, hogy egységes párt, támogatás és stratégia híján a protestáns felekezetek magukra maradtak, és külön-külön sérelmezték azt, ami jogaikat csorbította. Másfelől annyi haszon mégiscsak volt a dologban, hogy a sérelmi iratok az operátumok kidolgozására felhatalmazott bizottság elé kerültek, és így a következő diéta napirendjén is szerepelniük kellett nyilvános vita tárgyaiként.

A vallásügyi sérelmi irományok közül a reformátusoké volt a legterjedelmesebb és egyben a leginkább reprezentatív is. A sérelmek első három pontja az áttérésekhez szükséges hatheti oktatást, a katolikus féllal kötött vegyes házasságok és válóperek katolikus fórum előtti kötését és oldását panaszolta fel. A panaszos pont elleni érvelés ugyanazon keretek között maradt, mint 1811-ben: kinek szentség a házasság, kinek pedig nem az. A sérelmi irat ezúttal a belga és francia megoldással állt elő precedensként. Az iratból az is kiderült, hogy 1833-ban a református Főkonzisztórium már e javaslatot az uralkodó elé terjesztette. A válaszoknál ugyanezt a logikát alkalmazták. Javaslatauk szerint az „actor sequitur forum rei”, ami egyenlő azzal, hogy az alperes fórumán kell folytatni a pert. A protestánsok számára pedig a házasság, annak ellenére, hogy nem szentség, mégis isteni rendeltetésű intézmény, amelynek mércéje az evangélium. A vegyes házasságok kötésére és felbontására vonatkozó erdélyi szabályzás beleütközött az „unionis juramentumba”, amellyel kapcsolatosan a fejedelem is esküt tesz a négy vallás egyenlő bánásmódban való részesítésére. A 16. századi fejedelmi eskütől, a vonatkozó törvényektől és az azokat megerősítő 1691-es *Diplomától* azonban az akkori gyakorlat merőben eltért. Itt a sérelmi irat vázolta a sérelmek történetét, ami igen érdekes – még értékelendő és kutatási területként jelentkező – gyakorlat részleteire vet fényt: „Elegyes házasságokban néhol a Leány, másutt a Legény Papja esketett, amint a szokás felállította volt, néhol mindeniket a maga papja.”[34] A problémák a református gravamen szerint 1751-ben kezdődtek, amikor a katolikus püspök feljelentette a reformátusokat a királynőnél, és attól fogva egymást érték a szigorító ítéletek. Végül a helyzet valamennyire stabilizálódott 1791-től 1802-ig, a már ismertett királyi rendeletig. Az előterjesztés végén a református érvelés érdekes fordulatot vett: visszautasította a király ajánlatát új törvény alkotására és követelte, hogy szerezzen érvényt a 16-17. századi erdélyi törvényeknek.[35] Úgy látszik, a rendi alkotmány által kitaposott pálya sokkal biztonságosabbnak ígérkezett, mint egy új törvény kockázatának felvállalása. A további sérelmek a következők: a főkonzisztóriumok jegyzőkönyveinek guberniumi felülvizsgálata,[36] a kötelékvédői intézmény bevezetése a református válóperes eljárásba, a protestáns tábort lelkészek hiánya, a protestáns diákok külföldi tanulásának akadályozása, a protestáns püspökök állami támogatástól való elesése (szemben a római és görög katolikus püspökökkel), a teológiai könyvek guberniumi felülvizsgálata, a protestánsok mellőzése a hivatalok betöltésében.[37]

A szász lutheránusok a 105. ülés során adták be sérelmeiket az országgyűlésnek, amelyek szinte teljesen megegyeztek a reformátusokéval. A vegyes házasságok kérdésében az 1810/93. már ismertetett törvényjavaslatra hivatkoztak, követelték, hogy a válópereknél a másik fél fóruma maradjon semleges. Tiltakoztak a kötelékvédő bevezetése ellen is.[38]

Az unitáriusok is a vallásszabadság és az alkotmányos vallási jogegyenlőség megsértését látták a vegyes házasságokkal kapcsolatos jogszabályokban, illetve a kötelékvédő tartásának kötelezettségében. Panaszaik semmit sem tettek hozzá a két nagyobbik protestáns felekezet érveléséhez.[39]

A vallási sérelmek megvitatása 1841-re maradt. A bizottságnak átadott iratokból a két országgyűlés között operátum készült, amely a következő országgyűlés elé 1842. június 30-án került, a 78. országos ülésen.[40] A történelem azonban ezúttal olyan meglepetéssel szolgált, amely felforrósította a légkört, és a katolikus egyház álláspontjának radikalizálódásához vezetett.

Intermezzo és páfördulás: a Lajcsák-instrukció

Az erdélyi fejlődés, amely a három vallás és négy nemzet alkotmányos státusának megfelelően eddig a maga sajátos logikája szerint folyt, most kívülről kapott impulzust, az anyaország felől. Igen röviden és vázlatosan foglalkoznunk kell ezen kérdéssel is, mivel nélküle az erdélyi reverzális-körlevél keletkezése nem érthető.

Az 1832-36. évi magyar országgyűlésen a felekezeti viták politikai kérdéssé minősültek át, és a liberális program részévé váltak. A katolikus liberálisok belső egyezség alapján felvállalták a felekezeti viszály újjáélesztését, azzal a céllal, hogy kiragadják a konfliktust a felekezetiség kereteiből, és politikai kérdéssé tegyék. Beöthy Ödön volt az, aki 1833. január 4-én fölvetette ezt. A liberálisok átfogó javaslatokkal jelentkeztek. Céljaik között szerepelt minden bevett felekezet teljes egyenjogúsítása, a hatheti oktatás felszámolása, a reverzálisok megszüntetése, a protestáns fiatalok külföldi oktatásának engedélyezése, a protestánsok letelepedési szabadsága a horvát és szlavón területeken, a katolikus gyerekek protestáns iskoláztatásának szabaddá tétele, protestáns tábori lelkészek alkalmazása, a protestánsok katolikus ünnepek alól való felmentése.[41] A magyar országgyűlésen parázs vita bontakozott ki a kérdés körül, amely több hónapon át tartott, és tizenegy üzenetébe került az alsó és a főrendi táblának.[42] Kompromisszum azonban nem tudott létrejönni, elsősorban azért, mert a felsőtábla ragaszkodott a már megkötött reverzálisok érvényességének elvéhez.

A reverzális háború akkor kapott igazán lángra, amikor Lajcsák Ferenc váradi püspök egyházmegyéjében 1839. március 15-én csak passzív asszisztenciát engedélyezett azoknál a vegyes házasságoknál, amelyeknél a protestáns fél nem ad reverzális.[43] A megye azonban feljelentette a püspököt, és az ügy a királyig jutott, illetve az 1839-40. évi országgyűlés elé került. Ugyanez a folyamat végbement Magyarországon a rosznyói egyházmegyében is, ahol viszonylag magas volt a vegyes házasságok száma, és Scitovszky püspöknek tartania kellett hívei elvesztésétől.[44] A problémák átterjedtek Ausztriára is. Neusohlban a papság kérte, hogy a reverzális nélkül kötött vegyes házasságok többé különleges püspöki engedély nélkül ne kaphassanak áldást.[45]

Metternich, akinek merevsége és önteltsége miatt épp azelőtt esett kútba egy reverzálisról szóló tárgyalás a Szentszékkal, kutyaszorítóba került. Az országgyűlés ugyanis parázs vita közepette követelte, hogy azokat a papokat, akik megtagadják a házassági áldást, állítsák törvényszék elé. Ugyanakkor kérték a kormánytól a nehezményezett váradi rendelet megsemmisítését.

Lonovics Józsefnek, aki már az 1832-36-os országgyűlésen nagy tekintélyre tett szert azért, hogy szinte egyedül védte az egyház álláspontját, immár csanádi püspökként ki kellett jelentenie a felsőtáblán, hogy az

egyház ugyan engedelmeskedik a törvényeknek, de a passzív asszisztenciáról nem mond le. A törvény nem tiltja azokat, és mivel a házasságok érvényesek, nem is ütközik törvénybe, hisz a jogszabály házasságkötésről és nem áldásról beszél.[46] Amikor pedig gróf Széchenyi István megtámadta azokat a püspököket, akik eddig tartózkodó állásponton voltak a kérdéssel kapcsolatban, Pyrker érsek kijött a sodrából és kijelentette: ha eddig nem is tette, ezután ő is megköveteli a reverzálist az egyházmegyéjében. Pyrker nyilatkozata az egész magyar püspöki kart Lajcsák és Scitovszky mögé állította. A főpapok egy e célból tartott püspöki konferencián (1840. május 14.) az addig egyházmegyénkénti különböző gyakorlat egységesítéséről döntöttek, és júliusban bevezették a passzív asszisztenciát.

Róma a püspöki kar mellé állt. Nem volt hajlandó tárgyalni a kérdésben csak a püspökökkel. Metternich, aki nem sokkal azelőtt részben épp abba bukott bele, hogy egy ilyen fontos lelkipásztori kérdést követ útján akart meg tárgyalni a Szentszékkal, most kénytelen volt engedni.[47] A tárgyalások lefolytatására a püspöki kar Lonovics Józsefet jelölte ki, aki csanádi püspökként ekkor már az ellenzék szemében is nagy tekintélyt szerzett országgyűlési szereplésével. Metternich beleegyezett abba, hogy ő menjen Rómába. Egyúttal az örökös tartományok nevében is őt bízták meg a tárgyalással.

Lonovicsnak kettős feladata volt. Egyrészt engedélyt kellett kieszközölnie a pápától a passzív asszisztenciára. Másrészt a robbanékony közhangulat lecsillapításához a trienti forma alól való fölmentést is meg kellett volna kapnia Magyarországnak, mi több, a rendeleteket Erdélyre is ki kellett volna terjeszteni, és ehhez is külön engedély kellett.[48] A püspök fél évig tárgyalt Rómában. A pápa jóindulattal fogadta és különös bizalommal viseltetett iránta, azonban csak a passzív asszisztenciára kapott engedélyt mind az örökös tartományok, mind Magyarország számára. A pápai breve megengedte, hogy a pap tisztességes öltözetben passzív asszisztáljon a reverzálist nélküli vegyes házasságoknál, amelyeket előzőleg háromszor kellett kihirdetni. A nem katolikus lelkész előtt kötött házasságokat a pápa elismerte érvényesnek, de megtiltotta.[49] Ausztria tartományaira vonatkozólag Metternich vaglyagos megbízatást adott a csanádi püspöknek: vagy a passzív asszisztenciát, vagy a trienti forma alól való feloldást kellett kérnie. A pápa azonban csak Galícia számára volt hajlandó a trienti forma alól való felmentésre (mivel itt a túlnyomó többség más vallású volt), és azt is csak abban az esetben, ha az ottani püspökök kérik.[50] A rendeletet Magyarországon 1841. november 18-án hirdették ki.

Lonovics püspök jól látta a dolgokat, amikor a trienti forma alól való felmentést is kérte a pápától. Az 1844/3 tc. 2. § végül érvényesnek ismerte el a protestáns papok által kötött vegyes házasságokat.[51]

Utószó

Erdély püspöke – a magyarországi püspököket követően – nem nyilatkozott a vegyes házasságok kérdésében még további kilenc hónapig. Hallgatása meglepő, ha a katolikus egyház oldaláról nézzük a dolgokat, azonban ha az erdélyi törvénykezés felől vizsgáljuk helyzetét, világossá válnak az időhúzás okai. Reverzálist elrendelő instrukciónak Erdélyben nem lett volna értelme, mivel a reverzálistok semmilyen jogi érvénnyel nem bírtak. Mi több, felhívta volna a figyelmet egy rég vitatott kérdésre: miért kell a vegyes házasságokat katolikus pap előtt megkötni. Erdélyben ez különösen veszélyesnek számított, hiszen Magyarországgal ellentétben ennek a gyakorlatnak nem volt becikkelyezett alapja, rendelet értelmében eskettek katolikus papok. Az egyház sokat veszíthetett volna, ha ismét vitára kerül sor, tekintve, hogy az egykamarás országgyűlésben – a lakossághoz hasonlóan – a katolikusok kisebbségben voltak. A passzív asszisztencia ugyanúgy nem számított törvénytelennek, mint Magyarországon, de ugyanakkora felháborodást eredményezett volna bevezetése. A püspök hallgatásának okai így egyértelműek: a nagyobb baj érdekében vállalta a kisebbet – nem vállalt szolidaritást magyarországi püspöktársaival. Ám a dolgok nem sokkal később kedvezőtlen fordulatot vettek, ami miatt kénytelen volt lépni. (A témával következő tanulmányunkban foglalkozunk.)

Jegyzetek

[1] *Litterae pastorales in negotio mixtorum matrimoniorum ad clerum suae dioecesis dimissae* 1841. – Gyulafehérvári Érseki Levéltár, 555/1841. sz. Püspöki Iratok, 355. dob. I/a.

[2] Vö. Heussi, Karl: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Bp., 2000. 449-450. p.; Franzen, August: *Kis egyháztörténet*. Szeged, 1998. 351-352. p.

[3] Vö. Maass, Ferdinand: *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich. Amtliche Dokumente aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv und dem Allgemeinen Verwaltungsarchiv in Wien sowie dem Archivio Segreto Vaticano in Rom. V. Band: Lockerung und Aufhebung des Josephinismus 1820-1850*. Wien-München, 1961. (*Fontes rerum austriacarum. Österreichische Geschichtsquellen. Zweite Abteilung: Diplomataria et acta.*) (továbbiakban: Maass, 1961.) 97-98. p.

[4] Vö. Marton József: *Az Erdélyi (Gyulafehérvári) Egyházmegye története*. Gyulafehérvár, é.n. [1993.] (továbbiakban: Marton, 1993.) 115. p.

[5] Vö. Maass, 1961. 99. p.

[6] Vö. Marton, 1993. 115. p.

[7] Vö. Fejtő Ferenc: II. József. Bp., 1997. 179-184. p.

[8] Vö. Maass, 1961. 101-102. p.

[9] Vö. Juhász István: *A türelmi rendelet és az erdélyi egyházak*. In: *Uő: Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542 és 1792 közötti történetéből*. Kolozsvár, 1996. (*Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből, 2.*) 130. p.

[10] Vö. Bíró Venczel: *A katolikus restauráció kora*. In: *Bagossy Bertalan et al.: Az erdélyi katholicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton, 1922. 169. p.

[11] Vö. Maass, 1961. 102. p.

[12] Uo. *A dogmatikai értelmezés és a feloldozás osztrák klérus általi megtagadása* visszaköszön az 1841-es erdélyi körlevélben is, ld. alább.

[13] Vö. Perémy Imre: *Tíz év a magyar egyház történetéből, 1780-1790*. Bp., 1904. 107. p. *A rendelkezéseket közli: Bod Péter: Házassági rajz, avagy a házassági törvényekről való tanítás*. Ford.: Kisbaconi Benkő László Kolosvárt, 1836. 207-235. p.

[14] *Az erdélyi három nemzetből álló rendeknek 1790-dik Esztendőben Karátson Havának 12-dik napjára Szabad Királyi Városba Kolosvárra hirdettet és több következő napokon tartatott közönséges Gyűléseikben lett Végzéseknek és foglalatosságoknak Jegyző Könyve*. Kolosváronn, 1832. 93. p.

[15] *Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek 1793-dik esztendőben Kis Aszszony Havának 20-dik napjára szabad királyi városban Kolosvárra hirdettetett és több következő napokban tartatott közönséges gyűléseikben lett végzéseknek és foglalatosságoknak jegyző könyve*. Kolosvárat, é.n. 89. p. *Az eredeti szöveg: „Erga communem Statuum et Ordinum Consensum benigne annuente Sua Majestate Sacratissima*

determinatum est: ut Proles e Diversarum Religionum Parentibus, sive mixtis Matrimoniis suscipiendae sexum suorum parentum sequantur, & masculi in Patris, foemellae vero in Matris Suae Religione educantur, ac batisentur. Contractibus quibusvis in contrarium non valentibus.” (A szerző fordítása.) A törvény végül az 57. szám alatt lépett érvénybe, így idézi Kovács Miklós körlevele, az összes korabeli forrás és a Monarchia idején a századfordulón kiadott Corpus Juris Hungarici is. Vö. Magyar törvénytár. 1540-1848. évi erdélyi törvények. Szerk.: Márkus Dezső. Bp., 1900. (továbbiakban: Magyar törvénytár. 1540-1848.) 547. p.

[16] Vö. Statuta almae dioecesis Transsilvanicae. Anno 1822 die 17-ma Aprilis in Synodo Dioeciesana publicata et Concordibus votis approbata. Claudiopoli, é.n. [1822] (továbbiakban: Statuta. 1822.) Pars II. Sectio V. Art. 18. 133. p. A *Statuta* itt az 1792/7504-es, augusztus 29-én kelt királyi leiratot emelte egyházi törvény erejére. A rendelkezés 1822-ben is érvényben volt még, és érvényben is maradt. Így vehette fel Szepessy Ignác püspök elhíresült *Statutájába*.

[17] Az Erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCIXdik Esztendőről MDCCCXdikre által nyújtott és Sz. Jakab Havának 9dik napjától fogva Kolosvár városában folytatva tartatott országos gyűlésének jegyző könyve. Kolosváronn, 1811. (továbbiakban: Országgyűlési jegyzőkönyv. 1811.) 785. p. (3372. sz.) A *Statuta* és az országgyűlési jegyzőkönyv két ugyanolyan tartalmú, de más udvari szám alatt kiadott rendelkezést tesz ugyanarra a dátumra. (1792. augusztus 29.) Az a tény, hogy a *Statuta* által idézett dokumentum nem tartalmazza a jegyzőkönyv által megjelölt kitolt határidőt, valószínűsíti, hogy a rendelkezések nem azonosak. Így dátumbeli tévedésről lehet szó. Ám azt, hogy melyik forrás tévedett, további kutatások során kell megállapítanunk.

[18] Vö. Országgyűlési jegyzőkönyv. 1811. 905-906. p.

[19] De modalitate copulationis in mixtis matrimoniis observanda. Országgyűlési jegyzőkönyv. 1811. 989. p.

[20] Vö. Statuta. 1822. 133. p. Ezt a már ismertetett reskriptumot sérelmezték a protestánsok, amikor az 1810-es országgyűlésen panaszukat előadták, kiemelve annak ideiglenes voltát. Ezzel indokolták azt, hogy új törvényt kell hozni a vegyes házasságok kötésének és az elváltatásnak ügyében. Vö. Országgyűlési jegyzőkönyv. 1811. 780. p. A katolikusok arra hivatkozva, hogy nem ez az alkalmas pillanat arra, hogy egy ilyen törvényt hozzanak, először megpróbálták elodázni a törvényhozási procedúrát, ám később mégis vitába kellett bocsátkozniuk a szándékuk mellett kitartó protestáns rendekkel. Uo. 783. p.

[21] Vö. „ut in matrimoniis mixtis copulatio per cujusvis copulandae personae suae Religionis Parochum, & juxta sacramentum cujusvis Religionis adaptatum peragatur.” (A szerző fordítása.) Országgyűlési jegyzőkönyv. 1811. 989. p. Az esketés módja a protestánsok törvénytervezet megalkotása előtt benyújtott javaslataiból derül ki: „Minthogy pedig a válás dolgának nevezetes fundamentuma a Hitlés, a különböző Vallásuak egyben-eskettetése alkalmatosságával légyen jelen mind a két Fél Papja, amint az b.e. Felséges Fejedelmünk Ildik Jóseff Császár uralkodása alatt-is gyakoroltatott, és kit-kit a maga Vallásán lévő Pap eskessen öszve.” Uo. 782. p.

[22] Később látni fogjuk, hogy a Wesselényi Miklós közvetítésével Erdélybe is beszivárgó magyar liberalizmus eszméinek hatására 1834-ben történik egy gyenge kísérlet arra, hogy a vallási egyenlőséget és viszonzóságot organikusán elhelyezzék egy ellenzéki politikai program keretében, azonban Wesselényi 1838-as kimaradása az országgyűlésről és az 1838-as Diéta körülményei miatt a felekezeti vita ismét önálló fejezetté válik Erdélyben a régi rendi jelszavak hangoztatásával.

[23] A katolikus érvek közül kettőt emelnek ki a protestáns nyilatkozatok: azt, hogy a katolikusok számára a *házasság szentség*, és ezért tartozik megkötése és felbontása a katolikus fórumra, valamint a *tacita compromissio* elvét. Az első ellen a protestánsok azzal érveltek, hogy a kérdés illetén kezelése az egyik fél hitének a másikra való rákényszerítését jelentené. A kötés esetében a protestáns fél nem sacramentumként

veszi föl a házassági köteléket, és nem is adható neki így a házasság, mert abban nem hisz. A válás esetén pedig egy szerencsétlen tragédia lenne annak az eredménye, ha a felbonthatatlanságot ráerőszakolnák olyan személyre, aki nem hiszi azt. A *tacitum compromissum* elve a protestáns fél katolikus szertartású házasságkötésbe való hallgatólagos beleegyezését hozza fel érvel. Ám amennyiben a katolikus félnek az egyház nem engedné meg, hogy egy ilyen beleegyezést írásba adjon, nem várható el a protestánsoktól, hogy beleegyezzenek egy ilyen compromissóba, amely vallásuk egyenlőségét és jogait sérti. Országgyűlési jegyzőkönyv. 1811. 781-782. p. A katolikusok protestációja arra hivatkozik, hogy a katolikus rendek az ország vallási és politikai rendszerének organikus részét képezik, és ebből a – négy vallást és három nemzetet számláló – testületből kizárni törvény útján az egyik vallást sem lehet. A vallási dogmákat érintő kérdések polgári törvény tárgya és anyaga nem lehetnek. A vallások közötti különbségek elsimítását a *Diploma Leopoldinum* szellemében a fejedelemre kell bízni. E tiltakozást kérték nemcsak jegyzőkönyvbe venni, hanem a fejedelemnek is benyújtani biztosítékként a jövőre vonatkozólag. Uo. 818. p.

[24] Vö. Országgyűlési jegyzőkönyv. 1811. 906-908. p. A már említett protestáns országgyűlési előterjesztés magyarul is megfogalmazta az érvelést. A katolikusok mindezzel válaszoltak, hogy a külföldön uralkodó állapotok közül nem lehet önkényesen kiragadni azokat, amelyek a protestáns érvelést alátámasztják, hisz van olyan ország is, ahol a világi törvények a házasságot az egyházi fórumok hatáskörébe utalják, de olyan is, ahol a katolikusokat súlyosan elnyomják.

[25] Országgyűlési jegyzőkönyv. 1811. 989. p.

[26] Vö. Országgyűlési jegyzőkönyv. 1811. 786. p.

[27] Vö. Pajkossy Gábor: A reformkor. In: Magyarország története a 19. században. Szerk.: Gergely András. Bp., 2003. 205. p.

[28] Az 1834–35-ös erdélyi országgyűlés történetéhez ld. még: Jancsó Benedek: Erdély története. Bp., 2001. 216-223. p.; Ballagi Géza: A nemzeti államalkotás kora, 1815-1847. Bp., 1897. (A magyar nemzet története, 9.) 251-267. p.

[29] Vö. A 107. számú országgyűlési határozat által ő Felsőségéhez rendelt követség küldetése tárgyát felfejtő és kivilágosító utasítvány. In: Erdély Nagyfejedelemség 1834-ik esztendőben Május 26 kára Kolozsvár szabad királyi városba hírdetett országgyűlésének irománykönyve. Kolozsvártt, 1834. 23. sz.a., 37. ülés. 49-64. p. A minket érdeklő sérelem az 56. oldalon olvasható.

[30] „Edgyik religion lévő Pap is, más religion lévő személyeket, sem copulálni, sem divortálni, sem Ecclesiai reconciliatoria admittálni ne merészelle; ha szintén olly időben vallását változtatni akarná-is, mikor más vétkes cselekedeti vagy igyekezeti el-válásra vagy copuláltatásra vagy ecclesiai reconciliatoria nyilván valókká lőttenek; hanem elsőbben azon religion lévő egyházi rendek előtt (mellyen volt akkor, amikor a dolog indultatott,) decidáltassék, és azután ha akarja religioját változtatni szabadságában lészen.” *Approbatæ Constitutiones. Pars. I. Tit. 5. Art. IV. Forma juramenti super unione per regnicolas depositi [...]* In: Magyar törvénytár. 1540-1848. 12. p.

[31] Vö. Nemes István: Az erdélyi egyházmegye Kovács Miklós püspöksége kezdetén. Tudományos referátum. Kolozsvár, 2010. 23-41. p. (Kézirat. Archívum, BBTE Doktori Intézete.)

[32] Vö. 1091/1837 sz. királyi leirat L. ülés irományi, 32. szám alatt in Az Erdélyi Nagy Fejedelemség 1837-ik esztendőben május 26-kára Nagyszében szabad királyi városba hírdetett Országgyűlésének irománykönyve. Nagyszében, 1837. (tvobbiakban: Országgyűlési irományok. 1837.) 82. p.

[33] Vö. CLIII. ülés. 116. sz.a. Országgyűlési irományok. 1837. 337. p.

[34] XCVII. ülés. 72. sz.a. Országgyűlési irományok. 1837. 177. p.

[35] Országgyűlési irományok. 1837. 174-181. p.

[36] Ezzel egybekötik a Commissio Catholica működése elleni óvást, amely a katolikusoknak egy Guberniumon belül működő, az egyház tevékenységének állami ellenőrzését, de egyben jelentős előnyöket is biztosít. A református országgyűlési javaslatok erre vonatkozólag a Commissio Catholica megszüntetését és a protestáns főkonzisztóriumokhoz hasonló, független egyházigazgatási szerv létrehozását ajánlották. Alkalmassint e javaslatok – bizonyos vonatkozásaikban – egybeestek a Katolikus Státus sérelmével, amelynek jogait a Commissio magának arrogálta.

[37] Országgyűlési irományok. 1837. 182-193. p.

[38] Vö. Az Augustanum Fő Consistorium kérelme. Országgyűlési irományok. 1837. CV. ülés. 79. sz.a. 213-214. p.

[39] Vö. Az Erdélyi Unitária valláson lévők kérése. Országgyűlési irományok. 1837. CXXVII. ülés. 106. sz.a. 265-266. p.

[40] Vö. Az Erdélyi Nagy Fejedelemség 1841-ik esztendőben november 13-ára Kolozsvár szabad királyi városba hírdetett Országgyűlésének jegyzőkönyve. Kolozsvártt, 1841. 309. sz. a. 340. p.

[41] Vö. Meszlényi Antal: A jozefinizmus kora Magyarországon. Bp., 1934. (továbbiakban: Meszlényi, 1934.) 346. p.

[42] Az üzenetváltások és a vita tartalmát részletezi katolikus szempontból: Meszlényi, 1934. 354. p. Protestáns szempontból. Vö. Szádeczky Béla: A vallásügyi sérelmek történetéből. (Főleg e század első fele országgyűlésein.) II. In: *Erdélyi Múzeum*, 1899. 6. sz. 361-377. p. Az 1839–40-es és 1844. évi országgyűlésen a viták tovább folytatódásához és lezárulásához vö.: Szádeczky Béla: A vallásügyi sérelmek történetéből. (Főleg e század első fele országgyűlésein.) III. In: *Erdélyi Múzeum*, 1899. 7. sz. 450-471. p.

[43] Vö. Meszlényi, 1934. 387. p.

[44] Meszlényi, 1934. 362., 386. p..

[45] Maass, 1961. 118. p.

[46] Vö. Meszlényi, 1934. 397. p.

[47] Vö. Maass, 1961. 116-122. p.; Meszlényi, 1934. 392-407. p.

[48] Meszlényi, 1934. 415. p.

[49] Meszlényi, 1934. 422. p.

[50] Meszlényi, 1934. 243. p.

[51] Vö. Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Nagyvárad, 1915. (reprint: 1989.) 261. p.; 1844. évi III. törvénycikk. In: Magyar törvénytar. 1836-1868. évi törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Bp., 1896. 199. p.

EPA03307_egyhaztorteneti_2011_03_035-057.htm

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

12.
évfolyam
3. szám
A. D.
MMXI

Busku Anita Andrea: Horváth Mihály és Lonovics József - párhuzamok és ellentétek

A 19. századi magyar történelem időszerű figurái gyakran keresztezték egymás életét, sokszor alakítottak, hozzátoldtak, netán kurtítottak rajta. Ráeszmélhetünk, hogy bizonyos sorsok mintha szüntelenül egybefonódnának. Hasonlóra figyelhetünk fel Horváth Mihály[1] (1809–1878) és Lonovics József[2] (1793–1867) esetében is.

Párhuzamok már a származásuk kapcsán is fellelhetőek. Horváth elszegényedett középnemesi család sarjaként mintegy predesztinálva lett *volna* a kutyabőrhez ragaszkodó gondolkodásra, vagy legalábbis nehézséget okozhatott *volna* a saját osztályával szembeni meghasonlás, azonban apja foglalkozása miatt polgárnak tekintették,[3] ami megkönnyíthette a társadalom szélesebb rétegeivel kapcsolatban kibontakozó szimpátiájának kialakulását. Eredetét ugyanakkor feltételezhetően előnyösnek találta, hiszen a középnemességet tekintette a meghatározó erőnek, azon osztálynak, „mely a legalis nemzet magkövét, az alkotmány hűséges őrét” képezte, szemben a főnemesség legtöbbször hazafiatlan, nemzetietlen érzelmi tagjaival.[4] Lonovics ugyanakkor – noha jómódú, mégis – polgári, „közrendű szülőket” mutathatott fel,[5] s bár igen fontosnak tartotta a szegény sorsú elemek támogatását, s nem tett tanárként és püspökként sem különbséget a nemesek, polgárok és parasztok között,[6] joggal nevezhetjük arisztokratikus gondolkodásúnak, aki számára a nobilesek előnyvel indulnak az életben.

A legkomolyabb analógiát természetesen az adja, hogy mindketten a papság kötelékébe tartoztak, sőt egy ideig egyszerre foglalták el a csanádi püspöki pozíciót, pontosabban teljesen jogszerűen egyikük sem töltötte be a prekonizáció késlekedése, majd elmaradása miatt. 1848-ban ugyanis Horváth elnyerte a szóban forgó főpapi kinevezést, azonban miután a felszentelés elmaradt, akárcsak Lonovics ezzel egyidejű egri érsekké történő beiktatása; így Lonovics *már* nem, utódja, Horváth pedig *még* nem foglalhatta el székét.

1849. január 20-a, a katolikus püspöki kar Windisch-Grätznek tett hűségtetele fordulópontot jelentett. Lényegében már 1848. június 25-től *ex lex* állapotokról beszélhetünk, mivel Horváthot a csanádi püspökség, Lonovicsot ugyanakkor az egri érsekség élére helyezték, azonban a pápai megerősítés kiállítására késlekedett. Egyházi értelemben az adott pozíciók betöltése valójában nem tekinthető hivatalosnak, miután még csupán az uralkodói kinevezés történt meg, így januártól egy időben, még hozzá lényegében politikai alapon, két püspöke volt a csanádi egyházmegyének. Horváth, miután követte a magyar kormányt Debrecenbe, 1849. május 1-től a Szemere-kormány minisztereként támogatta a polgárosodás és a nemzeti ébredés politikáját. Mindeközben 1848 szeptemberétől, a szabadságharc kezdetétől kezdve lényegében bekövetkezett az egyházmegye kettészakadása. A magyar rész élére Lonovics makói központtal káptalani helynökként – a magyar kormány támogatásával – kijelölte Róka Józsefet, az osztrák részhez pedig temesvári székhellyel Fábry Ignácot; utóbbi lépést azonban a magyar kabinet hazaárulásnak tekintette. Lonovics célja, úgy tűnik, az lehetett, hogy akármerre forduljon is a politika, mindenképpen kedvezően alakuljon a megye és az egyház – továbbá valószínűleg a saját – sorsa.[7] Amikor úgy ítélte meg, hogy az osztrákok fölénybe kerültek, utasította Rókát a Fábrynak történő hatalomátadásra. A magyar kormány e cselekedete miatt konkrétan „honarúrással” vádolta Lonovicsot és persze Fábryt is. Nem mellékes körülmény, hogy Lonovics csanádi püspökként viselkedett ezen időszak alatt, ugyanakkor Horváth szintén e jogkör törvényes használójának tekintette magát.[8]

Lonovics konzervatív katolikus habitusát egész életén át meghatározó jellemzőjének tekinthetjük, hiszen 1848-at megelőzően és azt követően egyaránt e tábor érdekeit védelmezte, akár saját szempontjai ellenére is. A szabadságharcot követően az alsó-ausztriai Melkre száműzte a példát statuálni akaró kormány az uralkodóhoz mindig lojális, ugyanakkor bizonyos körülmények között megkérdőjelezhető közelmúlttal bíró

papot. Rendszerhűsége, életfelfogása azonban továbbra sem változott, mellőzötte, a politika sodrából kikerülve is ugyanaz az arisztokratikus felfogású, jellegzetesen reformkori konzervatív gondolkodó maradt. Sőt, az emigrációban még inkább előtérbe került katolikus attitűdje: ekkor írta legmaradandóbb művét, az *Egyházi archeológiát*,^[9] továbbá az *Angol türelem* című munkáját,^[10] valamint konzervatív röpiratait.^[11] Horváth ellenben még kevésbé viselkedett katolikus főpapként, olyannyira nem tekintette magát papnak, hogy megnősült, de általában sem jellemezték vallásos tárgyú írások; illetőleg még inkább liberális, erről árulkodnak reformkor- illetve szabadságharc-történeti monográfiái.^[12] Horváth házasságra lépésével kapcsolatban körvonalazható, hogyan vélekedhetett Lonovics, miután a témával kapcsolatos elméleti álláspontja ismeretes: ragaszkodott a cölibátus fenntartásához. Az ünnepélyes fogadalmat, melyet akkor tesz valaki, amikor egyházi kötelékbe lép, a házassági akadályok közé sorolja: „Ha valamely pap az ő fölszentelése [...] után meg merne házasodni, házassága érvénytelen s semminő lenne.”^[13]

Horváth megpróbált kihozni a magyar hontól való kényszerű távollétből mindent, amit csak tudott: levéltárakban kutatott, kapcsolatokat épített – Lonovics szintén megtartotta a melki összeköttetéseit, s igyekezett emberileg és szakmailag a lehető legtöbbet hasznosítani belőle. Erről tanúskodik többek között a *Vasárnapi Ujság* híre: „[Lonovics püspökségének 25. évfordulója] emlékéért Bécsben sept. 14-én zajtalan s külfényt nélkülöző, de azért magasztos egyházi ünnepélyvel ülte meg. Az egyházi szertartás reggeli 10 órakor kezdődött a melki apátság bécsi házának díszes kápolnájában.”^[14]

Elmondhatjuk, hogy mindketten törekedtek a tacitusi „sine ira et studio” elv (mint Lonovics fogalmazott: a „részrehajlatlan hisztoria” nevében való írás^[15]) betartására, ez azonban teljesen egyiküknek sem sikerült, nem tudtak elszakadni politikai elveiktől. Olyannyira, hogy Horváth a Lonovics-jellemzésében mint hibát tette szóvá a konzervatív beállítódást. Tény, hogy Horváth köztudottan nem az egyházért hozott áldozatos tevékenysége révén került – Eötvös József ajánlására – a püspöki székbe, hanem irodalmi, történelmi munkássága elismeréseként,^[16] Lonovics ellenben 1834-ben egyértelműen egyházi érdemeiért, illetőleg ezen túlmenően, a kor alapvető jellemzőjeként, politikai, országgyűlési tevékenysége okán kapta meg – V. Ferdinándtól címezve, ugyancsak Eötvös József előterjesztésére – érseki kinevezését. A *Vasárnapi Ujság* többek között a következő szavakkal méltatta: „Horváth Mihály mint közoktatási miniszter nem csak az 1849-i magyar kormánynak s a hazai kath. klérusnak volt kitünő tagja; s keblünk részvétét nemcsak azáltal bírja, hogy hazájától elszakasztva, 12 év óta fájdalmas számkivetésben tölti napjait, – hanem leginkább az teszi régóta tiszteletünk kiváló tárgyává, hogy benne a magyar tudományosság egyik hivatott képviselőjét, ép oly tudós, mint hazafiui érzésü történetbuvárt szemlélünk.”^[17] Majd a következőt olvashatjuk: „Nem emítjük itt számos egyházi beszédeit, melyeket lelkészi hivatalánál fogva készített, sem azon kisebb műveit, melyek egyházi folyóiratokban jelentek meg. Kedvencz tanulmányát, a történetírást, kell mindenekfelett tekintetbe vennünk, melyben 1833-tól kezdve évről évre szebb eredményeket mutatott fel.”^[18]

A *Vasárnapi Újság* Horváth arcképének bemutatását az elsők között tekintette feladatának, közleményében – a száműzetéséből hazatért ember alakján túl – ismét a történetírót méltatva elsősorban: „E diszes és jövedelmes állásban [mármint a hatvani prépostságban] egészen a tudományok számára lett volna biztosítva élete s roppant munkássága, ha a bekövetkezett 1848/9-iki válságos évek reá nézve is oly végzetessé nem válnak s őt a szaktudós és bűvár csöndes működési teréről előbb az állam-élet pályájára, azután a száműzetés úttalan sivatagára nem ragadják.”^[19] E cikk, valamint az évekkel később, immár Horváth halála után megjelent méltatás egyaránt kiemelte, hogy az emigráció időszakában kimagasló történelmi, „irodalmi” munkákat alkotott: „Történetírói pályájának legfénylőbb korszaka azonban még később, a függetlenségi harc lezajlása után, a hontalanság s száműzetés keserű éveiben kezdődött, s miként a biborcsiga drága nedvét kinja szüli, az ő történetírói s magyar hazafias szelleme is legmaradandóbb értékű alkotásait akkor hozta létre.”^[20]

Liberális látásmódjától a felgyorsult események alatt és után sem igazán tudott szabadulni, viszont komolyan törekedett az elfogulatlan ítéletalkotásra. A Hunfalvy Pál által rögzített, 1849. június 25-i eset is – a személyes kapcsolatok protekciószerű hasznosítása mellett – ezt volt hivatott bemutatni: „Horváth Mihály Toldyt szeretné osztályfőnöknek kinevezni, de Kossuth nem akarja a kineveztetést aláírni (ezért tartotta meg

magának a főbb hivatalok betöltésénél a befolyást!), mivel Toldy mindig változó jellemű és pecsovics volt. Akarná tehát Horváth némi erkölcsi szorítással rábírní Kossuthot, s megkért, hogy az Esti Lapokba »a szakértők alkalmazásáról« cikket írjak.”[21] Emigránsként tovább képviselte azt az eszmét, amelyért egykor az életét is feláldozta volna, s amelyet töretlenül, haláláig vallott, az idők távlatából azonban némileg felülbírált. A „bő olvasottságu és terjedelmes encyklopaediai ismeretömegegél biró”[22] Pulszky Ferenc emigráció-jellemzése meglehetősen objektív, sőt modern alapokon nyugszik, emellett remekül alkalmazható Horváth attitűdjének ábrázolására: „Minden emigráció azt hiszi, hogy ő képviseli legtisztábban a leigázott nemzetet, hogy ő benne testesülnek meg a nemzet aspirációi s hogy az ő szava a nemzet szava”.[23]

Szász Domokos Horváthtal kapcsolatban – ismét a historikus múlhatatlan érdemeit kiemelendő – a következő zárszót adta: „A nemzet, midőn a sir szélén a koporsóra hulló göröngyök tompa zaját hallja, megérti a szót, mely e sir mélyéből felé hangzik és szívébe zárva azt, hálás kegyelettel őrzi meg Horváth Mihály emlékezetét nemzedékről nemzedékre, míg a magyar nemzetnek történetírása lesz.”[24] Ezzel szemben Ipolyi Arnold az általa tartott Lonovics-émlékeszéd végén elsősorban a törvényhozó karakterét domborította ki: „Mig e nemzet nyelvén az ország törvényt hoz; míg az hangzani fog az országházának szószékéről, és míg hangzani fog Isten szent egyházának magas ívei alatt; – és míg e nyelven a tudomány e házban beszél, – vagy a mig csak a nemzet irodalmának története szólani fog, – addig Lonovics neve is feledhetetlen lesz!”[25]

Lonovics egész életében papnak tartotta magát, leginkább vidéki, sőt még inkább falusi plébános szeretett (volna) lenni. (1825 és 1829 között volt Várkony – Sajóvárkony – plébánosa.) Az *Archeológiában* olvashatjuk tőle a következőket: „Hogy valaki az Isten egyházában tanithasson s szentségeket szolgálhasson ki, szóval, hogy pásztori hivatalt viselhessen, nem elég, hogy pap legyen, hanem mellőzhetlenül szükséges, hogy pásztori hivatala gyakorlására felsőbb küldetéssel is bírjon.”[26] Egy 1848. szeptemberi levelében megköszönte a kinevezésével kapcsolatos gratulációt, s közben számot adott mély kötődéséről: „Nem lehetett ez előttem nem különösen kedves azon kerület’ részéről, mellynek kebelében egykor mint lelkész és esperest éltémnek legboldogabb szakát töltöttem.”[27] Horváth ellenben történésznek tartotta magát, elsősorban anyagi okokból került – és részben maradt – az egyház kötelékében, a nagyobb lehetőséggel kecsegtető (fő) városba vágyott. Az emigrációban is a történetírással foglalkozott, míg Lonovics a vallásos-politikai irodalom könyvtárát gazdagította. Érdemes mindamellett megemlíteni, hogy az *Archeologia* – a vallásos irodalom egyik alapvető etapja – jóllehet a katolikus szokásrendszer gyűjtőhelye, ezen túlmenően azonban nem csupán liturgiai, illetve egyháztörténeti adatokban gazdag, nem egyszerűen szentbeszédék adattára, de igen sok néprajzi adalékot, korabeli viselkedésformát őrzött meg, s a kora színvonalához meglehetősen méltó, szakszerű etimológiai kutatásokat is felsorakoztatott. Vagyis tudományosságának alapját nem egyszerűen a sűrű lábjegyzetek, a bibliai és egyházi írók hivatkozásai, valójában a – máig sem kellően vizsgált – interdiszciplináris momentumok képezik.

Egyházi pozíciójáról történő lemondásáról és a melki éveiről visszatekintőleg az alábbi sorokat írta: „A mi lemondásomat illeti, ez nekem épen semmi áldozatba sem került, s én, kit évekig fárasztott a gondolat: nem volna e nyugalom s üdvözségem érdekében jobb, püspöki hivatalomtól megválttan, félrevonulnom? mondhatom, könnyebb szívvel tettem le azt, mint sem felválttam, s leléptemet később sem volt okom megbánni. Az emberek baja rendszerint az, hogy arasznyi életpályájukon a világ előtt igyeksenek kitűnni, s emberi természetes parányiságukat a hir s méltóságok bolygófényével szeretik pótolni, halhatlanságot ígervén maguknak [...] Ezen mulékony, inkább párából mint fényből nekem is jutott valami, s áldottam a jó Istent, hogy Melken azon házak egyikébe vezetett, hol azt az emberek megvetni vagy felejteni tanulják.”[28] Majd a csanádi püspöki székében őt követő Horváth Mihályra is vonatkoztatva így folytatta: „Én magam is az enyimet [mármint a kinevezését] csak azért fogadtam el, mert utódot nyervén, kineveztetésem el nem fogadásával ama nehéz időben nem akartam a hatalomra vergődött párt főnökeinek irántami gyűlöletét még inkább ingerelni s figyelmét annyiban is felébreszteni, hogy az országbóli kimenetel iránt táplált szándokom eszközlésének útját állhassák. Ezt később, mihent lehetett, eszközlöttem is.”

Szavait mindenestre elgondolkodtatónak tarthatjuk, s bár a visszaemlékezések soha sem függetleníthetők az aktuális eseményektől[29] (gondolhatunk itt a közelgő kiegyezésre, valamint az amnesztia-rendeletekre), könnyen elképzelhető, hogy egykorú gondolatait hitelesen közvetítette a másfél évtizeddel később kelt levél. Úgy tűnik, az arisztokratikus gondolkodású egyházfő egyáltalán az uralkodó akaratától – esetleg hozzá közel álló kormányhí politikusok szándékától – tette függővé emigrációja befejeződését; maga nem tett jelentős előrelépéseket saját ügyében. Horváth ezzel szemben minden követ megmozgatott, hogy hazatérhessen. Egészen másfajta munkásságukat jellemzi már pusztán az a tény is, hogy Lonovics a Majláth György fölött tartott emlékbeszéde kapcsán vált az Akadémia tagjává, Horváth pedig *A magyar honvédelem történeti vázlat*a című értekezésével választott rendes taggá.[30]

Politikai szerepvállalásuk egyaránt jelentős nyomokat hagyott a 19. századi történelemben. Eltérő, gyakran egyenesen szembenálló elveik s tetteik ellenére mindkettejüket száműzték, annak dacára, hogy meglehetősen nyilvánvalóan különböző elképzeléseket támogattak, s gyakorlatilag a forradalmi időszak alatt egymás küzdőfeleivé váltak. Horváth a Szemere Bertalan által képviselt politika vallás- és közoktatásügyi minisztereként a magyar kormány lényeges pozícióját foglalta el. A Horváth által „heves, könnyen lángra gyúló, de egyenes lelkű, nyílt szívű és szilárd jellemű” emberként aposztrofált[31] Vukovics Sebő – Szilágyi ábrázolása szerint „az ellenség rokonvére”, kinek „a forradalom és radicalismus a lehető legmélyebben szűrődött át lelkén”[32] – a következő szavakkal írta le a liberális politikus kinevezésének körülményeit: „Hogy Szemere belügy, Duschek pénzügy, te [mármint Vukovics] igazságügy minisztere légy, az már a kombináció tételekor világos volt. De a vallásügyről van még kérdés. Kettőről lehet szó, Perényiről és Horváthról. Megjegyzem – úgymond –, hogy Horváthtal beszéltem, s ő legkevésbé sem fogja neheztelni, ha a kormányba nem lép. Most mi hárman kezdünk a jelöltekről értekezni. Én és Duschek feltétlenül Horváth mellett nyilatkozánk éppen azon okból, mert katolikus püspök. Szemere emiatt ellenzé, mivel a protestánsokra rossz hatást tenne. Mire megjegyzénk, hogy a kormány két főnöke, a miniszterelnök és a kormányzó protestánsok lévén, a katolikusok iránti tekintet méltányossá teszi, hogy egy püspök legyen a kormányban, mi Horváthtal annál inkább történhetik, mert egyénisége is, mint hazafi és szabadelvű emberé, teljes biztosítékot nyújt. Kérdezem Szemerét, hogy tehetségre nézve ad-e Perényinek elsőbbséget, mire nemmel felele, Perényit igen munkátlan embernek állítván. Volt azután még egy-két szóval említés Bezerédjről és Jósikáról, de hamar lőn a megállapodás Horváth kinevezésében.”[33]

A naplók és visszaemlékezések természetesen mindig – bár különböző mértékben, mégis egyöntetűleg – szubjektívek, így nem meglepő, hogy Horváth személye hol pozitívan, hol épp ellenkezőleg minősítetik az egyes dokumentumok oldalain. Degré Alajos azok közé tartozott, akik kedvezően viszonyultak a frissen kinevezett miniszter személyéhez, Horváthot oly névsorban említi visszaemlékezései lapjain, amelynek tagjaival Kossuth szerencsés emberismeretét, a megfelelő posztokra megfelelő szakembert választó képességét kívánta igazolni.[34] Hentaller Lajos ellenben épphogy Kossuth gyenge emberismeretéről szólt, nyilván nem függetlenül a kormányzót mentető stílusától.[35] Lonovics kanonikként, majd főpapként már 1830-tól részt vett a törvényhozásban, amit a szabadságharcot követő emigrációja után élete utolsó éveiben folytatott, s még betegen, megfáradtan, az 1861. évi országgyűlésen is szerepet vállalt – értelemszerűen az ő megítélése is egészen különböző változatokban maradt fenn.[36]

Horváth a katolikus egyház megújítását szorgalmazta miniszterként, sőt már hatvani prépostként is hangot adott ez irányú elképzeléseinek, elsősorban a szekularizációt, a cölibátus eltörlését, a katolikus autonómiát kívánta kivívni – Lonovics ezzel kapcsolatban elutasító, hiszen ő kifejezetten a változatlan hűve, egészen addig, amíg nem fenyegeti az egyházat a teljes szekularizáció, sőt az állam egyház fölötti hatalmának veszélye. Onnantól nem zárkózott el az autonómia elől. Horváth több helyen is kifejtette elképzeléseit, amelyeknek megfelelően járt el mind szak-, mind magánemberként. Az egyházi bajok forrásaként nevezte meg többek között az „erőszakolt” nőtlenséget és „a kor szellemével, előrehaladott felvilágosodásával meg nem férhető szerzetesrendek” létezését, melyeknek miniszterként az eltörlésére érezte magát hivatottnak.[37] Lonovics a szerzetesrendekről másként vélekedett, azok védelmét fontosnak tartotta, az újkonzervatív retorikának megfelelően a látszólagosan liberális gondolkodásból eredeztethető szabad működésre

hivatkozva.[38] Meglehetősen árulkodó tény, hogy Lonovics hazatéréséért igyekezett közbenjárni Scitovszky János pécsi püspök,[39] Horváth amnesztiáját – immár prímásként – ugyanakkor próbálta megakadályoztatni, ahogy Viale Prelà bécsi nuncius is hasonlóan ítélte meg a volt minisztert: „Horváth, sajnos tele van modern politikai nézetekkel.”[40] A két püspök eltérő habitusa mutatkozik meg abban is, hogy a Fogarassy Mihály által V. Ferdinánd számára átadni kívánt memorandum eredeti szerzője egyes források szerint a kinevezett csanádi, a végső változat kiötlője azonban – kevésbé agresszív hangvételt figyelembe véve elgondolkodtató e lehetőség valós volta – a kinevezett egri érsek volt.[41]

További lényeges differencia lehet vizsgálatunk alanyai között, hogy míg Horváth fontosnak tartotta a főpapság hatalmának csökkentését, Lonovics ezt nem látta olyan égető kérdésnek, nyilván e különbség mögött is a liberális–konzervatív nézőpont eltérő volta rejlett. Utóbbi hangsúlyozta, hogy „mivel megyéjében minden lelki hatalom kútforrása a püspök, a lelkészek a többi papokkal együtt lelki hatalmukat [...] a megye főpásztorától veszik”. [42] A lelkipásztor elengedhetetlen jellemzői között említette az érett kort (minimum 25 év), a jámbor erkölcsöt, a tudományokban való jártasságot, illetve a püspöknek és az egyháznak való engedelmisséget.[43] Horváth azonban egészen más képet festett az egyházi állapotokról: a püspököknek a kormány iránti lojalitása és az alsópapsággal szembeni zsarnokoskodásának kettősségét, illetve az ennek megváltoztatását a legsürgetőbb tennivalók közé sorolta, melynek okát – vélekedése szerint – a politikai átalakulás adhatja.[44] Hogy miniszteri pozíciójából adódóan a papság kötelékébe tartozván kellett döntést hoznia a vallás ügyében, nem megvalósíthatatlan, inkább kedvező momentumként értékelte: „A cultus és közoktatási miniszter maga is főpap lévén, e reformokat egyházi állásánál fogva sokkal könnyebben végrehajthatná – írta harmadik személyben önmagáról –, mint bármely világi egyén.”[45] A reform egyik fontos pontjaként az egyházon belüli hierarchia vonatkozásában hangot adott az autonómia szükségességének.[46] A szabadságharc előtti időszakról szólván azt helyénvalónak tartotta, hogy a katolikus egyház az állam fennhatósága alá esett, azonban azt, hogy a szolgálja volt, „gyámság alá volt vetve”, tarthatatlannak minősítette.[47] A tárgyilagos előadásmódot még saját sorsának előadásában is igyekezett megőrizni, ami nagyrészt sikerült is, még az érzelmileg megterhelő, saját halálos ítéletének ecsetelése során is,[48] azonban liberális felfogásának éreztetését láthatóan nem értékelte hibaként. Lonovics egész más irányban gondolkodott, szerinte a jozefinizmus (és a jozefinista egyházpolitika által befolyásolt időszak) alatt tartott a „gyámság” ideje, mikor is a katolikus egyházat sérelem érte az ősi jogai gyakorlásában.

Horváth Mihály a szekularizáció szükségességét hangsúlyozta: „Azon anomal helyzetben, melyet az egyház, minek csak a lelkiismeretekre kellene hatalmát alapítani, az államban rendeltetése ellenére foglal el, s mely szerint ebben, az erkölcsi hatalom mellett, politikai hatalommal is fel van ruházva, alig lehet valami veszélyesebb a státusra, mint ha a polgári hatalom viszályba bonyolódik az egyházzal.”[49] Érdekes, hogy bár több lapon át részletezte az 1840. évi, vegyes házassági ribilliót és annak előzményeit (Lajcsák nagyváradi és Scitovszky rozsnói püspökök körleveleit[50] szemléletesen, gyűlékony anyagra vetett égő üszökként jellemezte), Desseffy Aurél felszólalását, sőt részben a kérdés betetőződését, vagyis „egy püspök” Rómába küldését is, azonban mindezt a szóban forgó Lonovics személyének említése nélkül tette, aki mind a reverzálisok védelmében szolgáló érvelés fő szónokaként, mind a pápai állásfoglalás kieszközölőjeként kiemelt szerepet játszott az egyházpolitika alakulásában.[51] Munkája második kötetében,[52] az 1840 és '43 közötti időszak, tehát a két diéta közötti intervallum kapcsán azonban visszatért a kérdésre, s a klérus „karának fényes tehetségei tekintetében legkitünőbb tagja, Lonovics József, csanádi püspök” szereplésével, immár nevesítve részletezte a történeteket. Azt azonban továbbra sem hangsúlyozta, milyen komoly eredményeket ért el a püspök a pápánál, mennyi kitartásába került, s hogy valóságos diplomáciai bravúrral ért fel a kiharcolt eredmény,[53] máshol pedig egyenesen kiemelte, hogy nem sikerült megoldania a helyzetet, nem ejtvén szót a pápai döntés titkos jellegéről sem.[54] A sorok között tehát negatívan értékelte Lonovics tevékenységét a vegyes házassági ügyek kezelése tekintetében.

Horváth a papok forradalmi részvételét hazafiságként értelmezte, Lonovics ellenben elutasította, még általánosságban, tehát elméletileg sem tudott azonosulni az egyházi személyek bármilyen katonai szerepvállalásával – azon túlmenően, hogy az uralkodóval való szembeszegülés érzete teljesen idegen volt

tőle. A püspöki kar által a kormánynak a klérus fegyveres szolgálata elleni tiltakozás tárgyában 1848. július 9-én benyújtott folyamodványon szerepel „József csanádi püspök, kinevezett egri érsek” szignója is. A szöveg szemléletesen festette le a kialakult képtelen helyzetet: „Lelkünk borzad azon gondolattól, hogy a pap, ki egyszersmind nemzetőr lévén a gonosztevők üldözésére is köteleztetnék, azon haldoklót lássa el az örök ut szentségeivel, kit maga vagy rendőrtársa leszuronyozott, és hogy a pap, ki ezen pillanatban tevé le mint őrálló a fegyvert, csákót és blouset, azonnal az oltárhoz menendő, vegye föl az egyház szent öltönyét, a vérnélküli áldozatot hivei előtt és a lelkek üdveért bemutatandó.”^[55] Lonovics konkrét esetekben is ennek megfelelően járt el. Egy héttel későbbi levelében például így nyilatkozott Bogcha Ferenc kerecsendi plébános kérvényére: „Szóval oda utasított, hogy miután abbéli szándokát, hogy pap s lelkész léteire ismét fegyvert viseljen, elegendően rosszalni nem lehet, s az, hogy folyamodása következtében főhadnaggyá lett kineveztetését nem átalotta elfogadni, méltán közbotrányt okozott. A hadügyi miniszternek legottan jelentse ki, hogy tanácstalanul tett folyamodását visszavonván, érintett kineveztetését el nem fogadhatja. Mit is ő egész készséggel teljesített.”^[56] Bogcha, mint láthatjuk, tartott Lonovics kedvezőtlen ítéletétől: „Azon esetre, ha excellenciád parókiámat tőlem megtagadná, légyen oly kegyes, az Istenre kérem, s tegye utódomnak Leporisz Károly öcsémet, az aldebrei lelkészt, ki valóban méltó ajánlatom, egy férfiú, annyival is inkább, hogy itthon hagyott jószágomat reá bízhassem, s ne legyenek kénytelen azokat hirtelen elprédálni.”^[57] Nem volt ugyanakkor személyes – vagy legalábbis nem hagyott mély nyomot Bogchában – feljebbvalója eljárása, erről tanúskodik, hogy a fentebb említett jubileumi ünnepségen is részt vett. Érdemes kiemelni a július 16-ai levélen szereplő aláírást: Lonovics József „k.[egyelmesen] kinev.[ezett] egri érsek”.

Lonovics pesti levelében friss egri főpásztorként „atyailag intve” felszólította Eger városát, hogy „siessen visszatérni” I. Ferenc József iránti hűség magatartásához: „Eger lévén honunk magyar városainak egyik legnevezetesebbike, jobb elszánása és megtérése másoknak is épületes például és ösztönül fogna szolgálni.”^[58] Ekkor tehát szintén egri érsekként intézkedett,^[59] de például a csanádi káptalannak üzenve csanádi püspökként is. (Pontosabban a szignó: „csanádi püspök és k. k. egri érsek”.^[60]) A káptalan március 9-i levelében Lonovicsot „mint megyénk dicső főnökét” szólították meg.^[61] Válaszában Lonovics egyértelmű jelét adta a papok fegyveres harcok alóli mentesítési szándékának: „Szívükből óhajtom, miszerint azon lelkészek, kik félelemből nyájukat elhagyták, ezekhez hová hamarább térjenek vissza.”^[62]

Ugyanekkor Oltványi Pál órkanonok és püspöki helynöknek hasonlóan nyilatkozott: „Amennyiben Bobik, Kőszeghy és Kerényi káptalanok akár csupán csak tábori papi minőségben, de előleges engedelem nélkül, akár pedig, mit hinni még nem akarok, fegyveres szolgálatban távoztak volna el a honvédekkel, nem szükséges főt[isztele]tű uraságot arra felhívnom, miszerint ha ezek majdan visszatérednek, velők a sz.[ent] szék útján az egyházi szabályok rendelete szerint bánjon.”^[63] Tudunk olyan német nyelvű levélvázlatról is, amelyet szeptember 10-én egyenesen csanádi püspökként jegyzett.^[64] 1865-ben vezető pozíciója kapcsán konkrét időtartamról szól: „azon tizennégy év alatt, melyeknek folytán csanádmegyei főpásztor valék”.^[65] Ekkor már nyilván a tágabb környezete sem gondolta hivatalban lévő csanádi püspöknek, „egykori csanádi püspöknek” címezte névnapi köszöntőjét Rozgonyi Bertalan csongrádi főispáni helytartó,^[66] ugyanakkor akadt az 1860-as években is meglepő címzés.^[67]

A csanádi egyházmegye a leginkább forradalmiak sorába tartozott, elsősorban Horváth kinevezett érsek, Róka József püspöki helynök, de részben még Lonovics József még hivatalban lévő – pontosabban új posztját még el nem foglaló – püspök miatt. Utóbbi, érdekes módon, mind az osztrák, mind a forradalmi oldal szempontjából bűnösnek nyilvánított bizonyos mértékig, amin inkább a megtorlók oldaláról nézve van mit csodálkozni, hiszen a „magyarhoni kath. egyház főpásztorainak, a kath. néphez intézett körlevele” – ahol ugyancsak az aláírók között szerepel „József m. k. csanádi püspök, kinevezett egri érsek” – meglehetősen egyértelműen fogalmazott: „„Féljétek az Istent, tiszteljétek a királyt,« (Pét. I. 2,17.) szeressétek a hazát. Ha a közveszély órája ütne, tehetségtekben fekvő semmi áldozatot se sokaljatok, melyet a királyi szék-, a haza- és alkotmányának megmentésére tőletek polgári s keresztényi kötelességtek kíván.”^[68]

Az igazság azonban valahol a kettő között lehet, vagyis a szabadságharcot elutasító, királypárti, ugyanakkor országát támogató hazafi képében. Erre utal többek között – a hazaárulónak nyilvánított – Hám Jánosnak Lonovicssal szembeni bizalmatlan hangvétele is: „Lonovits úr is támogatta tanácsaimat és érveimet, – hogy őszintén-e vagy csak úgy színleg, azt nem merem eldönteni.”[69] Horváth meglehetősen egyetértőleg szól a szabadságharc alatt kialakult, tolmácsolásában mindenkire egyaránt érvényes érzületről: „Gyalázatnak tartatott tétlen honmaradni, midőn a haza veszedelemben forog” – írta, s helyeslőleg adott számot arról, hogy „még a papi növendékek közül is számosan fegyverrel cserélték föl a szent könyveket”. [70] Szilágyi Sándor a főpap forradalom-pártoló habitusát és magatartását érzékelteti, mondván Horváth „püspökkorában meggyében szóval tett a forradalomért”. [71]

A tizedről való lemondás ismét olyan pont a két pap-politikus biográfiájában, mely kiemelt helyet követel magának. Az 1848. március 18-án tartott csonka főrendi ülésen, a szokásostól eltérő módon, mindössze négy főpap volt jelen: Scitovszky János pécsi, Lonovics József csanádi, Rudnyánszky József besztecebányai püspök és Rimely Mihály pannonhalmi főpát. Az elsőnek felszólaló Scitovszky, illetve az utána szóló Lonovics, [72] majd a másik két főpap, sőt a válaszüzenet [73] is úgy fogalmazott, hogy a maguk nevében lemondanak a dézsmáról (ez adott alapot a későbbi felvetésnek, hogy valóban megtörtént-e a klérus nevében a szimbolikus tett). [74] Hám János az emlékiratában felhívta a figyelmet, hogy „a papságnak az a nagylelkű lemondása a tizedekről, amelyet törvénybeiktattak, – holott a papságnak sem joga nem volt lemondania, sem a valóságban le nem mondott róluk”, [75] így nyilván illegitim. Horváth szóhasználata tanúskodik liberális állásfoglalásáról: „A tized tekintetében, a főpapság is meghozta a haza nyugalmaért a tőle igényelt áldozatot: Lonovics, Rudnyánszky s a többi püspökök önként lemondtak az egyház által birt tized jogáról.” [76] Könnyen elképzelhető, hogy éppen a historikus e népszerű műve szolgált elődje részben téves státuszának alapjául.

Lonovics 1848. évi egri érseki kinevezéséhez Eötvös József – kinek a legnagyobb érdeme volt Horváth amnesztiájának elintézésében – miniszterként gratulációját fejezte ki: az uralkodó „hazáját oly férfival ajándékozta meg, ki fiatal szabadságunk s korunk fejlődésének igényeit felfogva minden igyekezetét azon fontos érdekek buzgó eszközésében központosítandja, melyektől a haza s egyház felvirágzása egyaránt feltételeztetnek”. [77] Eötvös a – Horváth érdekében az uralkodóhoz írt – levelében nemcsak királya „kegyes szívéhez, hanem tudmányszeretetéhez is” folyamodott, kérve a „feledés fátyolát vetve mindazokra, mik az említett Akademikust kegyelmes Ura kegyétől megfosztották, őt a tudománynak s az Akademiának” visszaadni. [78]

Mészáros Lázár emlékiratában [79] alapvetően objektíven jellemezte: „Lonovics püspököt az egész papság értelmi fejének ismerte, tisztelte és szerette, s mint embertől és főpaptól a hon tiszteletét meg nem tagadhata, habár ellene, mint politikai szereplő ellen (a konzervatívokhoz tartozván azelőtt,) több kifogást tehetett.” [80] Horváth pozitívan értékelte a hadügyminiszter személyét, a hazafi karakterét kidomborítva, ami eleve feltételezi Mészáros liberális beállítódását: „Bár régóta szolgált az alkotmányos szabadsággal egyenes ellentétben álló, sajtóságos szellemű osztrák seregben, ismert hazafisága mégis elég biztosítéknak tartatott arra, hogy a reményeknek, melyet e nemzet e fontos tárcza körül táplált, lehetőleg megfelelő; a minthogy őszinteségében a nemzet nem is csalatkozott.” [81] Az elmondottak alapján talán megalapozottnak tekinthetjük az emlékirat elfogulatlanságát a legmagasabb honi egyházi méltóság, vagyis a primás kapcsán: „Ha a magyar miniszterium okos, mérsékelt, Bécsre nézve úgy mint a papságra befolyásos egyént szeretett volna az esztergomi széken, – Lonovics hazafiságában, – bár ő a szabadelvű sebesebb röptet ellenzé s a római egyház jogait tán kellenél erősebben védelmezé, – kételkedni nem lehetett, a többiben pedig minden vágýtárson felülállott. – De a miniszterium bölcsesége s leginkább báró Eötvösé, – nádszálként hajlongó egyént keresett, kit tán még eszköznek is lehetende felhasználni. Ennélfogva a határozott jellemű tudós püspököt elmellőzván, az esztergomi érseki székbe a különben ájtatos, jótékony s becsületes Hám János püspököt ültette.” [82] Hám emlékirata a primás személyének hallatán a császári-királyi udvarban kitörő öröm ecsetelésével saját személyének fontosságát hangsúlyozta. [83] Ipolyi talán épp Mészárosra utalt: „Mint mondják, és mint egy jól értesült államférfiúnak, ki akkor a magyar kormány élén állók egyike volt, eddig kiadatlan emlékirataiban is olvashattam, – ámbár a magyar kormány Lonovicsot tűzte volt ki az ország primássága jelöltjeül, mégis a

döntő helyen ezt, szabadelvű politikai nézetei gyanúsításával is érvényesített ellenkező nézetek és befolyások meghiusították. És hasonlóan mondják, hogy midőn az előbbire következett független magyar kormány alatt erre újra szóba jött, ismét a féltékenység akadályozta volna meg kinevezését.”[84] Elképzelhető, mindenesetre azt olvashatjuk Hámtól, hogy különösen Scitovszky és Lonovics szorgalmazta a primási poszt betöltését, amiből Hám azt a következtetést vonja le, hogy „úgy látszik, reményük volt a primási méltóság elnyerésére”. [85]

Hogy végül Hám kapta e kinevezést, állítólagosan nemhogy elragadtatással, hanem nyugtalansággal töltötte el, illetve gyötrelmeinek alapja lett, mivel „ami benne félelmet és aggodalmat támasztott, felköltötte egyesekben az irigységet, amely különböző áskálódásokat idézett elő”. [86] Feltűnő, hogy élete más szakaszában is a körülmények áldozataként tünteti fel a magas polcra kapaszkodó főpap önmagát: „A testvérek irigysége és áskálódása folytán, mialatt szünidőben távol voltam, igazságtalanul és szégyenletesen elmozdítottak volt a tanulmányi felügyelői állástól.” [87] Hasonlóan: „Ugy látszik, a minisztérium, (hogy mi okból és kiknek besugására? nem tudom), rossz véleménnyel van rólam és kétségbevonja vagy gyanúsítást tartja az én hűségemet az uralkodó ausztriai házzal szemben, a nélkül, hogy nekem egy szót is szólana és ártatlanságom védelmére és bizonyítására módot és alkalmat nyujtana.” [88] Valójában a primási szék lehetséges betöltőinek sorában három alkalmas személy tűnt fel: Lonovicsot kívánta a magyar kormány, Scitovszkyt Bécs, végül pedig kompromisszumos döntés született Hám személyében. [89]

Oktatói munkájuk – nem függetlenül hivatásuktól, valamint egyéni karakterüktől – ugyancsak jellemzi kettejük eltérő életútját. Horváth házitanítóskodott gróf Keglevich Gábor, majd gróf Erdődy Kajetán fiai mellett, illetve a bécsi Theresianumban oktatott magyar nyelvet és irodalmat, ahol is a latinnal és a némettel szemben a magyar nyelv tanításának fontosságát hangsúlyozta. Lonovicssal kapcsolatban életrajzírója kiemelte a csanádi püspök oktatói-nevelői tevékenységét: „Temesvárott lyceumot, bölcsészeti és jogi tanfolyammal, az egrinek példájára, tetemes költséggel alapított, s épen úgy a tanyákon iskolákat elő állított, kisdodovodákat emelt és segélt, másfelé tanodákat s egyházakat épített vagy rendezett.” [90] Egyaránt fontosnak tartották a magyar nyelv ügyét, mely, érdekes módon, mind a liberális, mind a konzervatív erők törekvéseinek magját képezte. Horváth a korabeli magyar nyelv helyzetét elkeserítőnek találta: „Nemzeti nyelven e század elején még alig létezett néhány könyv, melyből a közönség tudományt, hasznos ismereteket meríthetett volna.” [91] Hasonlóan fogalmazott Lonovics is a Majláth feletti emlékbeszédében: „mint a spártaiak vas pénze, mely csak Lakonia szűk határain belül bírt forgalommal”, a magyar nyelv javításra, tevékeny fők, szakemberek felkarolására szorult. [92]

Mint szó volt róla, mindketten kihasználták minden kínálkozó lehetőséget, hogy hangot adjanak politikai beállítottságuknak, illetve hogy védelmezzék az általuk támogatni kívánt közeget. Horváth 1848. január 23-án a „legmagyarabb Habsburg”, József nádor felett tartott gyászbeszédet, [93] amelyben a „der alte Rákóczi” néven aposztrófált palatinust a magyar reformtörekvések pártfogójaként állította be, vagyis részben saját liberális elveit támogatta meg. [94] A „boldog emlékezetű” [95] nádorról az egyes megemlékezések jobbra ezzel analóg szóltak. [96] Évtizedek múltán sem csökkent a palatinus népszerűsége: „Közhit, hogy ámbár egyes ember, legyen bármi nagy, az idő és események kerekeit meg nem állíthatja: ha ő él, 1848-diki átalakulásunk nem vesz oly erőszakos fordulatot, s nem ful vérbe és lángba — mint így...” [97] Lonovics Klobusiczky József és Majláth György fölötti beszédében szintén a saját politikai credóját adta. [98] József nádor ugyanakkor a vizsgálatunk tárgyát képező mindkét gondolkodó számára az a figura volt, akit alapvetően egyaránt elfogadtak, jóllehet különböző megkötésekkel. Horváth a magyar-pártolását, [99] a gesztusértékű cselekedeteit értékelte pozitívan, míg Lonovics azt emelte ki, hogy nem radikális, nem liberális változásokat kívánt eszközölni – akár Széchenyi.

Más, szimbolikus személyiségek és folyamatok kapcsán is a tőlük elvárható vélekedést tapasztalhatjuk az egykori csanádi püspököktől. Mária Teréziáról egyaránt pozitívan nyilatkoznak: „kegyes nőkirály”, ki „a nemzet tisztelete- és szeretetében halhatatlan maradt”; [100] az a vallásos és erélyes uralkodónő, aki a magyar történelem kiemelkedő uralkodójaként él az emlékezetben. [101] II. Józsefről azonban már eltérő volt a

felfogásuk. Horváth a „magas lelkű, népei boldogításaért buzgó”, „világos fejű, magas szívű fejedelem” képében ábrázolta,^[102] sőt Hunyadi Mátyás magaslatába emelte,^[103] ki „szép önmeggyőzéssel semmisítette meg a csak félig létesített s épen azért jobb oldalaiban is félreismert, annyi erőnyilvánítással, annyi lelkesüléssel ápolt művét.”^[104] Mentegette a „kalapos király” politikáját: „József tetteit nehéz megítélni; ő reformatori pályájának közepette akasztatott meg munkálkodásában, mielőtt tervének minden részleteit kifejtette, mindent tisztába hozott.”^[105] Lonovics – a saját szempontjából hangsúlyos figurát – a jozefinizmus atyját, érthetően, nem szívelte, ugyanakkor mint a Habsburg-dinasztia tagját messzemenően elismerte. E kettősségből adódik a következő ítélete: „Minden jeles tulajdoni mellett sem volt szerencsés fejedelem.”^[106]

„Halhatlan Széchenyinkről”^[107] ezzel szemben teljes az egyetértés közöttük: „Összes történelmünk legkitünőbb hőseinek egyike, új korunk Mózesé.”^[108] Egyes visszaemlékezések, illetve feldolgozások, érdekes módon, éppen a döblingi remete bizonyos szempontból legnagyobb ellenlábását, Kossuth Lajost nevezték a „magyarok Mózesének”.^[109] Lonovics – különösen a szabadságharcot követő nehéz időszakban – a legfontosabb támaszt nyújtotta a „legnagyobb magyarnak”. E híres barátságot kettejük között a fennmaradt levelezés mellett^[110] eddig még alapvetően feldolgozatlan adalékok,^[111] illetőleg a szépirodalom is megörökítette.^[112]

A francia forradalom Horváth Mihály számára a reformkori liberálisok esetében megfigyelhető – eltérő megfontolásoktól sem mentes – poszton helyezkedik el. Látja a kedvező vonatkozásait, vívmányait, de egyszersmind a káros következményeit is: „A francia forradalomnak, mely nemcsak a hűbériséget és kényuralmat, hanem borzasztó túlcsapongásaiban magát a trónt és oltárt is felforgatá, s minden történelmileg fenállót vérpatakokkal mosott el, iszonyu rombolásai s mézárulásaitól megrettent udvar és kormány, önvédelmében a világot sarkaiból kiforgató eszmék és elvek ellen, az ellenkező végletekbe rohant.”^[113] Mennyire közeli, ugyanakkor ellentétes Lonovics álláspontja a kérdésről: „Egy nagy vajadásban szenvedett az emberiség, s a forradalom hősei, miután trónokat forgattak fel, bűnös diadaléretökben, mint új Titánok, az eget akarák meghágni.”^[114]

Hasonló Horváthnak Napóleonhoz való viszonyulása is, ami már az általa használt szó szerkezetek alapján teljesen nyilvánvaló: „a hadak e rendkívüli mestere”, „a diadalmas vezér”, „rettenetes Bonaparte”, „győzedelmes Napoleon”, „győzelem-ittas Napoleon”, „rettentő kényur”, „a világ kényura”, „a harcok rettentő mestere”, „hatalmas császár”, „büszke győző”, „a világ zsarnoka”. Úgy tűnik, mintha hadvezérként nagyra tartaná, a szabadságjogok harcosaként messzemenően elismerte, császárként, világuralomra törekvő akarnokként viszont kritizálta.^[115] Leginkább a következő mondatával festi le találóan: „Miután a szerencse e hálátlan kedvenczéért mindent megtett, s őt a hatalom s dicsőség oly magas fokára emelte, a milyenen előtte még egy halandó sem volt, a telhetetlen önmaga könnyelműleg rontotta le nagyságának óriási épületét.”^[116] Lonovics a francia császárt illetően mindig érezte a méltó ellenfélnek kijáró tiszteletet – vagy még inkább hódolatot –, azonban soha nem mulasztotta el hangsúlyozni elveik össze nem férhetőségét. Lonovics esetében ugyancsak egyértelműsítik Napóleonhoz szembeni hozzáállását az általa alkalmazott szintagmák, például: a „szelídíthetetlen hódoltató”.^[117]

A régmúlt eseményei mindkettőjük gondolkodásában a jelent meghatározó, sorsfordító jelentőséggel bírtak. Horváth úgy vélte: „Az elvetett mag kisarjazott s az 1526-ki august. 29-dike elnyelte a haza boldogságát. A diadalmas ozmán emésztő lávaként áradott el az ország nagy részén, nem csak az ipar alkotmányait rombolva szét tűzzel vassal, hanem a lakosokat is, pedig épen az iparúzó néposztályból, százezrenként fűzve rabbilincsre.”^[118] A visszafordíthatatlan csapás képét festette le a magyarok történetének ecsetelése során: „A nemzeti élet minden jogi s erkölcsi kötelékei megszakadoztak: és a nemzet és az ország nagy léte Mohácsnál sírba szállott.”^[119] Lonovics e témában a modern (később leginkább Ady Endréhez társítható) gondolatot fogalmazta meg: „én magyar fajunk csaknem páratlan honszeretetének okát hazánk sokszoros előnyei mellett különösen még egykori nagyságának s az őt ért annyi inség és szenvedésnek bús emlékezetében is keresvén” stb.^[120]

Mohács ellenpólusaként jelent meg az 1825. évi diéta bemutatása. „Ettől kezdődik az ország szebb életének korszaka”[121] – írta Horváth –, mert bár nem elégített ki minden óhajt, viszont megszüntette a főbb sérelmeket.[122] Lonovics a „nagy fontosságú de viharos országgyűlés” leírásánál nem mulasztotta el a rendi politizálás bátyáit védelmezni, mivel – mint kiemelte – „az akkori heves, s vádakban, panaszokban s követelésekben partatlanul áradozott vitatkozásokat mérsékelni, a szenvedélyeket csillapítani” sorsdöntő feladat volt.[123] Érdemes megjegyezni, hogy Horváth az 1830-ban először „megpendített” vallási kérdés, a vegyes házasságok, s az azokból született gyermekek vallásának ügye kapcsán a katolikus papságot elmarasztalta[124] – Lonovics viszont épp azok között volt, akikről szólt.

A függetlenség eszméje iránt értelemszerűen más-más viszonyulást mutattak. Horváth részt vett a *Függetlenségi Nyilatkozat* elkészítésében,[125] már pusztán e tény említése is feltételezi, hogy a hon szuverenitását elsődleges fontosságúnak tartotta. Lonovics véleménye a kérdésről ismét csak eltérő: „Miután Magyarország függetlensége magában csak egy szép fikció, de amelynek hitében a nemzet boldog levén, ahhoz mindenkor forróan ragaszkodott, s miután mindezen függetlenségi igény mellett is a monarchiának főfontosságú s -érdekű s minden kérdésen s vitáson túlfekvő egysége valamint a múltban biztosítva volt, úgy a jövőre is célszerű törvények által még inkább biztosítva lehet.”[126] Érdemes kitérni rá, hogy az olasz egység kapcsán teljesen elutasítóan nyilatkozott az egész életét a Habsburg-dinasztia szolgálatába állító főpap: „Szentséges Atyánkat, a római Pápát [...] az elvetemült gonoszság, mely miután őt több mint másfél ezer éves birtokától, az egyház elidegeníthetlen örökségének legnagyobb részétől megfosztotta, nem átalja gyalázatos rablását a hazugság arczatlanságával szépíteni, s a legkiáltóbb jogtalanságot, árulást s erőszakot az olasz egység, a szabadság s a hajdani dicsőség ábrándos s szemkápráztató czéjje alatt a hitszegés, a vallástalanság s a forradalmi rakoncztalanság legundorítóbb sophismáival igazolni.” A küldetés értelmetlen voltát igyekezett kidomborítani, s az eljelentéktelenedés billogát erőltette az olasz állam testére: „Nem lesz egyéb [mármint Róma] mint egy birodalom nélküli főváros.”[127]

Ehhez képest Pulszky egészen eltérő álláspontra helyezkedett, hasonlóan a liberálisok általános vélekedéséhez: „Az olasz államnak oly kiterjedésben való megalapítása, hogy abban az egész félsziget Siciliával és Szárdiniával egyesül, oly nagyszerű tény az újabb kor történetében, hogy a civilizált világ általános rokonszenvét költötte fel. Mindenki örült, hogy azon ország, mely az újkor civilizációjának bölcsője, az idegen uralom és befolyás alól felszabadul s hogy azon nemzet, mely eldarabolva a múltban oly nagy szerepet játszott, most ismét szabad institutiók alatt versenyre léphet az európai nagy nemzetekkel s elfoglalhatja azon állást, mely tehetségeit megilleti.”[128]

Lonovics a pápaság intézményéről eleve igencsak pozitívan nyilatkozott. (Pedig sokak szemében összeegyeztethetőnek tűnt az Istennek és akár konkrétan Garibaldinak, akár általában az olasz egységnek tett együttes hódolat.[129]) Pulszky – a könnyűstílű, villámgyors gondolkodású, vidor és elmés beszédű zszurnaliszta[130] – véleménye az itáliaiakról kedvező volt: „Miután az olasz nem oly rátartó, mint az angol s igen könnyen barátokzik idegennel, kevés nap alatt sok ismerőst szereztem.”[131] Nem meglepő Lonovics elutasító véleménye, hiszen az olasz egység részben a pápai állam ellen irányult – az államnak az egyház fölötti uralmát célozta meg – és a magyar szabadságharcot idéző analógiával bírt, s mindkét eszme az emigrációja végső éveit töltő, illetve abból felocsúdó főpap esküdt ellensége volt. Pulszky Ferenc szavai a két nép – bizonyos vonatkozásban – hasonló helyzetére utalnak: „Márcziusban Kossuth is megjött Turinba családjával együtt. — Azóta, hogy Napóleonnal szövetkezett, állása Londonban egészen megváltozott; kényelmetlenül érezte magát; a bankóper méginkább elkedvetlenítette s most végkép elhagyta Angolországot annál könnyebben, mert Olaszországtól s Cavourtól várta még mindig Magyarország felszabadítását.”[132] Az olasz egység ügye az egyháznak az állam alá rendelését jelentette, másrészt függetlenségi kérdés, így egészen nyilvánvaló Horváth szimpátiája (és Lonovics elutasító magatartása) a téma iránt. Cavour halálára reagálva írta Pulszky: „Kossuth terveit, melyeket Magyar- s Olaszország érdekeinek azonosságára fektetett, ezen váratlan halál által végkép megfeneklettek, politikája más mederbe térített. A haza sorsát ezentúl a keleti kérdés megoldásával hozta összeköttetésbe ő is, mint mi mindnyájan.”[133]

Az egykori csanádi püspökök egymásról vallott véleménye – az eddigiek után talán meglepően – meglehetősen kedvező volt. Horváth alapvetően elismerően írt elődjéről: a „mély értelmű, szellemdús egyéniség”^[134] géniuszát mély tisztelettel elismerte, a magyar klérus legjelesebb egyéniségének nevezte, s a következőképp jellemezte: „A lángésznek minden sajátságaival gazdagon föl volt ruházva: sebes, mély felfogás, érett, helyes ítélet, játszi elmésség, nagy emlékező tehetség ékesítették szellemét. Ehhez járult széles olvasottsága, otthonossága az egyházi s világi tudományok legtöbb ágaiban, európai műveltsége, publicistai készsége, mivel ő társai közt egyedül dicsekedhetett.”^[135] Az erkölcsi bátorságot, „a valódi nagyság alapját” viszont nem találta fényes szellemi tulajdonságai közt.^[136] Horváth eredetileg így fogalmazott: „Ő benne mind ama fényes szellemi tulajdonok mellett hiányzott az, mi őt valóban nagy emberré is tette volna: az erkölcsi bátorság, a kedély hatalma, mi főleg képezi a való nagyság alapját.”^[137]

Az egyházi méltóságokra való törekvést Horváth nem tudta elfelejteni, sőt megbocsátani: „Kétségtelennek látszék, hogy az ő meggyőződése a szabadság földjében gyökereznek; de mivel jelleme félnék volt, s vágyai egyházi fejedelemségen függtek: olyanná lett, minőnek a püspököt az udvar s a hierarchia kívánta.” Ambíciója, mint írja, „némi árnyat vetett az őt, tündöklő tehetségeiért, nagy tiszteletben tartó szabadelvű párt előtt, Lonovicsnak különben szeretetre méltó, feddhetetlen jellemére is”.^[138] Érdekes a következő kijelentése, tudván, hogy ő maga is ugyanezen posztra vált érdemessé: „Az udvari pártnak s a hierarchiának tett szolgálatai, még az országgyűlés folytatában, a csanádi püspökséggel jutalmaztattak.”^[139]

Lonovics – miként egyik levelében fogalmazott^[140] – a „szerencsétlen H. úr” amnesziájához minden jel szerint pozitívan viszonyult: „Méltóztassék N[a]g[yság]od, kérem, a jó H.[orváth] Urnak ezek értelmében szives üdvözetem jelentése mellett helyettem válaszolni s őt biztosítani, miszerint ügyében az illető uraknál teljes készséggel fogok eljárni. Kérelmének, úgy hiszem, könyörületes szívű jó felséges Urunknál már eddig is volt volna sikere, ha szegény H.[orváth] urnak ismeretes történelmi munkái (sic!) közbe nem jönnek, ezek teszik, mint hallám, jelenleg is a főnehézséget.”^[141] Nem véletlen, hogy Toldyhoz írt leveleit idézzük, hiszen az irodalmár Horváth egyik fő támasza, száműzetésében is igaz barátja volt. Kettejük emberi vonzalmán túl szakmai tisztelet is rejlett a kölcsönös támogatás hátterében.^[142] Márki Sándor múlt század elején készített, ám ma is alapműnek számító életrajzában kifejtette, hogy Lonovics a kancelláriában egyengette Horváth amnesziájának útját, igyekezett magas rangú politikusokat is megnyerni az ügynek, s biztosra vette, hogy kitartással meg lehet valósítani e kényes küldetést, mindazonáltal fontosnak tartotta, hogy Horváth ne az általános amnesziában részesüljön, hanem „*erkölcsi állása teljes rehabilitálása végett, külön kapjon amnesziát*”. Ehhez Lonovics nem győzte hangsúlyozni, hogy Horváthot mint Magyarország első számú történetíróját mutassa be a közbenjárásra vállalkozó Toldy a királynénak, kiemelve, hogy e kegyelemmel a nemzetet újabb hállára kötelezné. Az igazi eredményt azonban az Akadémia elnökétől, Eötvös Józseftől várta – mint tudjuk, joggal.^[143]

Horváth az 1839–1840. évi diéta kapcsán nem mulasztotta el megemlíteni, hogy a „lángeszű s tömérdek tudományu Lonovics József, kit az ellenzékiek is »arany szájúnak« neveztek, minden fontosabb kérdésben hallatta, a conservatívek értelmében, nagy nyomatéku ékesszólását”.^[144] Hasonlóan szólt a következő diéta kapcsán is: a „párt, sőt az egész tábla legnagyobb szónoka most is a lángeszű csanádi püspök, Lonovics József, volt”.^[145] Igazolta Lonovics – dinasztia iránti – feddhetetlen hűségét, s ezáltal makulátlan múltját – azét a Lonovicsét, ki a „magyar egyháznak gyöngye”, de általában az egész katolikus egyház egyik legjelesebb főpapjaként volt kénytelen elszenvedni a megtorlást, pedig „általában soha és semmiben részt nem vett a forradalomban”, mégis megfosztott érseki méltóságától.^[146]

Kinevezésüket, illetve posztjuk be nem töltését Horváth a kényes történelmi helyzettel indokolta. A „haza egére tornyosuló vihar” elosztatására irányuló próbálkozás elmaradását, vagyis az úgymond hazafias fellépést, részben jogos vádként értékelte a főpapság vonatkozásában, részben azonban az ex lex helyzettel magyarázta, „mentségként” említve, hogy „egyházi székeikben, melyekre a kineveztetést még juniusból nyerték, a pápa által mind eddig nem lévén megerősítve, megyéikben még nem is gyakorolhatták az egyházi hatóságot”. A kinevezett egri érseket ez alkalommal is a püspöki kar legtekintélyesebb tagjának nevezte, ki „a kitünő

tehetségei és széles tudományossága miatt nem csak az országban nagyra becsült – mondja –, hanem 1848 előtt az udvarral s különösen a tanácsait több ízben kikért Metternich herczeggel is összekötöttesben állott”.^[147] Lonovics értékelésében a Windisch-Grätzhez indult küldöttség egy kényelmetlen helyzet hasztalan megoldási törekvéseként jelenik meg: „Sorsunk úgy hozta magával, hogy az ezen küldöttséghez kötött gyenge remény is eltűnjék, miként eltűnik a szivárvány a viharban.”^[148] Horváth ugyanakkor ellentétes politikai véleményen állt, ahogy abból is kiderül, ahogy a küldetés célját foglalja össze, mely nem más, olvashatjuk, mint „a nemzet becsülete, törvényes szabadsága s jólléte alapjain és biztosításával fegyvernyugvást és békekötést kieszközölni”.^[149] Ennek megfelelően maga a szituáció – az önnön uralkodója ellen lázadó; valamint a kétségbeesett önvédelmi háború –, illetőleg a herceg megítélése is merőben eltérő a két visszaemlékezőtől: „a nemzetünkhöz” méltányos személyiség ellentétpárjaként a nemzetet politikai létének élet-halál harcára szorító zsarnok, a hírhedt császári alteregó.^[150]

Önmeghatározásukról talán álneveik tanúskodhatnak leginkább: Lonovics nem használt „fedőnevet”, azon írásait, melyeket nem akart, vagy nem mert vállalni, anonim jelentette meg.^[151] Horváth viszont alkalmazta a titkos identitás módszerét, egy évtizeden keresztül (a hatvani prépostsága ihlette) leginkább a „Hatvani Mihály” alakot használta, Toldy rábeszélésének hatására cserélte fel a „Váthor” nevet erre, illetőleg „Tinódi” néven írt az *Ellenőr* című politikai zsebkönyvbe az 1802. évi országgyűlésről, 1854-ben pedig „Charles du Roveray” néven levelezett.^[152]

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Horváth Mihály liberális és Lonovics József konzervatív beállítottsága alapvetően két, egymáshoz csupán egyes ügyekben közelítő parton helyezkedett el. Éppen ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a különleges történelmi helyzetben egészen eltérő hozzáállást tanúsítottak életbevágó kérdésekről: Horváth forradalomparti habitusából szinte egyértelműen következett, hogy a fegyveres felkelés híveként az önvédelmi háború fenntartásáért, a nemzet túléléséért küzdjön, Lonovics ugyanakkor békeparti magatartást tanúsított, illetőleg ezzel (részben saját interpretációjában összeegyeztethető) összefüggésben a felkelés megtorlójának szerepében tetszelgett. Különböző felfogásuk vallási téren is megnyilvánult, hiszen Horváth támogatta a vallásszabadság eszméjét, míg Lonovics nem, jóllehet erre a kérdésre utóbbi esetében sokrétűbb választ adhatunk; Horváth a katolikus autonómiát pártolta, míg Lonovics csupán bizonyos különleges történelmi helyzetekben. Érdekes momentum, hogy Horváth – bár lehetősége meglehetősen ritkán nyílt rá – mindig Pestre vágyott, Lonovics viszont vidéki, falusi plébános szeretett volna lenni, s talán elhihetjük neki, hogy valóban tehernek érezte a politikusi karrierrel járó kényszerű „nyüzsgést”.

Jócskán le lehetünk azonban párhuzamokra is: jó, sőt kiemelkedő tanulók voltak, akiknek maradandó életművük egy pillanatra, még ifjúként sem volt bizonytalan, még ha a sors jelentősen közbe is szólt különleges teljesítményük alakításába. 1848-ban mindkettejüket kinevezték valaminek – csanádi püspöknek, illetőleg egri érseknek –, azonban nem tölthették be azt az elmaradt pápai megerősítés miatt. Jellemzi a vizsgált személyeket, hogy az érdemeiket leginkább bemutató posztra kerültek vagy kerülhettek volna: Horváth miniszteri székbe, Lonovics pedig a primási szék közelébe. Történelmi és irodalmi jelentőségük ugyanakkor sosem volt kétséges, 1867 körül egyaránt elismertek, elsősorban – a kor jellegéből fakadóan: a magas egyházi pozíció képviselőiből adódván egyházfőként – a politikában; ahonnan egyaránt támogatták a kiegyezést. Az analógiák sorát gazdagíthatja végezetül a haláluk körülménye: Horváth tüdőszélhűdésben halt meg, míg Lonovics torokbaj következtében hunyt el, vagyis egyaránt természetes halál következtében. Annak ellenére a természet keze végzett a két csanádi püspökkel, hogy mindkettő esetében majdnem beavatkozott az emberi tényező, a forradalmi időket követő megtorlás kapcsán. A gyászszertartást – utolsó, végső kapocsként – Horváth esetében Ipolyi Arnold végezte, míg Lonovics felett ugyancsak a nagyváradi püspök, a középkori magyar művelődéstörténet úttörő kutatója mondott emlékbeszédet.^[153]

[1] Életéhez ld. Márki Sándor: Horváth Mihály, 1809–1878. Szerk.: Dézsi Lajos. Bp., 1917. (Magyar Történeti Életrajzok) (Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://www.mek.oszk.hu/05700/05790/> – 2010. január.) (továbbiakban: Márki, 1917.)

[2] A később említettek mellett ld.: *Emlékkülés Lonovics József püspök születésének 200. évfordulóján*. Makó, 1993. (A Makói Keresztény Értelmiségi Szövetség Füzetei, 13.)

[3] Szilágyi is a következő szavakkal kezdi a forradalmi kormány miniszterének bemutatását: „Szegedi seborvos fia.” Szilágyi Sándor: *A magyar forradalom férfijai 1848/9-ből*. Pest, 1850. (2. kiad.) (továbbiakban: Szilágyi, 1850.) 306. p.

[4] Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig*. Genf, 1864. (továbbiakban: Horváth, 1864.) I. 185. p.

[5] Ld. Országgyűlési emlékkönyv, 1866–1867. Szerk.: Farkas Albert. Pest, 1867. (továbbiakban: Farkas, 1867.) 598. p.

[6] Ld. végrendelete tanulságait. Kalocsai Főszékesegyházi Levéltár, Kalocsa. II. 1. c. 4. (= Hagyatéki iratok.) Vö. Farkas, 1867. 598-599. p.

[7] Vö. pl. Almásy Pál 1861-es, „ingadozásáról” számot adó magyarázkodását: „»a haza«, amely minden támogatást megad az emigrációnak, »jól teszi, hogy a másik kilátást sem löki el magától. Két húron kell hegedülni. Felülni senkinek sem akarunk, [...] 12 évi szenvedés után a nemzet sokkal esélyesebb és higgadtabb lőn, minthogy csak egy chancera [= esélyre] tenné egész jövőndőjét.”« Ld. Szabad György: *Miért halt meg Teleki László?* H.n. [Bp.], 1985. (Labirintus.) 69. p.

[8] Horváth, 1864. II. 30. p.

[9] Lonovics József: *Népszerű egyházi archeológia, vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek s szertartások értelmezése, és a különféle rendes s rendkívüli szószéki jelentések, részint rendes szentbeszédekben, részint hirdetmény-alaku oktatásokban*. I–III. köt. Kiad.: Hopf János. Pest-Bécs, 1857. (továbbiakban: Lonovics, 1857.) Értékelésére: Ipolyi Arnold: *Lonovics József érsek, Magyar akadémiai igazgató- és tisz. tag emlékezete*. Pest, 1868. (továbbiakban: Ipolyi, 1868.) 47. p. Vö. Horváth, 1864. II. 44. p. (Utóbbi általában is a legjelesebb egyházi irodalmi munkák közé sorolja.)

[10] [Lonovics József]: *Az angol türelem*. Bécs, é.n. [1851] (továbbiakban: Lonovics, 1851/b.)

[11] Lonovics József]: *A jozephinismus és az egyházat illető legújabb császári rendelvény*. Bécsben, 1851. (továbbiakban: Lonovics, 1851.); Lonovics József: *Az 1855-i augusztus 18-ról kelt osztrák konkordátum magyar szempontból tekintve*. [Bécs, 1855.] Kézirat: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSzKkt.) Fol. Hung. 1917. (= Lonovics József kisebb munkái) ff. 1-4. (továbbiakban: Lonovics, 1855.) Kiad.: Busku Anita Andrea: *Lonovics József a jozefinizmusról és az 1855. évi konkordátumról*. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2009. 3. sz. 83-102. p.

[12] Horváth, 1864.; Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben*. I–III. köt. Genfben, 1865. (továbbiakban: Horváth, 1865.)

[13] Lonovics, 1857. II. 429., 444. p.

[14] P. N.: *Lonovics József püspöksége 25-ik évét tölte be*. In: *Vasárnapi Újság*, 1859. 40. sz. 447. p.

[15] Lonovics, 1851. 16. p.

[16] Márki, 1917. 6. fejezet.

[17] Horváth Mihály, volt csanádi püspök. In: *Vasárnapi Újság*, 1861. 32. sz. 373-374. p.

[18] Uo. 374. p.

[19] Szász Károly: Horváth Mihály. In: *Vasárnapi Újság*, 1867. 11. sz. 121-122. p.

[20] Szász Domokos: Horváth Mihály. In: *Vasárnapi Újság*, 1878. 34. sz. 533-534. p. (továbbiakban: Szász, 1878.)

[21] Hunfalvy Pál: *Napló, 1848–1849*. Szerk.: Urbán Aladár. Bp., 1986. (Magyar Ritkaságok.) 273-274. p.

[22] Horváth, 1864. I. 488. p.

[23] Pulszky Ferenc: *Életem és korom. Számkivetés alatt Olaszországban*. IV. köt. Bp., 1884. (továbbiakban: Pulszky, 1884.) 180. p. Vö. A. Szabó Magda: *Magyar utak, magyar sorsok a 19. századi Franciaországban*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2008. 5–6. sz. 533-581. p.

[24] Szász, 1878. 534. p.

[25] Ipolyi, 1868. 56. p.

[26] Lonovics, 1857. III. 346. p.

[27] Lonovics József levele Pók Józsefnek. Pest, 1848. szeptember 20. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. (= Lonovics József iratai. Lonovics életére, pályájára, a vezetése alatt álló egyházmegyék igazgatására vonatkozó iratok, 1793–1867.) II. f. 380.

[28] Lonovics József levele Fogarassy Mihály püspöknek. Pest, 1862. augusztus 30. OSzKKt. Fol. Hung. 1920. IV. f. 276.

[29] Vö. K. Horváth Zsolt: *A lehetséges emlékezésektől a lehetséges történelmekig: Az 1848–49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái*. In: *Emlékezet, kultusz, történelem: Tanulmányok az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Szerk.: Hudi József – Tóth G. Péter. Veszprém, 1999. 7-17. p.

[30] Horváth Mihály: *A magyar honvédelem történeti vázlat*. In: *Évkönyvek*, VI. 1842. 298-276. p. 1839-től levelező, 1841-től rendes tag; székfoglaló előadása 1842-ben volt. Lonovics tiszteletbeli tag 1843-tól, igazgató 1863-tól.

[31] Horváth, 1864. I. 488. p.

[32] Szilágyi, 1850. 308-309. p.

[33] Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re. Szerk.: Katona Tamás. Bp., 1982. (Bibliotheca Historica.) 87. p.

[34] Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. Szerk.: Ugrin Aranka. Bp., 1983. (Magyar Századok.) 78. p.

[35] Hentaller Lajos: *Kossuth és kora*. Bp., 1894. (továbbiakban: Hentaller, 1894.) Előszó. VI. p.

[36] Ld.: Plosszer Ferenc pápai káplán naplója az 1848/49. év pápai eseményeiről. In: *Naplók, versek, levelek a szabadságharc korából*. Szerk.: H. Szabó Lajos. Pápa, 1998.; Szécsen Antal: *Az 1839–40-diki országgyűlésről*. In: *Budapesti Szemle*, 1882. XXXII. 71. sz. 255. p.

[37] Horváth, 1865. III. 129. p.

[38] Ld. Busku Anita Andrea: Lonovics József csanádi püspök a szerzetesrendekről 1839–40-ben. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2008. 3. sz. 56-70. p.

[39] Egyházpolitikai szerepvállalásához, emberi karakteréhez ld.: Pusztaszeri László: *Scitovszky János hercegprímás politikai portréja*. In: *Magyar egyháztörténeti vázlatok*, 1989. 1. sz. 137-169. p.

[40] Ld.: *A haza, az egyház és a trón érdekében. A magyar katolikus egyház 1848–1849-ben*. Szerk.: Elmer István. Bp., 1999. (továbbiakban: Elmer, 1999.) 16. p.

[41] Horváth saját teljesítményeként emlékezik róla, kifejezetten cáfolva Lonovics szerzőségét. Horváth, 1865. II. 31-32. p.

[42] Lonovics, 1857. III. 355. p.

[43] Lonovics, 1857. III. küln. 357-365. p.

[44] Horváth, 1865. III. 124-127. p.

[45] Horváth, 1865. III. 128. p.

[46] Horváth, 1865. III. 128. p.

[47] Horváth, 1865. III. 123-124. p.; vö. Lonovics, 1855. f. 1.

[48] Horváth, 1865. III. 595. p.

[49] Horváth, 1864. I. 613. p.

[50] Ld. Busku Anita Andrea: Lonovics József csanádi püspök és a „váradi-rozsnói vita” 1840-ben. In: *Levéltári Szemle*, 2009. 4. sz. 27-39. p.

[51] Horváth, 1864. I. 609-618. p.

[52] Horváth, 1864. II. 82. p.

[53] Ld. Hermann Egyed: *Lonovics József római küldetésének (1840–41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése*. Bp., 1934. (A Pázmány Tudományegyetem egyháztörténelmi szemináriumának kiadványa, 1.); Marczali Henrik: *Lonovics küldetése Rómába: Adalék a vegyes házasságok történetéhez*. In: *Budapesti Szemle*, 1890. 166. sz. 1-26. p.; Várady L. Árpád: *Lonovics József római küldetése*. Bp., 1934.

- [54] Horváth Mihály: A magyarok története rövid előadásban. Pest, 1862. (3. kiad.) (továbbiakban: Horváth, 1862.) 564-565. p.
- [55] *Religio és Nevelés*, 13. sz. (1848. július 30.) 97-99. p.; Ld.: Elmer, 1999. 108. p.
- [56] Lonovics József levele Bogcha Ferencről ismeretlennek. Pest, 1848. július 16. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. II. f. 299., külzet.
- [57] Bogcha Ferenc levele Lonovics Józsefnek. Kerecsend, 1848. július 13. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. II. f. 299.
- [58] Lonovics József levele Eger városa közösségének. Pest, 1849. február 8. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. f. 9.
- [59] Ugyancsak „Lonovics József s.[aját] k.[ezével] k.[egyelmesen] k.[inevezett] egri érsek”-ként szignálja levelét, jóllehet halványan kihallani a beiktatás előtti állapot hangját: „Azon gyengéded viszonyok reményében, melyet egri főpásztorrá lett kegyelmes kineveztetésem következtében, ha nagy Istenünk úgy akarja, köztem és a tisztelt városi közönség közt létezni fognak (...)” Uo.
- [60] Lonovics József levele a csanádi káptalannak. Pest, 1849. február 10. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. f. 11.
- [61] A csanádi káptalan levele Lonovics Józsefnek. Temesvár, 1849. március 9. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. ff. 22-23.
- [62] Lonovics József levele a csanádi káptalannak. Pest, 1849. március 10. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. f. 26.
- [63] Lonovics József levele Oltványi Pálnak. Pest, 1849. március 10. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. f. 27.
- [64] Lonovics József fogalmazványa. Pozsony, 1849. szeptember 10. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. ff. 44-46.
- [65] Autográf, ceruzás Lonovics-fogalmazvány. Pest, 1865. február 8. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. IV. f. 458.
- [66] Rozgonyi Bertalan levele Lonovics Józsefnek. Szeged, 1865. március 18. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. IV. ff. 473-474.
- [67] Ismeretlen személy latin nyelvű levele Lonovics Józsefnek. Bécs, 1866. augusztus 29. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. IV. ff. 704-707. Lonovics javításával szerepel a szöveg, címzés: „a Csanádi püspöknek”.
- [68] *Religio és Nevelés*, 14. sz. (1848. augusztus 1.) 105-106. p. Ld.: Elmer, 1999. 111-113. p.
- [69] Scheffler János: Hám János szatmári püspök emlékirata 1848–49-ből. Bp., 1928. Újra közölte: Elmer, 1999. 137-158. p.; 147. p.
- [70] Horváth, 1864. II. 578. p.
- [71] Szilágyi, 1850. 306. p.

[72] „Tekintve a másik táblán történeteket, s engedve a t.[ekintetes] RR.[endek] hazafiúi felszólításának, én is részemről kész vagyok a papi dézsmáról lemondani s ez áldozatot is a haza oltárára letenni” – szöveg Lonovics. Ld. Felső Első Ferdinánd osztrák császár, Magyar- és Csehországok e néven ötödik apost. királya által Szabad Királyi Pozsony városába 1847-ik évi november 7-ikére rendeltetett Magyar-országgyűlésen a mélt.[óság]g[os] Fő Rendeknél tartott országos ülések naplója. Pozsonyban, 1848. 349. p.

[73] „Ő cs. kir. főhercegsége s a mélt. főrendek rokon hazafiúi érdelemmel vették a tek. karoknak és rendeknek a papi tized iránt átküldött izeneteket; mellynek folytatásban hasonló szíves örömmel értesítik a t. karok- és rendeket arról, miszerint a keblökben ülő egházi rendi tagok is készek a papi tizedről, a mennyiben az ezen főpapokat illeti, lemondani.” Ld. *Religio és Nevelés*, 1848. március 26. 198-199. p., idézi: Elmer, 1999. 37. p.

[74] A témához ld.: Fazekas Csaba – Gyulai Éva: A katolikus egyház lemondása a tizedről 1848. március 18-án. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXIX. Szerk.: Veres László – Viga Gyula. Miskolc, 2000. 165-188. p.

[75] Elmer, 1999. 142. p.

[76] Horváth, 1864. II. 615. p. Az áprilisi törvények kapcsán kijelenti: „a papi tized egyszerűen, eltöröltetik”. Ld. még: Horváth, 1862. 586. p.

[77] Eötvös József levele Lonovics Józsefnek. Budapest, 1848. július 1. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. II. f. 284.

[78] Eötvös József levele Ferenc Józsefnek. Pest, 1866. augusztus 20. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. IV. ff. 708-709.

[79] Mészáros Lázár emlékirata. (1848) Közreadja: Szokoly Viktor. Pest, 1867 (továbbiakban: Mészáros-émlékirat, 1867.)

[80] Mészáros-émlékirat, 1867. I. 279. p. (Kiemelések az eredetiben.)

[81] Horváth, 1864. II. 636-637. p.

[82] Mészáros-émlékirat, 1867. I. 279-280. p. (Kiemelések az eredetiben.)

[83] Elmer, 1999. 143. p.

[84] Ipolyi, 1868. 49. p.

[85] Elmer, 1999. 142. p.

[86] Elmer, 1999. 143., 147. p.

[87] Elmer, 1999. 157. p.

[88] Elmer, 1999. 158. p.

[89] A kérdéshez ld.: Adriányi Gábor: Püspökök kinevezése és elmozdítása 1848–49-ben. In: *Vigilia*, 1998. 10. sz. (Vigilia online: <http://www.vigilia.hu/regihonlap/1998/10/9810adr.html> – 2010. január.)

[90] Ipolyi, 1868. 21. p. Az *Országgyűlési emlékkönyv* fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy ő volt „*az első*, ki tanyai iskolákat állított föl”. Farkas, 1867. 599. p. (Kiemelés az eredetiben.)

[91] Horváth, 1864. I. 4. p.

[92] Lonovics József: Emlékbeszéd idősb. székhelyi Majláth György m. akad. igazgató tag felett. Pesten, 1863. (MTA Évkönyvei, X. 11.) (továbbiakban: Lonovics, 1863.) 10. p.

[93] Horváth Mihály: *Nádor-emlék*. József cs. k. főherceg, M. O félszázados nádorának élete. Pest, 1865. Ld. még: Szilasy János: Gyászbeszéd József főherceg nádor és királyi helytartó felett. Buda, 1847.; Apostol Pál: Gyászbeszéd József nádor emlékére. Miskolc, 1847.

[94] Vö. Horváth, 1864. II. 420-424. p.

[95] Lonovics, 1863. 9. p.

[96] **József cs. k. főherceg, Magyarország volt nádora.** In: *Vasárnapi Újság*, 1866. 5. sz. 49. p.

[97] –á–r–: József nádor. In: *Vasárnapi Újság*, 1876. 36. sz. 562. p.

[98] Lonovics József: Halotti oráció: Mellyet, azon alkalmatossággal, midőn Tekintetes Nemes Borsod vármegyének státusai és rendei néhai nagy méltóságú Klobusiczky József Úr Ő Excellentiája [...] halotti exequiáit tartották. Miskolcz, 1826. (továbbiakban: Lonovics, 1826.) Vö. Ipolyi, 1868. 12. p.

[99] Nádori búcsúztatójában úgy jellemezte a főherceget, hogy a Habsburg főnemes nemcsak szerette, de ismerte is a magyarokat – már Márki Sándor szerint is emiatt történt „felfelé buktatása” –, a jelenlévő liberálisok ugyanakkor nemtetszéssel fogadták szervilizmus-gyanús kijelentését.

[100] Horváth Mihály: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon, a három utolsó század alatt. Budán, 1840. (továbbiakban: Horváth, 1840.) 197. p.

[101] Lonovics, 1851. 14. p. Ld. még pl.: Lonovics, 1863. 8. p.: „halhatlan nevű királynénk” stb.

[102] Horváth, 1840. 198., 220. p.

[103] Horváth, 1862. 463. p.

[104] Horváth, 1840. 199. p.

[105] Horváth, 1840. 221. p.

[106] Lonovics, 1851. 23. p.

[107] Lonovics, 1863. 10. p.

[108] Horváth, 1864. I. 43. p.

[109] Kuné Gyula '48-as honvédtiszt az amerikai magyarság vélekedéséről ad számot: Kossuthot Washingtonhoz hasonlították gyakorta, ezzel szemben ő a másik, gyakran felmerülő analógiát fogadta el, miszerint Kossuth Lincolnnal állítható párhuzamba, hiszen előbbi nemzetet alkotott, míg utóbbi naggyá tette azt. Nem mulasztja el azonban az „ujkori Mózes” analógiáját alkalmazni Kossuthra. Ld. Kuné Gyula: Egy

szabadságharcos emlékiratai. Ford.: Berák Pál. Chicago, 1913. (továbbiakban: Kuné, 1913.) 6-7. p. Az ennél is kultikusabb figurát ábrázoló kortársi beszámoló az alábbi szavakkal jellemzi az emigráns politikust: „aki több mint ember, aki az Istennek második fia, mert ő Magyarország megváltója”. Somogyi Éva: Abszolutizmus és kiegyezés, 1849–1867. Bp., 1981. (Magyar História) 83. p.

[110] Többek között ld.: Széchenyi István levele Lonovics Józsefhez. – OSzKKt., Levelestár. Nyomtatásban megjelent: *Gróf Széchenyi István levelei. I., III.*, Bp., 1889-1891.

[111] Lonovics szerepe a Széchenyi tiszteletére állított szobor ügyében: OSzKKt. Fol. Hung. 1920. IV. f. 281.

[112] Különösen: Németh László: *Széchenyi. In: Uő.: Történelmi drámák. II.* köt. Bp., 1957. Elsősorban a 3. felvonásban történik sok említés az érsekről. Vö. Falk Miksa: Széchenyi István gróf és kora. I. köt. Pest, 1868. 307-310. p.

[113] Horváth, 1864. I. 6. p. Hasonlóan: „a népek iszonynyal fordultak el a vérpata-kokkal undokított forradalomtól”. Horváth, 1862. 499. p.

[114] Lonovics, 1863. 12-13. p.

[115] Ld. Horváth, 1862. 501-524. p.

[116] Horváth, 1862. 523. p.

[117] Lonovics, 1826, 11. p.

[118] Horváth, 1840. 3. p.

[119] Horváth, 1862. 300. p. Danielik e munkáról mondja, hogy „irodalmunkban egyetlen a maga nemében”. Ferenczy Jakab – Danielik József: Magyar írók: Életrajz-gyűjtemény. Pest, 1856. 206. p. Kuné Gyula a népszerű gondolatot fogalmazta meg, mely szerint „a magyar nemzet szabadsága” veszett el 29-én. Kuné, 1913. 5. p.

[120] Lonovics, 1863. 15. p.

[121] Horváth, 1840. 369. p.

[122] Horváth, 1864. I. 189. p.

[123] Lonovics, 1863. 9. p.

[124] Horváth, 1864. I. 245-246. p.

[125] Horváth, 1865. II. 526. p.

[126] Lonovics József levele Pálffy Mórícnak. Pest, 1862. január 9. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. IV. ff. 236-242.

[127] Lonovics József 1864 júliusában, Pesten, a Szent László Társulatban elhangzott elnöki, megnyitó beszédének kézírata. OSzKKt. Fol. Hung. 1920. IV. ff. 404–411.

[128] Pulszky, 1884. 153. p.

[129] Ld. pl. egy itáliai pap prédikációját: Pulszky, 1884. 287. p.

[130] Szilágyi, 1850. 327-328. p.

[131] Pulszky, 1884. 9. p.

[132] Pulszky, 1884. 77. p.

[133] Pulszky, 1884. 81. p.

[134] Horváth, 1864. I. 327. p.

[135] Horváth, 1864. I. 326. p.

[136] Vö.: „Hiányzott benne a morális bátorság s a kedély hatalma, mond egy jellemrajzírója, mi a való nagyság alapját képezi.” Toldy István: Lonovics József. In: Uő: A magyar politikai szónoklat kézikönyve a legrégebb időkől a jelenkorig, vagyis a kitűnőbb politikai szónokok életrajzi adatokban és jellemző mutatókban feltüntetve. II. köt. Pest. 1866, 3. p.

[137] Horváth, 1864. I. 327. p.

[138] Horváth, 1864. I. 328. p.

[139] Horváth, 1864. I. 329. p.

[140] Lonovics József levele Toldy Ferencnek. Bécs, 1866. augusztus 13. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. IV. ff. 702-703.

[141] Lonovics József levele Toldy Ferencnek. Bécs, 1866. augusztus 18. – OSzKKt. Fol. Hung. 1920. IV. f. 703.

[142] Ld. Horváth, 1864. II. 50-51. p.

[143] Márki, 1917. 23. *fejezet*.

[144] Horváth, 1864. I. 564. p.

[145] Horváth, 1864. II. 188. p. Vö.: „A főrendek tábláján egyike volt a conservatív párt vezéreinek.” Horváth, 1865. III. 576. p.

[146] Horváth, 1865. III. 576. p. Az *Emlékkönyv* részben hasonló, mégis más irányultságú álláspontot képviselt: „Bár a forradalom eszméit soha magáévá nem tetté [sic!], hivebb hazafi volt, mintsem a veszélyben forgó hazától megtagadta volna azon szolgálatot, mely neki – érseki székében s öt évi, csaknem rabságnak tekinthető belebezésbe került.” Ld. Farkas, 1867. 599. p.

[147] Horváth, 1865. II. 30., III. 576. p.

[148] Lonovics, 1863. 18. p. A küldetés leírását ld. pl.: Hentaller, 1894. 205-207. p.

[149] Horváth, 1865. II. 212. p.

[150] Lonovics, 1863. 17-18. p.; Horváth, 1865. II. 217. p.

[151] Pl. Lonovics, 1851.; Lonovics, 1851/b.

[152] Márki, 1917. 5. és 14. fejezet.

[153] Életéhez ld.: Hoppál Mihály: Ipolyi Arnold. Bp., 1980. (A múlt magyar tudósai.)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

12.
évfolyam
3. szám
A. D.
MMXI

Hajdú Éva: Pap László és az Állami Egyházügyi Hivatal kapcsolata

Pap László (1908-1983) nemcsak korának kiemelkedő egyéniségű lelkésze és több szolgálat ellátója volt, hanem egyházunk legnehezebb időszakában vállalta fel a kapcsolattartást a külföldi egyházi vezetőkkel és szervezetekkel.

Munkájának középpontjában tehát a külföldi egyházi szervezetekkel való kapcsolat állt. 1948-ban, a nagy változás évében is folyamatosan ő intézte a külföldről jövő pénz és természetbeni segélyezések zavartalan lefolyását. Mivel jó kapcsolatban volt Ravasz Lászlóval, ezért tudta, hogy Ravasz püspöki ideje a vége felé jár, sőt a püspök azt is tudatta vele, hogy valószínűleg felsőbb nyomás miatt kénytelen lesz lemondani. Így az 1948-as egyházi tisztségeket illető változások nem érték felkészületlenül.

Félretaszítva (1949. szeptember – 1954. január)

A régi, lemondott egyházvezetéssel való jó kapcsolata miatt (Ravasz László és Kardos János) a baloldal számára már 1949-ben veszélyt jelentett. Így megvádolták azzal, hogy a beérkező segélyeket aránytalanul, a Budapesti Teológiát előnyben részesítve osztja szét.^[1] Ezen vád után, már nem mehetett külföldi konferenciákra, helyette az új iránynak megfelelő Bereczky Albertet és Péter Jánost küldték. Hiába volt még hivatalosan a Református Világszövetség és az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottságának tagja, mégsem juthatott ki ezen szervezetek üléseire.

1951 májusától helyzete csak súlyosbodott az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) felállításával. Innentől életének megnehezítőjeként színre lépett Horváth János, az ÁEH elnöke. Miközben a Ravasz helyét betöltő Bereczky Albert és a sokszor tapintatlan Péter János igyekeztek a hivatal kedvét keresni a teológiaiak bezáratásával, az intézmények átadásával, addig Pap László igyekezett minél jobban segíteni a pápai és sárospataki teológiaiokról Budapestre érkező diákok elhelyezését.

Az intézmények állami kézbe való átadását az államhű egyházvezetés mint nagyszerű anyagi teherlevélt hirdette. Pedig a valóságban az egyházi földek és ingatlanok elvételével súlyosan megromlott az egyház pénzügyi bázisa. A jól ismert 1948-as egyezmény következményeként tehát az anyagilag meggyengült egyház államsegélyre szorult. Az államsegély által a kormány még jobban befolyása alatt tartotta az egyházat. A falusi lelképásztorok minimális fizetéséhez képest, miközben az államot kiszolgáló egyházvezetés fényűző fogadásokat rendezett.

1954-1956. Segítség a bajban

1954-re ez a pazarlás odáig fajult, főleg az *Út* című, az állam szócsöveként funkcionáló, cenzúrázott folyóiratban tapasztalható visszaélések miatt, hogy az ÁEH-nak szüksége lett egy olyan emberre, aki normalizálhatja a kialakult helyzetet. Ekkor jött újra szóba az addig félreállított Pap László. Ahogy könyvében említi, volt eset, amikor a kocsmányásokat az *Út* szerkesztőségének számlájára írták.^[2] Horváth elnök ezért „stílusosan” Pap Lászlót először pénzbeli segítséggel akarta rávenni, hogy vállalja el az egyházat érintő gazdasági visszaélések tisztázását. Mikor Pap visszautasította a felkínált pénzt, akkor Horváth elővette a „B” tervet, a külföldi kapcsolatok felvételének újbóli engedélyezését, vagyis azt, hogy az EVT Központi

Bizottságának soron következő, Evanstonban megrendezendő ülésére való kijutáshoz hozzásegíti.[3] Miután a lefizetés eszköze Papnál nem járt sikerrel, Horváth kinevezte a *Református Egyház* szerkesztőbizottságának elnökévé, valamint a *Hungarian Church Press* c. idegen nyelvű könyvnyomatos újság szerkesztőbizottsági tagjának.

Az újonnan felemelt Pap ki is jutott az ígérteknek megfelelően Evanstonba, de azért csak a pártnak kedvező Bereczky és Péter János társaságában. Ekkor történt az azóta elhíresült evanstoni botrány, mikor a két népbárát egyházi vezető, csak korlátozott beutazási engedélyt kapott, míg Pap László korlátlant, azaz akármerre mehetett. Természetesen régi külföldi barátai (főleg Visser't Hoof) mind örömmel üdvözölték, hogy már nemcsak levélben, hanem újra élőben is beszélhettek vele.

Evanstonból való visszaérkezésük után Horváth János úgy gondolta, hogy Pap Lászlót külföldi utazásának engedélyezésével már megpuhította, és az el fogja vállalni a református egyház anyagi vezetését. Ekkor újra magához hívatta Bereczkyvel és Péter Jánossal együtt. Pap László különböző indokokkal próbált érvelni a kényszerítő erővel szemben. Hiába nem vállalta el az egész pénzügyi helyzet elintézését, mégis tíz hónapnyi elszámolást megcsinált, azonban a kritikus papírokat az *Út* szerkesztőségétől nem kapta meg. Az iratok rendezésénél derült ki, hogy addig milyen felelőtlenül bántak a pénzzel, és hogy mennyi, még addig feltáratlan pénzügyi probléma volt.[4]

Horváth János harmadik lépésként a teológia centenáriuma alkalmából tervezett kollégiumi felújítás anyagi támogatását helyezte kilátásba, amely 600.000 forintba került volna. Azt az ígéretet tette, hogy ezt az összeget az Állami Egyházügyi Hivatal hajlandó kifizetni, illetve a soron következő genfi EVT Végrehajtó Bizottsági ülésre is kiengedi Papot, ha mellé áll. De itt még nem állt meg Horváth, ugyanis a Magyarország „felszabadulásának” 10. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen akarta kitüntetni Pap Lászlót, olyan vitatott személyiség mellett, mint a könyvéről hírhedtté vált Kádár Imre. Pap László a kitüntetés előterjesztésének visszavonását kérte.[5]

1956

Aztán eljött 1956 nyara, az Egyházak Világtanácsának ülése Galyatetőn. A külföldi egyházi képviselők Magyarországra látogatásuk alkalmából szerettek volna találkozni Ravasz Lászlóval, amit az akkori egyházvezetés nem akart hagyni. Végül a találkozást Pap László intézte el, aki sohasem feledkezett meg a „nyugalmazott püspökről”. Az ülés ideje alatt bőven volt ideje tájékoztatni Visser't Hooftot[6] az egyház akkori helyzetéről és a sok igazságtalanságról. Ravasz László ismertette *Memorandumát* a külföldiekkel, illetve az 1955-ben keletkezett, de 1956-os *Hitvalló Nyilatkozat* néven elhíresült dokumentumot is sikerült titokban eljuttatni a hazánkba érkezett vendégekhez. Ezen dokumentumok alapján már tisztábban láthatták az állam és az ÁEH egyházellenes munkáját.

Az október 31-én megalakuló Országos Intézőbizottság, későbbi Megújulási Mozgalomban is Ravasz Lászlónak és Kardos Jánosnak segített. A forradalom idején informálta a betegeskedő Bereczky Albertet a változásokról és megkérdezte, hogy Bereczky lemond-e az adott körülmények között. Persze ezt a beszélgetést később Kádár Imre *Egyház az idők viharaiban* című könyvében negatív felhanggal adta közre, miszerint Pap nagyon nyersen beszélt Bereczky családjával, és sürgette a döntést.[7] Bereczky szóbeli lemondását követően Ravasz László ideiglenesen elfogadta a püspöki tiszteletet. Kádár Imre szerint Pap László azért állt Ravasz mellett, mert tudta, hogy az idős ember már nem lehet sokáig püspök, és ez esetben ő követné a püspöki székben. Kádár könyve az egész Ravasz által fémjelzett vonal ellen volt és minden információt az államnak megfelelő szájíz szerint alakított át.

Ravasz László Pap Lászlót szerette volna utódjául, amit baráti körében és Horváth Jánosnak is kifejtett. A meghurcolt püspök így nyilatkozik Papról: „Váltig a jövő emberének tartok s büszke vagyok rá, hogy bajtársak voltunk.”^[8]

Az októberi események után a forradalom idején tanúsított magatartását tisztázni kellett az ÁEH előtt, így november 27-én hívatta Horváth. Megbeszéléskor, hogy Pap mindig is jogtalanul tartotta Ravasz László püspökségéről való lemondását, és sosem szűnt meg figyelembe venni azt a lelkiismeretet, amit Ravasz képviselt. Kádár Imre könyvében kívül több folyóiratban is megjelent az az ellene irányuló vád,^[9] miszerint azt a 900 presbitériumot, amely 1956 őszén kiállt a Megújulási Mozgalom és Pap László mellett, megfenyegették. Ez is azt mutatja, hogy Horváth János 1956 után folyamatosan igyekezett egy nárcisztikus, hataloméhes emberként feltüntetni Papot. Ennek a támadásnak köszönhető **Heinrich Hellstern**, a svájci református egyház országos segélyszervezete igazgatójának pálfordulása is, aki eleinte még segítette Papot, majd később, a folyamatos szovjetbarát támadásoknak köszönhetően, egyre inkább elfordult tőle.

Horváth ezek után sem tett le beszervezéséről, azzal fenyegette meg, hogy a Konventig viszi ügyét, ahol el fogják ítélni, és elveszik a palástját. Kérték, hogy azonnali hatállyal mondjon le főjegyzőségéről és a Ráday Gyűjtemény főigazgatói posztjáról.^[10] Az előbbiről le is mondott. 1957. március 13-án, egy dunamelléki értekezleten Horváth János a Ravasz-Pap kettősről így szólt: „Céltudatos politikai megfontolásból kiindulva, folyamatosan az ellenforradalom szolgálatában álltak.”^[11] Horváth azzal vádolta, hogy nyugati politikai beállítottságú, és bizonyos információkat ki is szolgáltatott nyugati barátainak, valamint, hogy buzdította a diákságot az ellenforradalomra.^[12] Több akkori diákja beszámolójából is fennmaradt, hogy Pap László a forradalom alatt nem buzdította harcra a diákokat, hanem inkább arra ösztönözte őket, hogy véradással^[13] segítsenek a sebesülteknek és így figyelmeztetett: „soha ne feledkezzetek meg arról, hogy ti református teológusok vagytok! Úgy viselkedjétek!”^[14]

A folyamatos támadások után 1957. január végén úgy döntött, lemond dékáni tisztségéről, amit Bodonhelyi József prodekan nem volt hajlandó elfogadni, a kar többi oktatója sem. Többszörösen kifejezték, hogy szeretnék továbbra is dékánjuknak tudni Pap Lászlót.^[15] Az ÁEH azonban felszólította a teológiát, hogy kötelesek elfogadni Pap lemondását, és határolódjanak el személyétől, mivel államellenes elemnek minősül.^[16] Az Egyetemes Konvent Elnöksége, a korábbi fenyegetéseknek eleget téve, kivizsgálta ügyét.^[17]

A külföldi egyházi folyóiratok folyamatosan kiálltak Pap László mellett, amit 1958-ban az EVT Központi Bizottságának éves ülése után az államhű egyházvezetés emberei szóvá is tettek. Miközben őket és a kormányt a külföldiek elítélő szavakkal illették, addig Pap László hűségének érdemeit méltatták.^[18]

Az Utrechti Egyetem 1957 és 1961 között több ízben is felkérte, hogy tanítson náluk Ószövetséget, viszont kiutazási engedélyt nem kapott. 1958-ban Murga községbe rendelték ki segédlelkésznek. 1960-ban feleségét felsőbb utasításra elbocsájtották munkahelyéről.

Láthatjuk, hogy egyre jobban próbálták kiszorítani, munkáját ellehetetleníteni, míg végül 1963 januárjában rendelkezési állományba helyezték.^[19] Erre külföldi barátai^[20] szintén reagáltak, kérdőre vonva az egyházvezetést, hogy miért küldték rendelkezési állományba a még szolgálni kész lelkipásztort. Bronkhorst utrechti professzor meg is látogatta, és próbált mindent elérni ügye érdekében, azonban mindenhol azt a választ kapta, hogy Papot mindenképpen félreállítják.^[21] Így 1963. május 15-én kérte nyugdíjazását.

Pap Lászlót tehát az Állami Egyházügyi Hivatal felváltva fenyegette és próbálta megvesztegetni. Először tisztségeket ajánlottak fel neki, ha az oldalukra áll, majd pedig mikor nem fogadta el, megfenyegették. Bebörtönözni nem akarták, mert tudták, hogy az nyilván kiváltotta volna külföld fokozott ellenállását.^[22]

Jegyzetek

-
- [1] Pap László: Tíz év, és ami utána következett. 1945-1963. Bern, 1992. (továbbiakban: Pap, 1992.) 84. p.
- [2] Pap, 1992. 96. p.
- [3] Pap, 1992. 99. p.
- [4] Pap, 1992. 119. p. (Külügyi és sajtóosztályi elszámolás.)
- [5] Pap, 1992. 125. p.
- [6] Visser't Hooft, Willem A: (1900-1984), holland ref. lelkész, 1924-től a KIE Világszövetségének, 1931-től a Keresztény Világdiákszövetségnek titkára, 1938-ban, a szervezésben lévő, majd az 1948-ban Amszterdamban megalapított EVT főtitkára 1966-ig.
- [7] Kádár Imre: Egyház az idők viharában. Bp., 1957. (továbbiakban: Kádár, 1957.) 228. p.
- [8] Ravasz László: Emlékezéseim. Bp., 1992. 391. p.
- [9] *Népakarat*, 1957. február 8.; *Evangelische Pressedienst*, 1957. február 15.
- [10] Pap, 1992. 208. p.
- [11] Kádár, 1957. 237. p.
- [12] Pap, 1992. 215. p.
- [13] Pap, 1992. 238. p.
- [14] Németh Balázs: Emberül az embertelenségben – Pap László és köre a Rádayban, 1949-1956. In: *Confessio*, 2006. 4. sz. [Online: <http://www.reformatus.hu/confessio/2006/4/tanu2.htm> – 2011. augusztus.]
- [15] Pap, 1992. 225. p.
- [16] Pap, 1992. 230. p.
- [17] Azzal is vádolták, miszerint Galyatető előtt már tudta, hogy kik írták a Hitvalló Nyilatkozatot, azonban életrajzi könyvében ezt a vádat elutasítja. Állítja, hogy Galyatetőn még meg volt győződve arról, hogy az irat magyar indíttatásra, de feltehetőleg külföldön keletkezett.
- [18] Áttekintés az EVT Nyborgi Központi Bizottságának gyűléséről, 1958. augusztus 21-29.
- [19] Pap, 1992. 283. p.
- [20] Visser't Hoof, Bronkhorst, Karl Barth és az EVT tagjai
- [21] Pap, 1992. 286. p.

EPA03307_egyhaztorteneti_2011_03_058-062.htm

[22] Harminc év, 1956-1986. Bern, 1986. 336. p.

[a cikk elejére](#), [a vissza a tartalomjegyzékhez](#).

12.
évfolyam
3. szám
A. D.
MMXI

Hornyák Máté János: Egy katonai akció Pétery József váci püspök kiszabadításáért

A politikai diktatúra kezdettől fogva támadta az 1945 előtti társadalomban vezető szerepet betöltő személyeket, melyek közül az egyháziak sem voltak kivételek. Elég gondolni a Mindszenty-, Ordass- és Grösz-perekre, amelyeknek a következményeként az egyházak vezetőit korlátozták, illetve az Állami Egyházügyi Hivatal által helyükre kinevezettek a hívek nem fogadtak el. 1956 októberében a forradalom következtében sorra foglalták vissza a helyüket a régi egyházi vezetők. A reformátusoknál Ravasz László tért vissza Budapestre, az evangélikusoknál Ordass Lajos a fővárosi püspöki hivatalába. A katolikus egyházi vezetők esetében nehezebb volt a visszatérés, mivel Mindszenty József Felsőpetényben volt őrizetben, Pétery József Hejcsén,^[1] Észak-Magyarországon a Római Katolikus Szeretetszolgálat legeldugottabb otthonában töltötte házi őrizetét, ahová bírósági ítélet nélkül került 1953 húsvétján. Pétery József rövid időre való visszatérésének a körülményeit a források alapján nem lehet teljes pontossággal feltárni. Vác 56-os dokumentumainak összehasonlítása során eltéréseket tapasztalunk, mivel az iratok a forradalom leverése után keletkeztek, amikor a legtöbben már menteni próbálták magukat az akcióban résztvevő személyek közül. Figyelemre méltó forrás található Kis József gyűjteményes kötetében, amelyben az encsi járás 1956-os eseményeit dolgozta fel. Az ebben található jelentést pedig az a személy írta, aki majdnem az egyedüli halálos áldozata lett az akciónak, és az ő általa adott jelentést is kritikával kell kezelni. Ezért a két fő forrás mellett igyekeztem minél több interjú és levéltári forrást feltárni az eseménnyel kapcsolatban.

A társadalom a főpapok sorsát számon tartotta, ezért Vácon 1956. október 29-én a nagygyűlés követelte a következőket:

- „1. Minden szovjet katona azonnal hagyja el Magyarországot.
2. Minden magyar állampolgárt azonnal engedjenek haza a Szovjetunóból.
3. A kormány azonnal írja ki a szabad, titkos választást több párt részvételével.
4. Mindszenty József hercegprímást és Pétery József püspököt azonnal engedjék szabadon, hogy elfoglalhassák az őket megillető hercegprímási, illetőleg püspöki széket.”^[2]

A változásokat érzékelték a Mindszenty körül szolgáló teljesítő ÁVH-s alakulat, ezért a primás őrzését megszüntették. Ennek következtében a rétsági alakulatnak lényegében csak el kellett szállítania az addigi foglyot a laktanyába, majd pedig a fővárosba. Ez az alakulat pedig 31-én Vácon is áthaladt, így hatással volt a városra, mivel még a délután folyamán elindult egy önkéntes alakulat Pétery Józsefért a következő felhatalmazással:

„Felhatalmazás

Vác Város Forradalmi Nemzeti Bizottsága nevében a ma tartott ülés határozata értelmében meghatalmazom Schrick Ferenc,^[3] Czollner László^[4] bizottsági tagokat, valamint honvédség részéről Molnár Ferenc^[5]

főhadnagyot, hogy a város régi kívánságára a Hejce községben eddig őrizetben tartott dr. Pétery József váci megyéspüspök urat székhelyére visszakísérjék és méltóságába visszaállítsák.

Jelen felhatalmazás az egész küldöttség részére igazolásul szolgál és kérjük az útvonalon megalakult összes forradalmi nemzeti bizottságokat, hogy a küldöttséget munkájuk végrehajtásában minden tekintetben támogassák.

A küldöttség egyetlen egyházi tagja: Herhoff Mátyás kanonok-plébános,

Vác, 1956. október 31.

A másolat hiteles!

Forradalmi Nemzeti Bizottság elnöke

B. Kovács Ferenc főhadnagy (s.k.)

Dr. Kristóf Béla”[6]

Az akció megtervezői tisztában voltak azzal, hogy nem lehet indulás előtt pontos információkat beszerezniük az útvonalon lévő helyzetről. Általában az 56-os források kiemelik, hogy 25-30 km-re is alig tudták, hogy milyen esemény történik, itt pedig egy 250 km-es útra indultak Vácról. Hejcére menet a Vác-Aszód-Encs-Gibárt útvonalon haladtak, a visszatérés útvonalát pedig a miskolci eseményektől függően tervezték, esetleges kerülő útként Balassagyarmaton keresztül kívántak hazaérkezni.[7] Az épület, ahová tartottak, nem volt a püspöki aula számára ismeretlen, mivel Petróczi Sándor, volt titkár több alkalommal járt püspökénél, aki ebben az időszakban 60 volt szerzetes nővér között élt. Tehát tudták, hogy ha csak nem változtak meg a körülmények, akkor nem kell számítaniuk fegyveres ellenállásra. A település közelében jelentős erőt képviselt ebben az időben a Tornyosnémetiben található határőrség, amelynek Mindszenty József esetleges Hejcére kerülésekor biztosítania kellett volna rendkívüli körülmények esetén az erősítést a primást őrző személyek számára. [8]

A küldöttséget Herrhof Mátyás kanonok vezette egyházi részről, a városi részről Schrick Ferenc, és a katonai részről Molnár Ferenc főhadnagy,[9] akik a déli órákban indultak el.[10] Nem állapítható meg pontosan, hogy hányan érkeztek a településre, annyi bizonyos, hogy a három említett vezetőn kívül 24 önkéntes érkezett a váci légvédelmi tüzérezredtől,[11] akiket Molnár főhadnagy válogatott ki. Rajtuk kívül Czollner újságíró volt jelen biztosan. Az autók viszont azonosíthatóak egy DW, Weapon és Buick mellett két Molotov tehergépkocsi és egy vagy két Gaz autóval jöttek a püspökért,[12] amelyekben kézfegyverekkel voltak felfegyverkezve az önkéntesek.[13] Hejcére éjjeli 11 körül érkeztek, mivel nem tudták, hogy az objektumot mennyire őrzik, ezért Molnár 16 katonával csatárláncban közelítette meg a kastélyt. Mivel ellenállásba nem ütköztek, becsengettek az épületbe, ami után egy nővér engedte be őket. Az épületben többen felmentek Péteryhez az első emeletre, míg a többiek számára a konyhában készítettek vacsorát. Az épületben alvó Szurdán Józsefné gondnokot több katonával Molnár főhadnagy keltette fel. A katonák tőle a telefont kívánták megszerezni, majd pedig kívülről bezárták az ajtót.[14] Közben a helyi nemzetőrök egy csoportja a kastély parkja felől közelítette meg az épületet, míg mások a kastély előtti úton álló kocsisor végén próbálták átvenni az ellenőrzést.[15] Molnár főhadnagy közbelépésének köszönhetően tisztázták, hogy nem az oroszok érkeztek Hejcére, így a tűzharca

nem került sor. Ez a jelenet éjfél körül zajlódhatott le, mivel éjféltől hajnali egyig folyamatosan zúgtak a település harangjai. Ennek hatására mintegy 200–400 személy jelent meg a kastély udvarán és a környékén. A gondnoknő ablaka felé kitűzték a nemzeti lobogót, illetve szavaztak az intézmény vezetőjének a sorsa felől, hogy végezzék ki azonnal, rögtön ítélkezzenek felette, vagy később rendes bírósági keretek között döntsenek a sorsáról.[16] Végül az utóbbit választották a váci delegáció hatására.[17]

Felmerülhet a kérdés, hogy miért az oroszokat várták Hejcéen. Erre a sajtó és a rádió hírei alapján lehet válaszolni, amelyek részletesen beszámoltak a primás kiszabadításának részleteiről. Egyesek a politikai helyzet romlásával is tisztában lehettek, amit jól mutat, hogy egy-két nap múlva a környéken már a szovjet csapatok domináltak, ezért kaphattak kérdésekre a hejcei nemzetőrök olyan utasítást Miskolcra, hogy ne adják át püspököt, amíg nem érkeznek meg a kastélyhoz. Miskolcra a források szerint két teherautó érkezett az ottani diákszékház képviselőivel.[18]

A váci delegáció és a helybéli fegyveresek közötti éles ellentétre többen felhívták a figyelmet. Vácra korszerű, használatban lévő fegyverekkel jelentek meg, ezzel szemben a helyi nemzetőrségnek az első és a második világháborúból megmaradt fegyverek voltak, amelyekkel addig orrvadászatra jártak a hegyekben.[19]

A helyi eseményeket egy korábbi helybéli birtokos gazdálkodó, Váraljai Vilmos mozgatta, akit november 1-jén választott meg vezetőjévé a hejcei forradalmi tanács.[20] A püspök védelmének a megszervezésében a másik kulcsszemély Urbán Ferenc volt. Lőrincz Mária szerzetes nővér és a Szurdán Józsefné (szül. Balogh Etel) gondnok közötti vita eredményeként a gondnokot a katonák majdnem megölték.[21] A gondnoknő Pétery távozása után kiengedték, felfüggesztéséről Váraljai írást adott ki. Ezt a dokumentumot a járási tanács 1957. január 15-én hatályon kívül helyezte, aminek értelmében újból ő irányíthatta a szociális otthont.[22] A megtorlás során Váraljai Vilmost internálták az 1957. március 20. és 1958. április 14. közötti időszakban.[23] A vád ellene az volt, hogy a tanácselnöktől fegyveresen elvette a kulcsokat, követelte a szovjetek kivonulását, Miskolcra katonai erősítést kért Pétery püspök védelmére, és a termelőszövetkezet feloszlását követelte.[24] Az események után Czákó János és Lengyel Miklós ellen is eljárást indítottak. Őket azzal vádolták, hogy Váraljai Vilmos megbízható emberei, és a termelőszövetkezet feloszlását ők is támogatták,[25] ezért őket 1956 novemberében vitték el egy hétre.

Ha megvizsgáljuk az akciót, azt a forradalom menetében szinte az utolsó pillanatban hajtották végre, erre Molnár Ferenc levele mutatott rá: „Kiszabadítottam Pétery püspököt. Megható volt végig az út. A ruszok sajnos nem hatódtak meg, annyi volt belőlük, mint a kórság, állandóan kerülgetni kellett őket.”[26] Ezek alapján szerencsésnek mondható az akció, mivel nem tartoztatták őket fel, illetve ugyanazon az útvonalon mehettek vissza, mint amin jöttek a küldöttség tagjai. Érdemes megvizsgálni, mi lett az akcióban részt vevő személyek későbbi sorsa. Mindszenty esetében a Pálkás Antal elleni per halálos ítélettel végződött, mivel a forradalom alatt a primás körül volt szolgálatban. A Pétery Józsefért érkező személyek ellen is folyt eljárás,[27] amely senki esetében nem végződött halálos ítélettel.

A püspök fogadtatása ünnepélyes volt Vácon, ugyanúgy, amint előző nap Mindszentyé is. Virágokkal szórták az utat, amelyen a főpap nemzetőrök, katonák és vasutasok tisztelgő díszsorfala között haladt a székesegyházig. Ott dr. Kovács Vince helynök a város prominens képviselőivel fogadta a visszaérkezett Pétery Józsefet.[28]

Az akcióról megállapítható, hogy sikeresen hajtották végre. Menetközben fegyveres ellenállásba nem ütköztek, ennek ellenére a Hejcére tartó út a déli óráktól mintegy éjfélig tartott a technikai problémák következtében, mivel az egyik Gaz jármű elromlott, amely végül csak később tudott megérkezni Hejcére,[29] illetve november 1-jén tovább maradt a településen Horváth Károllyal és Szedelényi Jenővel. Utóbbiak így a településen részt vettek az új forradalmi tanács megválasztásában.[30] A következő években a nővérek többször követték figyelemmel a településen a razziákat, így az 1957-est is, amelynek keretében begyűjtötték

a forradalom során helyben használt fegyverek többségét. A forradalom leverése után Pétery József váci püspök visszakерült Hejcére, ahol 1967. november végéig, haláláig volt őrizetben. 1957 augusztusában csatlakozott hozzá Badalik Bertalan veszprémi püspök is, illetve várták a társaik közül Szabó Imrét és Shvoy Lajost, akik végül nem érkeztek meg a többek által püspöki internáló tábornak tartott helyre.[31] A helyiek megfélemlítése olyan „jól sikerült” a diktatúra képviselőinek a korszak folyamán, hogy az interjúalanyaim közül csak kevesen ismerik el, hogy tényleg volt egy kiszabadítási akció. Utóbbiak közül többen részt vettek 2010. október 23-án a helybeli megemlékezésen, amelynek keretében először idézték fel az eseményben részt vevő személyeket.

Jegyzetek

-
- [1] Hejce Észak-Magyarországon található település ebben az időszakban mintegy 900 lakossal, ahol 1952 augusztusában alakult meg a Római Katolikus Szeretetszolgálat intézménye.
- [2] Vác '56. Vác 1956-ban és a megtorlás időszakában. Forrásgyűjtemény. I-II. köt. Közread.: Böőr László – Gyarmati György – Horváth M. Ferenc. Vác, 2006. (Váci Történeti Tár, I.) (továbbiakban: Böőr-Gyarmati-Horváth, 2006.) Vác, 2006. 218. p.
- [3] Schrick Ferenc (1919–2000) a forradalom idején gépkocsivezető a Teherfuvarozó Vállalatnál (TEFU), akit beválasztottak a váci Városi Forradalmi Bizottságba, így került bele a Pétery Józsefért induló alakulatba.
- [4] Czollner László (1927–1991) értelmiségi családból származik, a forradalom előtt, 1955 júniusától adminisztrátor, műszaki előadó a Váci Motor- és Gépjavító Vállalatnál. A forradalom idején, 1956. október 29-én részt vett az *Új Váci Napló* ügyében tartott megbeszélésen, a szerkesztőbizottság tagja lett. Hejcére, mint újságíró indult, amely újtjáról cikk is jelent meg az újságban, ezáltal az egyetlen olyan forrást adta a kezünkbe, amely a forradalom alatt íródott. A forradalom leverését követően rendőri felügyelet alatt állt.
- [5] Molnár Ferenc (1926–?) 1950. május és 1951. szeptember között elvégezte a Bem Légvédelmi Tűzértisztí Iskolát, így került 1954 őszén Vácra. 1956. október 30-án megválasztották a Forradalmi Katonai Tanács tagjává. A forradalom után három év hat hónapnyi börtönbüntetésre, jogainak 5 évi eltiltására és vagyona felének elkobzására ítélik.
- [6] Böőr-Gyarmati-Horváth, 2006. 295. p.
- [7] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL.) 3.1.5 O-18635/1 (= Váci püspökségen lévő reakció.) 122. p.
- [8] Magyar Országos Levéltár. **M-KS 276.** (= **MDP Központi szerveinek iratai.**) **53. fond. 240. cs. 59. őe.** (**Javaslat Mindszenty József elítélt ügyében.**)
- [9] *Új Váci Napló*, 1956. november 3. 1. p.
- [10] Böőr-Gyarmati-Horváth, 2006. 301. p.
- [11] Böőr-Gyarmati-Horváth, 2006. 106. p.
- [12] Böőr-Gyarmati-Horváth, 2006. 303. p.

[13] ÁBTL. 3.1.5 O-18635/1. 122. p.

[14] Böőr-Gyarmati-Horváth, 2006. 304. p.

[15] Interjú Hornyák Istvánnal, 2003. július 5. (A szerző tulajdonában.)

[16] Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (továbbiakban: BAZmLt.) MSZMP iratok, XXXV. 1. f. 41. 111. őe.

[17] ÁBTL. 3.1.9 V-11727/1. (= Lőrincz Mária.) 58. p.

[18] Kiss József: Borsod-Abaúj-Zemplén megye, 1956. Abaújszántói, Edelényi és Encsi Járás. Miskolc, 2008. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek, 47.) 472. p.

[19] Interjú Hornyák Jánossal, 2008. december 10. (A szerző tulajdonában.)

[20] BAZmLt. Munkástanácsi iratok. XXIII.-2/d 1956. Hejce.

[21] ÁBTL. 3.1.9 V-11727/1. 14. p.

[22] Uo. 23. p.

[23] ÁBTL. 2.2.1-Op. Nyt / 1156K. (= Váraljai Vilmos op. kartonja.)

[24] ÁBTL. 1956-os ellenforradalom. 3.1.5 o-1737/2 196. (= Váraljai Vilmos.)

[25] ÁBTL. Borsod megyei monográfia. V-150366/1. (= Váraljai Vilmos, Czakó János.)

[26] Böőr-Gyarmati-Horváth, 2006. 988. p.

[27] Böőr-Gyarmati-Horváth, 2006. 790. p.

[28] Böőr-Gyarmati-Horváth, 2006. 68. p.

[29] Böőr-Gyarmati-Horváth, 2006. 303. p.

[30] Böőr-Gyarmati-Horváth, 2006. 304. p.

[31] Interjú Szivák Judittal, 2010. szeptember 10. (A szerző tulajdonában.)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

12.
 évfolyam
 3. szám
 A. D.
 MMXI

Csohány János: Simai Erdős József

Szatmárnémetiben látta meg Isten szép világát 1856. augusztus 31-én, tehát köldökszinórját nem a Basahalmán belül kötötte el a bába, mégis, amikor 1946. december 12-én távozott az élők sorából, akkor „ősdebreceninek” kijáró tisztelettel temették el Debrecenben, ahol hosszú élete nagy részét tisztességben, magas szintű tudományos, főiskolai, majd egyetemi oktatómunkát végezve leélte. Édesapja, Erdős Mihály gubásmester volt Szatmárnémetiben, édesanyja Tóth Julianna. A ragyogó eszű és szorgalmasan tanuló gyerek tanítójának köszönhetően továbbtanulhatott, gimnáziumot végzett szülővárosában, majd református teológiát 1874–1878-ig az ősi debreceni Kollégiumban,^[1] abban az intézményben, amelynek 1888-tól 1914 nyaráig teológiai akadémiai professzora, 1914-től 1928. február 1-jén történt nyugdíjazásáig pedig már az állami, 1921-től gróf Tisza István Tudományegyetem Református Hittudományi Karának nyilvános rendes tanáraként, de helyileg a Református Kollégium épületében tanított.

Erdős József teológus diákként eredményesen^[2] tevékenykedett a Hittanszaki Önképző Társulatban (HÖT). Balogh Ferenc (1836-1913) volt a debreceni teológia 1866-ban alapított egyháztörténeti tanszékének első professzora, a társulat az ő tanácsára alakult 1869-ben mint ifjúsági egyesület. Balogh Ferenc évtizedekig felügyelő tanára volt a HÖT-nek, részint azon keresztül, részint előadásában, írásaiban és főleg 1875 és 78 között általa alapított és szerkesztett *Evangeliumi Protestáns Lap* hasábjain új teológiai irányzatot kezdeményezett, amit újortodoxiának nevezett. Ez elűtött a kortárs magyar protestáns teológusok racionalista, bibliakritikus, teológiai liberalizmust képviselő nézeteitől, de különbözött az akkorra már kevés számú konzervatív hitvallásos, egyházi szóhasználattal ortodox felfogású teológusokétól. Az újortodoxia a Biblia és a református hitvallási iratok, a II. Helvét Hitvallás és a Heidelbergi Káté kálvini értelmű felfogását vallotta. A korabeli bibliakritikának mérsékelten adott teret, politikailag azonban a nemzeti liberalizmus alapján állt, és a felvilágosodott gondolkodás, a haladás, a korszellem vívmányainak szükségességét hangoztatta. Mindez a református egyházi élet megelevenedését szolgálta. Az volt a célja, hogy a hittételek pusztá elfogadása, az egyházhoz tartozás társadalmi kötelezettségnek tekintése, valamint a szertartásokon történő tradicionális részvétel helyett öntudatos, elkötelezett és érzelmileg motivált keresztyének közössége legyen a református egyház. Ezt hitébredésnek vagy egyszerűen ébredésnek is szokták nevezni. Debrecenben id. Révész Imre (1826-1881) és Balogh Ferenc képviselték ezt az először újortodoxiának nevezett irányzatot, amit később egyházas kálvinizmusnak neveztek, és ami a debreceni reformátusság vezető teológusait, teológiai tanárainak jó részét, Baltazár Dezső (1871-1936) és ifj. Révész Imre (1889-1967) püspököket is jellemezte. Ennek az irányzatnak volt szószólója Erdős József. Varga Zoltán a debreceni tudományegyetem történetében így summázza Erdős József teológiai irányultságát és értékeli munkásságát: „Kohlbrügge, a főként Hollandiában tevékenykedő német származású dogmatikus és Böhl bécsi professzor tanítványaként kezdte meg sok évtizedes oktatói pályáját még 1888-ban Erdős József [...], a teológiai orthodoxia Debrecenben egyébként is hosszú ideig erősen érvényesülő, külföldön is elismert képviselője. Újszövetségi tanulmányaiban óvatos tartózkodással kezelte a bibliakritikát, s a hagyományokhoz a lehetőségig ragaszkodott.”^[3]

Erdős József teológiai nézeteire valóban döntő hatást gyakorolt 1878–1879-ben a bécsi egyetem protestáns teológiai karán eltöltött két féléves ösztöndíjas ideje, amikor is Eduard Böhl (1836-1903) professzor famulusa volt. Böhl szívesen foglalkozott magyar református ösztöndíjasokkal, nem egy tanítványa került ki a debreceni teológiáról, különösen Balogh Ferenc tanítványi és teológiai felfogásának vallói köréből. Erdős József famulus volta azt is jelentette, hogy Böhl professzor családjában is otthonosan mozoghatott.^[4] Nem véletlen, hogy ösztöndíjas idejének leteltével Böhl 1875-ben elhunyt apósa, Hermann Friedrich Kohlbrügge (1803-1875) református lelkipásztor utolsó szolgálati helyére, Elberfeldbe ajánlotta be, ahol 1879 második felében segédlelkészként tevékenykedett és folytatta tanulmányait.

Kohlbrüggét a neves egyháztörténész, Heussi a württembergi pietisták közé sorolja,^[5] ami azonban kiegészítésre szorul. Kohlbrügge ugyan ébredési irányzatú volt, de szigorúan hitvallásos református, aki minden hitvallásosságot elutasító irányzattal szemben állt, akár a racionalizmus, akár a liberalizmus, akár az evangélikus és református egyházat egyesítő német unionált egyház, akár a pietizmus részéről merült fel az. A magyar reformátusságra hatással volt, amennyiben Rácz Károly (1842-1925) 1866-ban bécsi ösztöndíjas ideje alatt megismerte Kohlbrügge tanait, az ő kátéja nyomán *Kis Káté* címen Elberfeldben adott ki a következő évben egy munkát, és *Szabad Egyház* című újságjában propagálta Kohlbrügge tanításait, de még további két önálló munkát is kiadott Kohlbrügge tiszteletére.^[6]

Erdős 1880 februárjától Debrecenben, Révész Bálint püspök segédlelkésze volt, majd 1881 júliusától Pancsovára választották lelkipásztornak, 1884 szeptemberében pedig Újsóvén iktatták be lelkipásztori tisztségébe. Német nyelvtudásának köszönhetően mindkét lelkészi állását, mert Pancsovának nyelvileg kevert, német-magyar református, Újsóvénak német tagságú evangélikus és református vegyes felekezeti volt az egyházközsége.^[7] 1881-ben kötött házasságot György Juliannával, szülővárosa, Szatmárnémeti református lelkipásztorának leányával, házasságukból hat gyermek született, de öt nőtt fel. A feleség 1922-ben hunyt el.^[8]

Gyülekezeti lelkipásztori szolgálata idején bontakozott ki Erdős József tudományos publikációs tevékenysége. Bibliamagyarázatot közölt, sajtóban cikkezett, önálló művei közül 1884. március 31-én Hódmezővásárhelyen a békés-bánáti egyházmegyei lelkészi értekezletén felolvasta *Zwingli Ulrik élete és reformátori működése főbb vonalakban* (Debrecen, 1884.) című művét. A *Debreceni Protestáns Lap* mutatványt közölte a munkából, majd hírt adott könyvismertetési rovatából az említett felolvasásról. Megírta, hogy nem oknyomozó történetet írt a szerző, hanem a nagyközönségnek is érthetően, de a szakirodalomra támaszkodva megbízhatóan rajzolta meg Zwingli életét, küzdelmeit, halálát.^[9]

Lefordította és megjelentette *A Heidelbergi Káté* (Lugos, 1884) című alapvető református hitvallási iratot, mégpedig eredeti szövegével. Erre azért volt szükség, mert a 18. században a Helytartótanács szigorú parancsára csak megcsonkítva adhatták ki, azaz a katolikusok által kifogásolt részeket ki kellett hagyni. 1791 után kiadhatták volna a magyarországi reformátusok a csonkítatlan kátét, de nem tették. (Az erdélyiek 1793-ban a teljes káté szöveget adták ki.) Erdős József csonkítatlan kátékiadását ezért nagyra becsüli a református tudományosság, olyannyira, hogy sok kiadása után 1954-ben is csupán némi nyelvi korszerűsítéssel jelent meg. Jóval később, de a Magyarországi Református Egyház másik hivatalos hitvallását is Erdős József fordította le és adta ki magyarázatokkal (*A Második Helvét Hitvallás* Debrecen, 1907), ami szintén sok kiadást ért meg és az 1954-ben megjelent is Erdős alig változtatott szövege maradt és az ő nevét viselte. *Az újsóvéi ev[angélium szerint] ref[ormált] egyház múltja és jelene* (Bp., 1885) figyelemre méltó egyházközség-, iskola- és helytörténeti munkának bizonyult.

1888 áprilisában a Bécsi Egyetem Protestáns Teológiai Karán licenciátusi tudományos fokozatot szerzett, ennek birtokában nyerte el még abban az évben a Debreceni Református Kollégium Teológiai Akadémiáján az újszövetségi tudományok és az ószövetségi bevezetés tanszékét. Merőben új volt tanszéke, mert elődje még az addigi hazai és külföldi hagyományt követve az ó- és újszövetségi bibliai tárgyakat oktatta.^[10] Jó ideig heti hét órája volt Erdős Józsefnek, ami 1892–1893-ban tízre emelkedett, mert vallásbölcseletet is ő adott elő, sőt hamarosan a német nyelv tanításával tovább emelkedett óraszámra. A német nyelvoktatást maga vállalta és nyugdíjazásáig végezte.^[11] A hallgatói létszám az 1895–96-os tanévben 37 fővel elérte a mélypontot. Néhány év alatt esett vissza, hiszen 1893–94-ben még 52 volt, és 1896-97-ben ismét emelkedni kezdett, akkor 47 beiratkozott hallgatóra, ami majd lassan tovább emelkedett.^[12] Ezekben az években a Debreceni Református Kollégiumban megünnepelték március 15-ét imával és ünnepi beszéddel. Október 31-ét, a reformáció emléknapját még néhány éve ünnepelték abban az időben, de Erdős József tevékeny volt mindkét ünnepélyen. Mondott imát március 15-én, és több ízben ünnepi beszédet október 31-én. *Reformációi beszédek* (Nagybánya, 1907) címen hasznos gyűjteményt jelentetett meg, amit az érdeklődők olvashattak, lelkészek viszont használhattak.^[13] „[1899.] október 6-án, az aradi vértanúk gyászos emléknapjának 50-ik évfordulóján

főiskolánk egyik tanszakán sem tartottunk előadásokat. Ugyan ennek a hónapnak 31-én több év óta gyakorolt szokásunk szerint megtartottuk a reformáció emlékünnepélyét, melyet dr. Erdős József theologiai dékán nyitott meg lelkesítő szép beszéddel.”[14]

1891-ben Erdős József a Bécsi Egyetem Protestáns Hittudományi Karán *Biblisch-theologische Analyse des Römerbriefs* (Amsterdam, 1891) című disszertációjával teológiai doktori címet szerzett. A *Debreceni Protestáns Lap* írja: „Melegen gratulálunk szeretett kartársunknak s barátunknak e szép kitüntetésért, mely annyival kedvesebb előttünk, mert azzal a mi, folyton lelkiösmeretes munkában foglalkozó, de minden dolgát zajtalan szerénységben végző barátunk a szó szoros értelmében meglepett bennünket is, kik pedig szívéhez egészen közelállónak tudjuk magunkat. Szép e kitüntetés azért, mert oly téren szereztetett, az exegetica theologia terén, melyen oly kevés nálunk a valódi szaktudós, s azért is, mert magyar ref. lelkészeink és hittanáraink közt egyedül Kovács Ödön és most már ő a hittudorok.”[15] Tehát nem csupán a Debreceni Teológiai Akadémián nem volt más teológiai doktor a tanárok között, hanem az egy Kovács Ödön kivételével másutt sem, sőt a magyar református lelkészek között sem akadt. Az 1890–91. évi *Akadémiai Évkönyv*ben egy sor sincs arról, hogy Erdős József egyáltalán doktorált, csupán a teológiai tanárok sorában olvasható „Dr.” a neve előtt, ami a továbbiakban is így szerepel. Az azévi teológiai tanárkari jegyzőkönyvben a tanárok évi irodalmi és más tevékenysége felsorolásánál Erdős József neve után hármas szám alatt szerepel, arra utalva, hogy teológiai doktorátust szerzett. A gratuláció bizonyára szóban történt, jegyzőkönyvileg nem.

A *Debreceni Protestáns Lap* aztán lelkesen adta hírül, hogy Erdős József belekerült Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* c. művének 2. kötetébe.[16] 1894-ben a *Debreceni Hírlap* „Fényes kitüntetés, nemes elhatározás” címmel közölte, hogy „Dr. Erdős József debreceni teológiai professzort a Bécsi Evangélikus Teológiai Fakultásra hívták meg a jeles ószövetségi exegétikai tanszékre, dr. Ewald helyének betöltésére. Ilyen fényes kitüntetést magyar tudós még nem ért el. A bécsi egyetemi tanárság mellé még 5000 forint jövedelem is jár. Dr. Erdős József személyesen ment fel Bécsbe. A fényes kitüntetést megköszönte, de nem fogadta el, inkább akarván tudományát értékesíteni magyar hazája, protestantizmusa érdekében, habár fél annyival is kevesebb jövedelmezéssel.”[17] Volt egy másik meghívása is, amit 1910-ben visszautasított. Szülővárosa, Szatmárnémeti hívta meg lelkipásztorául az egykori eminens diákját, György József volt szatmárnémeti lelkipásztor és esperes vejét. A javadalmazás ott sem lett volna kevesebb a debreceni professzorinál, sőt a kor divatja szerint a református teológiai tanárok szívesen mentek egy-egy nagy eklézsiába lelkipásztornak a nagyobb javadalmazás kedvéért. Erdős József volt már gyülekezeti lelkész, teológiai tanárként is aránylag gyakran prédikált, tartott ünnepi beszédet. Tudományos munkát Szatmárnémetiben is végezhetett volna a lelkipásztorság mellett, valószínűleg több ideje lett volna rá, hiszen segédlelkész(ek)e)t tartva a vasárnap délelőtti prédikáción kívül egy-egy rangos temetés és esketés várt volna rá, de ő maradt a katedróján, mert tanítani akart.[18] 1913-ban tanári működése 25 éves jubileuma alkalmából a genfi egyetem tiszteletbeli doktorátussal tüntette ki ezt a külföldön is ismert munkásságú professzort. Az *Akadémiai Évkönyv* egy mondattal adta hírül a tény, és semmi értékelést sem fűzött hozzá.[19]

Erdős József a tanítás mellett igen gazdag irodalmi és oktatásszervezési munkát végzett. 1897-től 1914 nyaráig, a Debreceni Teológiai Akadémiának az egyetemmel alakulást megelőző utolsó tanévéig kilencszer volt dékánja. Ez idő alatt ugyancsak kilenc tanévben töltötte be a HÖT felügyelő tanári tisztét. Három tanévben a Főiskolai Énekkar (Kántus) felügyelő tanára, öt tanévben a Hittanhallgatók Segítő Egyesülete felügyelő tanára volt.[20] E tisztségek azt eredményezték, hogy a hittanhallgatókkal igen széleskörű kapcsolatban volt. A tanári munkán kívül dékánként, a három említett ifjúsági egyesület felügyelő tanárként napi kapcsolatban állt tanítványaival. Intézte ügyes-bajos dolgaikat, ösztöndíjak, díjkedvezmények, segélyezések ügye gyakran hozzá tartozott hivatalból. A Kántus által Debrecenben és a Tiszántúli Református Egyházkerület igen nagy területén adott hangversenyek („kiszállások”) alkalmával a felügyelő tanár elkísérte az énekkart, és vagy prédikált, vagy előadást tartott. Az utazás, a vendéglátás fehér asztalnál történő együttléte növelték azt az emberi közelséget, ami amúgy is megvolt Erdős József és tanítványai között, s akik minderre később is szívesen emlékeztek.

1914 őszén megnyílt a Debreceni Tudományegyetem, amelynek három kara, a református teológiai, a jogi és bölcsészeti a Kollégium főiskolai tagozataiból alakult, tanáraik nagy részét, tizenhét professzort nyilvános rendes egyetemi tanárrá nevezte ki a kultuszminiszter. A debreceni egyetem – az orvosi kart kivéve – 1933 tavaszáig a Kollégium épületében működött. Erdős József az 1914–1915-ös tanévben egyetemi dékánként vezette tovább immár az ország első és egyetlen református hittudományi karát. Négy tanévben töltötte be az egyetemen a dékáni, egy ízben, 1917–18-ban a rektori tisztséget.[21] Rektori beszámolójában a szokásos jelentési elemeken kívül 1918 augusztusában egyfelől az orvostudományi kar építkezéseiről számolt be, másfelől az egyetemi intézmények háborús igénybevételéről.[22]

1937-ig 43 irodalmi művét sorolja fel Erdős Józsefnek a Zoványi–Ladányi-féle *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, amihez hozzávehetjük a teológiai hallgató korában a Hittanszaki Önképző Társulat *Közlöny* című újságjában *Wesley János* címen közölt tanulmányát, ami új beállításban tárgyalta témáját. Szerkesztőségi tagja és rendszeres cikkírója volt a *Debreceni Protestáns Lapnak*, cikkeket közölt ugyancsak rendszeresen a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban*, ami Budapesten jelent meg, és országosan olvasott, mérvadó protestáns hetilap volt. 1905-től választmányi tagja volt a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak, tanulmány szerzője a *Theologiai Szaklapnak*, a *Protestáns Szemlének*. A Debreceni Református Kollégium különböző címeiken, de rendszeresen megjelenő évkönyvében megtalálhatók terjedelmes és színvonalas tanulmányai, amelyeket tanszéki, dékáni és akadémiai igazgatóként hivatalba lépésekor elmondott. Az akadémiai igazgatói székfoglalót közvetlen elődei nem gyakorolták. Szorosan tudomány szakába vágó alapvető munkák, tankönyvek mellett a teológia más területeire is eredményesen kalandozott át, de szívesen írt a gyakorló lelkészek számára fontos segítséget jelentő munkákat. Nem hiányzik a hazafias irányultságú publikációja sem. Az egyetem keretében végzett teológiai oktatás kérdéséről írott jelentős műve a debreceni egyetem megnyitása évében látott napvilágot. (*Theologia az egyetemen*. Debrecen, 1914.) 1936-ban megírta *Baltazár Dezső, a tanítvány* című munkáját, melyben az abban az évben elhunyt volt tanítvány püspökre és közéleti személyiségre emlékezik.

Tanítványai tisztelő ragaszkodással viszonyultak Erdős Józsefhez tanpályájuk alatt és az után. Ezen nem is csodálkozhatunk azok után, amilyen segítőkész, korabeli szóhasználattal szólva atyai viszonyban volt diákjaival az általunk már vázolt dékáni, diákegyesületi felügyelő tanári és professzori működése során. 1906. június 25-én töltötte be Erdős József lelkészi szolgálata 25., teológiai tanári működése 18. évét. Ebből az alkalomból ötven aláírással volt tanítványai egy hálásan emlékező iratot publikáltak önálló nyomtatványként és a *Debreceni Protestáns Lapban*. Méltatták az ünnepezt munkásságát, felsorolták, hogy milyen értékesen tevékenykedett a közügyekért, és szubjektív hangot is megpendítve vallottak mindarról, amit személy szerint köszönhettek tanárunknak. Alapítványt hoztak létre, amellyel a gyakorló lelkészek és segédlelkészek tudományos munkáját óhajtották serkenteni. A két jubileumról az *Akadémiai Évkönyv* is megemlékezett a maga szűkszavúságával.[23]

Különösnek tekinthetjük, hogy úgy látszik, a kortársi források tudomást sem vesznek arról, hogy a király az Erdős család 1664. március 20-án I. Apafi Mihály által kiadott nemesi levelét megerősítve, 1908. január 1-jén a „simai” előnevet adományozta Erdős József debreceni református teológiai tanárnak és gyermekeinek.[24]

1916-ban a *Lelkészegetesület* című hetilapban *D. D. Erdős József egyetemi tanár* címen emlékezett meg arról, hogy 25 évvel azelőtt promoveálták teológiai doktorrá a bécsi egyetem ev. teológiai karán. Német nyelvű disszertációja szakmai sikert jelentett külföldön és ismertté tette, nem véletlen, hogy a genfi egyetem 1913-ban „doctor honoris causa” címmel ruházta fel. Egy kis könyvtárra rúgnak a magyar egyházi lapokban közölt cikkei és tanulmányai. Felsorolta néhány alapvető és különösen jelentős munkáját és a debreceni egyetemen további sikereket kíván.[25]

D. D. Simai Erdős József egyetemi teologiai professzor címen a *Debreceni Képes Kalendárium* Czékői Karácson András békési református lelkész igen elismerő cikkben mutatta be a címzettet abból az alkalomból, hogy 1916. június 19-én a király az V. fizetési osztályba léptette elő. A bemutatás kevés életrajzi adatot

tartalmaz, annál több dicséretet a kiváló tudós, atyai tanár jellemének ecseteléséből. A szerző már használja a „simai” előnevet.[26]

1921. június 25-én ünnepelte Erdős József közéleti működésének 40. évfordulóját, amikor is az egyházkerület részéről Baltazár Dezső püspök, a debreceni református egyházközség részéről Nagy József főgondnok, a Kollégium részéről Karay Sándor igazgató köszöntötte. Az ifjúság Gyűlvészi István szénior vezetésével ünnepelte professzorát, és alapítványt tett nevére. Ez egyben az ünnepelt 40. házassági évfordulója is volt.[27]

1928. február 1-jei hatállyal nyugalomba vonult Erdős József, amiről mind a *Lelkészegegyesület*, mind a *Debreceni Protestáns Lap* szép cikkben emlékezett meg. A *Lelkészegegyesület* cikkírója diákkori élményeit felemlegetve igen kedves ragaszkodással és a professzornak tanítványaihoz fűződő patriarchális kapcsolatát ecsetelve sajnálja, hogy egy értékes személyiséggel szegényebb lesz a debreceni Kollégium és az egyetem teológiai kara. Míg a *Debreceni Protestáns Lap* szerkesztőségi cikkében a „Különfélék” rovatban konkrétan megírta, hogy már ősz óta hallottak a professzor nyugalomba készülésétől, de remélték, hogy még marad. Aztán kiszámította, hogy nyugdíja 28 beszámított szolgálati év alapján fizetése 80 százaléka lesz, mivel a Kollégiumban eltöltött 26 évből mindössze 15 évet számítottak be, de folyamatban van a teljes nyugdíj megállapítása iránti eljárás. Aztán a halás tanítvány hangvételeivel méltatta Erdős József tanári érdemeit. Fiatal tanárként ő volt a „kis” Erdős, mostanra „öreg” Erdősnek emlegetik diákjai, mert felnőtt mellette egy új „kis” Erdős, Károly fia személyében.[28]

1929 novemberében a tiszántúli egyházkerületi közgyűlésen Baltazár Dezső püspök ünnepi vacsorát adott Erdős József tiszteletére nyugalomba lépése alkalmából. Köszöntötte a püspök, Csánki Benjámint egyetemi rektor, Karai Sándor kollégiumi igazgató és az ifjúság nevében Gál János szénior. Erdős József meghatottan, de a tőle megszokott választékkal felelt a köszöntésekre. A cikk hozzáfűzte, hogy „Erdős József bizonyára öreg ember, most már nemcsak tudománya és tekintélye szerint, de életkora alapján is. De lélekben-testben eleven, munkabíró, aki talán sohasem is lesz aggastyán. Az Isten tartsa is meg sokáig friss kedéllyel és friss munkabírással sokáig a köz javára”. [29] Nem kapkodták el az ünneplést, hiszen nyugdíjba vonulását követően csak másfél évvel tartották a díszvacsorát. A cikkíró szerint bizonyára az öreg ünnepelt még akkor is 73 éves volt, és mind a püspököt, mind a rektort, mind a kollégiumi igazgatót túlélte.

1935-ben épült fel a debreceni homokkerti templom, ennek az egyházrésznek Erdős József volt a gondnoka, aki a templomépítés ügyeinek intézésében közreműködött, és két harangot öntetett az új templom számára, amelyek ma is hirdetik az adományozó emlékét.[30]

1938. október 8-án a debreceni egyetem rektora, Csikesz Sándor aranydiplomával tüntette ki abból az alkalomból, hogy 50 évvel azelőtt kezdte teológiai tanári pályáját a Kollégiumban, amely éppen 1938-ban ünnepelte négyzáz éves jubileumát.[31]

1941-ben a bécsi egyetem tüntette ki aranydiplomával az ötven évvel az előtt promoveált doktorát.[32] 1944 telén, miután átvonult a harctér Debrecen felett és az egyetem megnyitotta kapuit, a Hittudományi Karon nem lévén elég professzor Erdős József ismét sorompóba, azaz katedrára lépett és az első éves hallgatóknak ő oktatta a Heidelbergi Kátét.[33]

1946. december 12-én hunyt el életének 91. évében. Czegléd Sándor hittudományi dékán temette Dániel 12,3 verse alapján mondott prédikációval, amit nagy részében idéz a *Theológiai Szemle* nekrológja, mert olyan pontosan ismerteti és értékeli az elhunyt életét illetve munkásságát.[34] Czegléd Sándor mondta el temetési beszédében azt is, hogy a Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara 1946-ban döntött arról, hogy tiszteletbeli doktori címet adományoz Erdős Józsefnek, amiről az oklevelet a következő évben nyújtja át, amire sajnos már nem kerülhetett sor. Hálás utódai kedves előadótermét márványtáblával jelölték meg, amelyen ma is olvasható aranyozott betűkkel: „Erdős-terem”.

(Elhangzott a Magyarországi Református Egyház Doktori Kollégiuma Pedagógiai Szekciójában, Debrecenben, 2011. augusztus 23-án.)

Jegyzetek

[1] Kocsis Elemér: Erdős József emlékezete halálának 50. évfordulóján. In: *Református Tiszántúl*, 1996. 4. sz. 23. p. (továbbiakban: Kocsis, 1996.); Erdős József. [Nekrológ, szerkesztőségi cikk.] In: *Theológiai Szemle*, 1947. 1. sz. 96. p. (továbbiakban: ThSz.-nekrológ. 1947.); Dr. Erdős József. [Nekrológ, szerkesztőségi cikk.] In: *Közlöny* [a Debreceni Theologus Ifjúság körlevele], 1946. 2. sz. 26. p. [A lap 1871 és 1948 között jelent meg, eredetileg a debreceni Kollégiumban a Hittanszaki Önképző Társulat lapja, később a laptulajdonos többször változott.]; Csikesz Sándor: Dr. Erdős József hetvenedik életévére. In: *Theológiai Szemle*, 1926. 745. p.; Historicus: D. simai Erdős József élete és működése. In: *Theológiai Szemle*, 1926. 920-924. p. (Bibliográfiával.); Zoványi Jenő – Ladányi Sándor: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp., 1977. (3. jav., bőv. kiad.) 179-180. p.; Új Magyar Életrajzi Lexikon. Szerk.: Markó László. 2. köt. Bp., 2001. 408-409. p.

[2] Erdős József: Wesley János. In: *Közlöny*, 1876-77. 8. sz.

[3] Koncz Sándor: Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása. Debrecen, 1942. (Tanulmányok a rendszeres teológia és segédtudományai köréből. A Debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem rendszeres teológiai szemináriumától. 6.) 72-118. p.; Csohány János: Magyar protestáns egyháztörténet. (1849-1918) Debrecen, 1973. (A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének Tanulmányi Füzetei 6.) (továbbiakban: Csohány, 1973.) 82-95., 109-111. p.; Révész Imre, ifj.: Révész Imre élete. (1826-1881) Debrecen, 1926. 151-168. p.; Csohány János: A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága. In: *Református Egyház*, 1974. 9. sz. 193-197. p.; Czeglédy Sándor, ifj.: A teológia tanítása a Kollégiumban. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk.: Barcza József. Debrecen, 1988. (továbbiakban: Czeglédy, 1988.) 570. p.; Varga Zoltán: A Debreceni Tudományegyetem története. 1914-1944. 1. köt. Debrecen, 1967. [1968.] (továbbiakban: Varga, 1968.) 157-158. p.

[4] Erdős Károlytól, Erdős József fiától hallottam az 1960-as években, hogy édesapja Böhl professzor mellett nem csupán a tanszéki munkában vett részt és segített, hanem szívesen látott volt annak otthonában is és nem egyszer kérte professzora, hogy „Herr von Erdős” menjen érte gyermekéért az iskolába és tegyen más hasonló szolgálásokat. Csohány, 1973. 110. p.

[5] Heussi, Karl: Az egyháztörténet kézikönyve. Bp., 2000. 464-465. p.; Csohány, 1973. 110. p.; Czeglédy, 1988. 570. p.

[6] *Szabad Egyház* című havilapját 1884 és 1915 között adta ki Rácz Károly, amelyben Erdős József is rendszeresen publikált, továbbá debreceni elvbarátai, részint tanártársai is rendszeresen írtak a lapba. Rácz további fontos publikációi: Rácz Károly: Kohlbrügge Hermann Frigyes emlékezete. Debrecen, 1875.; Uő: A Heidelbergi Káté. (Kohlbrügge után ford.) Debrecen, 1891.

[7] Vö.: Csohány János: A Leuenbergi Konkordia előfutárai Magyarországon. A magyarországi evangélikusok és reformátusok kéri és nagygerezdsi egyezménye 1830-ban és 1833-ban. In: *Theológiai*

Szemle, 1984. 5. sz. 306-309. p.; Csohány János: Magyar protestáns egyháztörténet. 1711-1849. Debrecen, 1994. (A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének Tanulmányi Füzetek 5.) (3. bőv. kiad.) 119-125. p.

[8] Gyerekeik közül József ügyvéd lett, Károly (1887-1971) édesapja egyetemi katedróját nyerte el és annak jogutódjáról, az 1950-től Debreceni Református Teológiai Akadémia újszövetségi tanszékéről ment nyugdíjba. Erdős Julianna Kiss Albert ároktői református lelkipásztor, Erdős Rózsa Ötvös Ferenc nyékládházi református lelkipásztor felesége lett, míg Erdős Mária Varga Zsigmond református lelkész, későbbi debreceni egyetemi tanárhoz ment nőül. Varga Zsigmond és Erdős Mária első gyermeke, ifj. Dr. Varga Zsigmond (1919-1945) apjához hasonlóan ígéretes tudósi pályáját törte derékba a náciizmus, mert Bécsben 1944-ben a Gestapo letartóztatta, és a guseni koncentrációs táborban halt meg 1945. március 5-én. Mária lányuk Bodonhelyi József későbbi budapesti református teológiai professzor neje lett. Erdős József és György Julianna szülei nem éltek már, amikor azok gyerekeiket nevelték, Erdős Károly mondta nekem, hogy ők nem ismerték a nagypapát és a nagymamát. Kocsis, 1996.; Varga Zsigmond: A Krisztus szolgálatában megdicsőített ifj. dr. Varga Zsigmond okleveles református lelkész emlékezete. Debrecen, 1949. Erdős József mondogatta kedélyes önróniával vegyes öntudattal, hogy „három okos ember van Debrecenben: Én, a Kari fiam, meg a Zsiga vőm.” Erdős József számos egykori tanítványától, vagy már nyugdíjas idejében őt ismert lelkésztől hallottam egybehangzóan ezt az anekdotaszámba menő mondást.

[9] *Debreceni Protestáns Lap*, 1885. 7. sz. 59. p.; A Péter apostol neve alatti két levél népszerű magyarázata. Gyakorlati Bibliamagyarázatok, 1883-84.

[10] 1888. szeptember 11-én a Kollégium Dísztermében *Pál apostol élete, jelleme és teológiája* címmel tartott székfoglaló beszédével foglalta el tanszékét lic. Erdős József. 1888–89-iki évkönyv a Debreceni Ev. Ref. Főiskola akadémiai tanszakiról. Szerk.: Liszka Nándor. Debrecen, 1889. 7-47. p. (továbbiakban: Akad. Évkönyv.)

[11] Akad. Évkönyv. 1889-90. 5. p.; Akad. Évkönyv. 1892-93. 27. p.; Német nyelvoktatást az 1894-95-ös tanévtől végezte Erdős József. In: Akad. Évkönyv. 1894-95. 25. p.

[12] Ld. Akad. Évkönyv hivatkozott kötetei.

[13] Reformációi emlékbeszédet mondott Erdős József. Ld. Akad. Évkönyv. 1893-94. 39., 1895-96. 11., 1899-1900. 73., 1902-03. 54. p.

[14] Akad. Évkönyv. 1899-1900. 73-74. p.

[15] *Debreceni Protestáns Lap*, 1891. március 14. 98. p.

[16] *Debreceni Protestáns Lap*, 1893. május 27. 273. p.

[17] Idézi: Kocsis, 1996.

[18] *Debreceni Protestáns Lap*, 1910. március 5. 156. p.

[19] Akad. Évkönyv. 1912-13. 134. p. Az *Akadémiai tanárok irodalmi munkássága* c. fejezetben: „Dr. Erdős József: 1. Cikkek különféle folyóiratokban. 2. Képviselete az egyházkerületet a karczagi főgimnázium érettségi vizsgáján. 3. A genfi egyetemi tanács egyhangúlag honoris causa a genfi egyetem doktorává választotta.”

[20] Akad. Évkönyv. 1897-1914 közti kötetei.

[21] Varga, 1968. 316-317.

[22] Varga, 1968. 275-277. p.

[23] Dr. Erdős József 25 éves lelkészi és 18 éves tanári jubileuma. A tanítványok hálás emlékezete. Nyíregyháza, 1906. 6 p.; A Tiszántúli Református Egyházkerület és Debreceni Kollégium Levéltára. I. 8. d. (Erdős József); *Debreceni Protestáns Lap*, 1906. június 30. 407-409. p.; Akad. Évkönyv. 1905-06. 5. p.

[24] Kempelen Béla: Magyar nemes családok. 3. köt. Bp., 1912. 460. p.

[25] *Lelkészegyesület*, 1916. március 25. 213. p.

[26] Debreceni Képes Kalendárium. Debrecen, 1917. 27-28. p.

[27] *Lelkészegyesület*, 1921. július 2. 112. p.; (nb.) [Kun Béla]: Dr. Erdős József. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1921. július 2-6. 134. p.

[28] Székelyhidy Béla: dr. Erdős József. *Lelkészegyesület*, 1928. február 4. 34. p.; Dr. Erdős József nyugalomban. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1928. február 11. 56. p.

[29] *Debreceni Protestáns Lap*, 1929. november 23. 407-408. p.

[30] Szabó László jelenlegi ottani lelkipásztor szíves közlése.

[31] *Lelkészegyesület*, 1938. október 15. 332. p.

[32] ThSz.-nekrológ. 1947.

[33] ThSz.-nekrológ. 1947.; Kocsis, 1996.

[34] ThSz.-nekrológ. 1947.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

12.
évfolyam
3. szám
A. D.
MMXI

Perreau-Saussine, Émile: *Catholicisme et démocratie. Une histoire de la pensée politique.*
Paris, Édition du Cerf, 2011. (Collection. La nuit surveillée)
272 old.

Eppur si muove! Ki ne gondolna – legalább néha – tág és szűk világának gazdasági-társadalmi-politikai-közéleti ellentmondásait szemlélve a történések drámaisága mögött rejlő alapkérdés(ek)re? Szükségszerű-e az értékek egymáshoz feszülése? Értékrendek vannak – halljuk –, de közös alap híján ez a párhuzamosság nem mindig megnyugtató. Mi tartja össze a világfalu és benne a sok tájékon hangoztatott nemzettestek házait? Századokon átívelő történelmi tapasztalat megfontolását mellőző döntéshozók is tanulhatnak a nemrég fiatalon elhunyt cambridge-i professzor, a politikai filozófiát művelő Émile Perreau-Saussine 2011 tavaszán megjelent könyve tanulságaiból. Megközelítése és kérdésfeltevése miatt a maga nemében e mű egyedülálló: a liberális demokrácia kihívására választ adni kényszerülő katolikus politikai gondolkodás történetét olvashatjuk. A CERF kiadó „La nuit surveillée” erkölcs- és politikai filozófia sorozata már a 2010-es év folyamán két munka megjelentetésével (Augusto del Noce: Gramsci avagy a „forradalom öngyilkossága”, valamint Véronique Albanel: A világ szeretete. Kereszténység és politika Hannah Arendt elemzésében) biztató intellektuális keresés nyomvonalát rajzolta meg.

Franciaország különleges helyzete miatt Perreau-Saussine analízise a politikai határokon belüli szellemi csörték vizsgálatára összpontosul, ezzel együtt egy hatásában messzire kisugárzó minta és jelenség leírását adja. Az ok kézenfekvő: Franciaország epicentruma és emblemikus példája a modernitás korában feltáruló társadalmi-politikai feszültségeknek. Gondolkodói által az ország 1650 és 1950 között a politikai katolicizmus irányzatainak fellegvára, az államnemzet prototípusa, a forradalom örököse, a trón és az oltár szoros szövetségének vagy radikális szétválasztásának szimbóluma. Itt születik meg egy hihetetlenül gazdag – az extremitásokat szintúgy magában foglaló – reflexió, mely a katolicizmus, a nacionalizmus, a liberalizmus és a demokrácia egymáshoz fűződő viszonyára reagál. Olykor a „haladás” és a „reakció”, a „progresszió és a hagyomány” konfrontálódásáról hallhattunk. A bipoláris megítélés csapdáját a szerző mégis elkerüli. Az előszó méltatása (Pierre Manent tollából) Perreau-Saussine szemléletének két maradandó érdemét emeli ki. A széles olvasottságon alapuló mű készítője a téma minden zegét-zugát ismeri. Ennél ritkább erény az eltérő nézőpontú történelmi szereplők egyedi perspektíváját láttatni kívánó és megértetni tudó írói technika. „Ilyen kiegyensúlyozott látószög elsajátítása hosszú idő és fáradtságos munka eredménye, ha egyáltalán eléri valaki” – írja Manent.

Örömet okozó és zavarba ejtő a könyv végéig megtartott stílus és módszer. Hasonló egy terepet pásztázó kamerához, mely hol innen, hol onnan „zummol” a kiszemelt területre, körbejárva, vissza-visszatérve, de most más szűrőkkel dolgozva hirtelen újat is kínál. Az olvasóközönség tagjának jól rendezett lexikális anyaga egyszerre súlytalanak tűnhet. Nem könnyű egyik markáns frontvonalhoz sem odarendelődni! Szembesítő és provokáló helyzet.

A tétel: a forradalmat követően a katolikus egyház nem várt kihívással, a liberális demokrácia politikai konstrukciójával szembesült. Előbb elutasító (*Syllabus*, 1864), később részleges és összetett (*Pastor Aeternus*, 1870; *Au milieu des sollicitudes*, 1892), a totális rendszerek tapasztalata után pedig bizonyos keretek között elfogadó (*Dignitatis humanae*; *Gaudium et spes*, 1965) magatartást alakított ki. Egyértelmű az ideológiai összetűzés három területe: a felekezetenkívülivé tett állam értelmezése, a tekintély problematikája, a vallásszabadság kérdése. Az idők folyamán mind a liberális, mind a katolikus oldal fogalomdefiníciója és ebből következően gyakorlata is megváltozott.

A leegyszerűsítő tézisek meginognak: felötlik a liberális elemeket is felvonultató ultramontanizmus, a saját alapelveinek ellentmondó forradalmi etatizmus, a laicitás előfutárának tartott gallikanizmus és annak 19.

századi változata, a restauráció és a köztársaság rendszerének színe-visszája, az egymással szembeállított két Vatikánúm árnyaltabb, egészen újszerű értékelése, az egyház legutóbbi állásfoglalásainak visszhangja: a hajdani liberalizmus 21. századi mutációja.

Hogyan artikulálódik az időbeni előregördülés és az egyre mélyebb szántás? A bevezetést követő két nagy fejezet címei a legtágabb keretet adják: I. A pápaság új szerepe: az I. Vatikáni Zsinat gyökerei; II. A laikusok új szerepe: a II. Vatikáni Zsinat gyökerei. Ezekben belül a szerző ismét két-két alegységre fűzi fel anyagát. A meglepetések máris kezdődnek. I.1. Bossuet-től Maistre-ig, I.2. A reakciós ultramontanizmus veresége, II.1. Az intoleráns laicizmus és a liberális laicitás, II.2. A moderált álláspont politikai erénye. Akár véletlen, akár célzatos a szerkesztés, megállapítható, hogy minden részben öt-öt rövidebb tanulmány található, majd fonódik össze egységes egészé. Közben Perreau-Saussine rendszeresen visszatér alap gondolatához: a szerinte kulcsfontosságú gallikanizmus nem eléggé hangsúlyozott történelmi szerepének, eszméinek, meghatározó alakjainak bemutatásához. A történelmi paradoxonok vonzóak számára: a szabadság elvét hangoztató laikus állam totaliter vonásai, az Action Française és a marxista munkáspárti mozgalom születésének közös pontjai. Konklúzió és névidex zárja a 272 oldalas, sűrű szedésű, arányosan felépített könyvet.

Feltűnő a lábjegyzetek sokasága, pontossága, frissessége. Az idézett szerzők skálája időben és politikai állásfoglalás tekintetében meglepően széles. A patrisztikus hivatkozásoktól eltekintve a 16. és 21. század közötti időszávon belül politikusok, filozófusok, teológusok, köz- és építésszakemberek nem csupán számozott utalásként szerepelnek. Spinoza és Alasdair MacIntyre, Rousseau és von Balthasar, Sieyès abbé és Littré, Veuilleot és Gambetta, Mgr Maret és Maurras, Machiavelli és Habermas, Napóleon és XIII. Leó, Royer-Collard és Sarkozy, Compté és Ollivier és még megannyi jelentékeny személy, akik közül a szerző különös figyelmet szentel Maistre, Lamennais, Tocqueville, Péguy alakjának. Meglepő módon elsikkad a katolikus demokratikus gondolkodást alapvetően befolyásoló Jacques Maritain és Emmanuel Mounier munkássága. A hiány feltűnő, hiszen a könyv második felében két olyan fogalom kerül előtérbe, mely tevékenységükhöz erősen köthető: a laikusok politikai szerepvállalása és a vallásszabadság koncepciója. Charles Péguy szellemi csapásirányán haladó Mouniernak még a neve is kimarad e könyvből.

A bevezetésben a szerző előbb körülhatárolja a témát, majd jelzi, hogy interdiszciplináris eszközökkel fog dolgozni. Elsődlegesen politikai filozófiatörténet tárul fel, mely szellem-, politika- és egyháztörténelmi háttérből emelkedik ki. A mondanivaló rövid foglalata kirajzolja a továbbiakban követett eljárást: egy adott helyzetkép leírása után Perreau-Saussine előbb elemzi a felek cselekvési logikáját, majd a következményeket veszi sorra, végül az okokat a történelemben (messze) visszanyúlóan tárja fel. Ez a szerkesztés vélelmezhetően nem hatásvadászó szándékú, de igen hatásos.

Az első fejezetben a téma fonalának megragadásához a papság polgári alkotmánya (1790) körüli vita, illetve utótörténete kínálkozik. Az Ancien Régime arisztokratikus jellegű (katolikus) felekezeti államának rendszerét, melyre a rendek jelenléte miatt a különbözőség („hétérogénéité”) és a „nagyon keresztény” király („Roi Très-Christien”) domináns szerepe („une foi, une loi, un roi”) a jellemző, a forradalmat követően felváltja az egyenlőség eszméjét megvalósítani akaró, a társadalmat homogenizáló és atomizáló állami cselekvés. Míg korábban a politikai akarat hordozója egy szűk bázisú réteg, melyben a papság csoportja politikai és társadalmi feladattal övezetett fel, az 1789-et követő esztendőkből az állam egy politizálásba bevont társadalom felett gyakorol hatalmat. A képviselői demokráciában nem látszott szükségesnek semmiféle közvetítő csoport léte. „Az egalitarizmus feltétele az individuum és az állam között zajló közvetlen dialógus.” Az abszolutista, korporatív rendszerben az e világi, időbeni („temporel”) és a lelki („spirituel”) szféra egymáshoz rendelődése miatt a papság tekintélyéhez kétség sem fér. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata 3. illetve 10. cikkelyében foglalt népszuverenitás és vallásszabadság liberális elvei átforgalmazzák a szisztémát. A papság 1790-es polgári alkotmánya és az arra kimondandó eskük (1790, 1792, 1795, 1797) kötelezettsége azonban a gallikanizmus hagyományát követő, az ordo-ból foglalkozássá degradált papság (és a szerző szerint a lakosság) nagyobb részét elfordították a forradalomtól. Érdekes módon az említett két elv a refraktáris papság és követői esetében egymásnak ellentmondott. Amikor a polgári adminisztráció struktúráját és

eszközeit az állam az egyházra alkalmazta, a klérust immár az „állampolgárok közössége” („électeurs du canton”) választotta. E döntés – beleértve a kreált új egyházmegyei határokat is – az egyház belső alkotmányának, így lényegének felszámolását jelentette. A papság alkotmányát el nem ismerők üldözése ellentmondott a vallásszabadság elvének. A demokrácia illetően logikája a liberalizmus elve ellen fordult. Perreau-Saussine a vitapartnerek parlamenti csatáiból és a megnyíló új század későbbi visszatekintéseiből idéz. A valamikori vallási intoleranciát – amely mögött az a meggyőződés húzódott, hogy a kinyilatkoztatott Igazsággal szemben „a tévedésnek nem lehet joga” – az új berendezkedés politikai türelmetlensége váltotta fel. Az egyház alávetésének („inféoder”) igénye a napóleoni korszakban is folytatódott. A modern és laikus állam továbbra is közbe akart lépni, hisz „egy pap ötven csendőrrel ér fel”. A konkordátum (1802), s különösen az egyoldalúan hozzácsatolt organikus cikkelyek az egyház feletti ellenőrzés biztos jogi kereteit képezték.

Az egyház belső ügyei fölött fennhatóságot gyakorló felekezetenkívülivé tett állam nem jelentett többé szilárd instanciát az Ancien Régime alatt nemzeti keretekhez kötődő hívő közösség számára. A királyok „isteni jogát” felváltó népszuverenitás nem ismerte el hatalmának valaminő transzcendens fennhatóság általi erkölcsi korlátozását. A vallás szabad gyakorlásának igénye (liberális vonás!) váltja ki a Róma felé fordulást. E lépés a modern állam visszafordíthatatlanul laikus voltának beismerését is jelenti. Napoleon egyeduralmi fellépése tovább erősíti az ultramontán mozgalom táborát. A szerző bőségesen foglalkozik Maître köztudottan radikális ellenforradalmi politikai-teológiai érvrendszerével, miszerint a semleges állam csupán látszat, a korszak változásai mögött az ateizmus, az eretnek protestantizmus, a Sátán, sőt isteni büntetés áll.

Ami újszerű, az a könyv egészére igaz. Különleges optikán keresztül, a reakciós ultramontán „helyére állva” szemléljük a társadalmi-politikai folyamatokat, minekutána az államvallás kényszeréből kibújt, az önállítási aktusát és a közszféra szekularizációját követelő nézetek szemszögével is azonosulhatunk. Nagy érték a karakteresen ellentétes vélemények mezsgyéjén lévő, kevésbé ismert, mérsékelt gondolatokat megfogalmazók színre léptetése (Émile Ollivier, Mgr Henri Maret) – átgondolt módon bukkannak fel előttünk Lamennais nem mindennapos pályáivének magyarázata és Tocqueville munkáinak a vallás társadalmi szerepére vonatkozó (alig referált) fejezethivatkozásai között.

A mű egyik eredeti meglátása, hogy a laicizálódás előfutára nem a protestáns liberalizmus vagy a panteizmus, hanem a Bossuet által képviselt, az egyházi és a világi terület harmóniáján (s nem konfúzióján) nyugvó gallikanizmus, melyet előbb az abszolutizmus gyakorlata, utóbb a forradalmárok hybris-e korrumpált. Míg Perreau-Saussine ecsetel, finom distinkciókat tesz. Néhol fontos részletekre hívja fel a figyelmet: a politikai gallikanizmus szerint az önállósult, e világi hatalom bár abszolút, mégsem önkényes. Paternális vonásokkal bír, melyben az „isteni jogú” király cselekvését erkölcsi és spirituális korlátok veszik körül. Amikor a modern államban az egyház politikai szerepe megszűnik, potenciálisan megszületik a totalitárius monizmus veszélye.

A fejezet zárása újabb gondolati svédcsavar. Az I. Vatikáni Zsinat (1870) egyfelől a konciliarizmus álláspontján álló egyházi gallikanizmus vereségének tekinthető, ugyanakkor a reakciós ultramontanizmus csatavesztése is. Igaz, hogy a pápai tévedhetetlenség kimondásakor az egyház önmagára, mint különálló entitásra („corps distinct”) tekintett, melyet a homogenizációra törekvő liberális államok helyi szinten maguk alá igyekeztek gyűrni, azonban Maître elképzeléseivel ellentétben a zsinati atyák mégsem kapcsolták össze a pápai infallibilitást a politikai plenitudo potestatis-szal. Nem általános jurisdikciós vagy politikai, hanem, ahogy Perreau-Saussine nevezi, „dogmatikai előjog” kimondásáról van szó, melyet hitbeli és erkölcsi kérdésekre vonatkoztattak. Visszavonhatatlan jellege miatt a tévedhetetlenség nem csupán a tekintélyét kereső pápaság öntudatának megnyilvánulása, hanem (ön)korlátozó aspektussal is rendelkezik. (Az azóta eltelt majd másfélszáz évben „ex cathedra” egy dogma látott napvilágot.) Az egyházi és a világi szféra elhatárolódási folyamatában a zsinat mérföldkő. Pár évvel később XIII. Leó *Au milieu des sollicitudes* című enciklikája (1892) kaput nyitott a köztársasági államforma elfogadása előtt. Kifejezetten érdekesítő olvasmány a zsinatot megelőző évek „helyzetelemző irodalmába” való többoldalú betekintés, beleértve a liberális politikusok megjegyzéseit.

A második fejezet túlnyomóan a III. Köztársaság történetének speciális kivágata: az 1905-ben törvénybe foglalt szeparáció elő- és utóhistóriája. Jules Ferry 1883-ból származó kijelentése sejteti a konfliktus komplex mivoltát: „Összeváltuk a kongregációk és a klérus befolyását, eljött az ideje, hogy visszafogott politikát folytassunk.” A harcos laicizmus és a liberális laicitás váltakozása részint összefüggött a monarchikus berendezkedés, a régi rend után vágyódók köztársaság-ellenes, antiliberalis, antiszemita beállítottságával. A tényen az sem változtatott, hogy a katolikus tábor nem volt egyveretű: ultramontán vonulata reakciós és liberális irányzatokra tagolódott, nem is beszélve a neo-gallikán eszmék jelenlétéről. A kormányok diszkriminációval járó antikatólicizmusa mögött azonban sokszor racionalista szcientizmus is meghúzódott, mely a szerző szerint az egyház társadalomszervező erejét akarta kiváltani. Perreau-Saussine a pápai tévedhetetlenség tételének parafrázisaként beszél a tudomány tévedhetetlenségének comte-i elgondolásáról, külön alfejezetet szentel Comte egyes írásainak és azok hatástörténetének.

Értelemszerűen a könyv újabb gócpontja az 1901-1905 közötti évek eseménytörténete. A Waldeck-Rousseau és a Combes-kormány fellépése, a törvénytervezetek vitái, a fogalmak (a vallás mint magánügy, a szabadság tartalma), valamint a szándékok tisztázásának kérdése napjainkig tanulságos. Szokásos módon az elemzés alkalmával visszatérünk a kezdetekhez, a korábbi párhuzamokhoz, a papság polgári alkotmányának céljához. A hivatalos szóhasználatban az „államvallásból” egy évszázad alatt a „többség vallása”, majd „bevett vallás” később közösségi formát öltő „szociológiai tény” lett. Az individuum világának egyoldalú hangsúlyozásával az etatista liberalizmus ez utóbbit is elvitatta. Nem pusztán a lelkiismereti- és kultuszszabadság motiválta, inkább az egyház szerveződési elvét, identitását akarta megkérdőjelezni. A teljes szeparáció (1905) véget vetett a napóleoni konkordátumnak, így az állami kontrollnak, de a laicitás értelmezéséhez kapcsolódó nézeteltérések nem szűntek meg.

A könyv utolsó harmada a II. Vatikáni Zsinatot megelőző hosszú időszakot öleli át: a laikus (keresztény, de nem klerikus) jelenlét lehetőségét a laikus (vallási alapokat és befolyást tagadó) államban. Olvashatunk a maurras-i Action Française-hoz és a marxista munkáspapok mozgalmához csatlakozók motivációiról, s a mindkét megoldást, főként a jobboldali totális diktatúrát elutasító középútról. Perreau-Saussine „vatikáni reformok” néven összekapcsolja a két zsinatot. A demokrácia elfogadása, a lelkiismereti szabadságtól megkülönböztetett vallásszabadság, a pápa mellett a püspöki kollégium és a részegyházak fontosságának kimondása a II. Vatikáni Zsinaton a korábban „vesztes” gallikanizmus érvényesülésének jelei.

A mű magvas aktuális látellellettel zárul: A liberalizmus a „mindent lehet” szabadsága-e?

E különleges szemléletű szakkönyv hozzájárulhat ahhoz, hogy a rég kialakult és máig gerjesztett ellenségkép – mely sem a köz-, sem az egyén javát nem szolgálja – tompuljon. Nálunk is.

(Ism.: Hantos-Varga Mária)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

12.
évfolyam
3. szám

A. D.
MMXI

Véghseő Tamás: "...mint igaz egyházi ember..." A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése.

Nyíregyháza, Szent Athanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 2011. (Collectanea Athanasiana. Studia. I/4.) 189 old.

A főiskola által 2008-ban újjára indított Collectanea Athanasiana sorozatának negyedik köteteként látott napvilágot Véghseő Tamás munkája a munkácsi görög katolikus püspökség történetéről a kezdetektől De Camillis János József püspöki tevékenységéig.

A szerző a kötet első („...nemini cordi fuit...” *Egy perifériaegyház lehetőségei a vallási megújulás korában c.*) fejezetében először röviden összefoglalja a ruszinok betelepülésével és a Munkács központtal létrejött egyházmegye kialakulásával kapcsolatos tudományos eredményeket, majd arra a kérdésre keresi a választ, hogy lett volna-e más lehetősége a felső-magyarországi ruszin ortodox közösségnek a fennmaradásra és identitásának megőrzésére, mint az egyesülés a katolikus egyházzal.

A szerző a kérdés megválaszolásához az utóbbi évtizedben hazánkban is elterjedt, Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling nevével fémjelzett konfesszionalizáció-elméletet hívja segítségül. Az eredmény egyértelmű:

„Korszakunkban tehát a Magyar Királyság északkeleti régióiban élő keleti szertartású keresztények a kor fogalmai szerint modern egyházaknak, felekezeteknek számító vallási közösségek »szomszédságában« éltek, melyek ráadásul nem csak az üdvösségre vezető igazság kizárólagos birtoklásáról, illetve műveltségbeli és társadalmi felsőbbrendűségükről voltak meggyőződve, hanem kötelességüknek is tartották a hitvallásuk (konfessziójuk) elfogadásának lehetőségét más felekezetbelieknek is »felajánlani«. Mivel ez a »felajánlás« (térítés) nem csak a két nagy felekezet képviselői között zajlott le, hanem a keleti szertartású közösség tagjai felé is irányult, a fentebb említett »szomszédság« szükségszerűen »szorítássá« is vált.” (21. p.)

Ráadásul az uniót megelőző időszakban az erdélyi fejedelem által támogatott református konfesszió „felajánlkozása” tűnt erősebbnek. Hogy a ruszin egyház egésze feletti református ellenőrzés a közösség felekezeti identitásának feladását jelentette volna, azt jól mutatják azok a példák, ahol ez az ellenőrzés megvalósult. A szerző által De Camillis püspök tevékenysége kapcsán idézett egyik forrás szerint a református felügyelet alatt álló ruszin egyházközségekben a kálvini hittételeket tartalmazó katekizmust terjesztettek, eltávolították a templomokból a keresztek és az ikonokat, megszüntették a gyónást, az áldozást, a bérválást stb. (120. p., 374. sz. jegyz.) Könnyen belátható, hogy így nem sok maradt volna az ortodox vallásgyakorlatból. Ezenkívül a Kárpátokon túli, a lengyel-litván államban működő ún. rutén egyház uniós eredményei is a katolikus egyház felé mozdították a magyarországi ruszin közösséget.

A kötet második fejezete (*A modernizáció lehetősége: a görög katolikus egyház létrejötte*) az unió megszületésének körülményeit vizsgálja. Az első uniós kísérlet kudarcra (1614), amikor a Homonnai Drugeth György támogatásával működő Athanasius Krupeckij przemysli unitus püspököt kis híján agyonverték a krasznibrodi templomban a feldühödött zarándokok, rávilágít arra a tényre, hogy a Rómával való egyesülés terve csak akkor volt megvalósítható, ha azt a ruszin közösség egyházi vezetése, mindenekelőtt maga a püspök kezdeményezte. Szükség volt továbbá egy befolyásos katolikus főpap pártfogására is. Ez a szerencsés „együttállás” először Taraszovics Bazil munkácsi püspökké választásával és Lippay György egri püspöki

kinevezésével jött létre. Bár az unió megvalósulását ezúttal a világi hatalom, vagyis I. Rákóczi György és munkácsi várkapitánya akadályozta meg erőszakkal, a Taraszovics és Lippay indította mozgalom végül Lippay egri utóda, Jakusich György támogatásával eljutott az 1646. évi ungvári unió létrejöttéig.

Az ungvári unióról fontos, korábban nem vagy alig hangoztatott megállapításokat is tesz a szerző. Először is a ruszin egyház Rómához csatlakozásakor nem az ún. firenzei modell érvényesült, amikor is két egyenlő fél, a konstantinápolyi patriarcha vezette görög egyház és a római pápa primátusa alatti latin egyház lépett egységre, hanem az ún. trienti modell, mely az unióra lépő keleti egyházakat nem tekintette Róma egyenrangú partnerének. Mind a Kárpátokon túli rutén egyház, mind pedig Taraszovics Bazil katolizálásának külsőségei jól szemléltetik ezt az alá-fölrendeltségi viszonyt. Az előbbi esetben az uniót bevezető ünnepélyes aktusra Rómában került sor, amikor a pápai palota Konstantin-termében felolvasták a rutén papság kérvényét, majd azt képviselő két püspök elmondta a katolikus hitvallást és engedelmességük jeleként megcsókolta a pápa lábát. VIII. Kelemen pedig kijelentette előttük, hogy visszafogadja őket, püspöktársaikat és híveiket a katolikus egyház közösségébe (26-27. p.). Taraszovics a laxenburgi palota kápolnájában tette le a katolikus hitvallást Gaspare Mattei pápai nuncius előtt és a császári család jelenlétében, ezután pedig a nuncius a Pontificale Romanum aposztaták, eretnekek és szakadók visszafogadására rendelt szertartását végezte el, melynek az ördögűzés is része volt (50-51. p.). De az ungvári unió elfogadásakor is az „esztelen görög szakadárság” megtagadását és a katolikus egyházba való visszatérést nyilvánították ki a megjelentek (59. p.).

Másodszor maga az ungvári unió inkább a kezdetét jelentette annak a folyamatnak, amely során a munkácsi ruszin egyház egységre lépett Rómával, hiszen a vártemplomban a mintegy hatszáz pap közül csak hatvanhárom tette le az unió fogadalmát. Nem is került sor unió okmány aláírására és annak római felterjesztésére, ezt az „alapokmányt” csak évekkel később fogalmazták meg. Az unió hírért a ruszin papság saját hívei között, az egri püspök pedig a magyar katolikus egyházban terjesztette. Hogy az Ungváron elindult unió mozgalom milyen eredményeket fog elérni, azt akkor még senki nem láthatta előre. Mindenesetre fontos lépés volt az unió megszilárdításában, amikor Taraszovics utóda, Parthén Péter (Petrovics Péter Partén) Lórántffy Zsuzsanna, majd II. Rákóczi György halála után, a katolikus hitre visszatért Báthory Zsófia támogatásával – igaz, hosszú huzavona után – katolikus püspökként beköltözhetett a munkácsi monostorba. Ezzel az egyházmege központjából folytatódhatott az unió terjesztése.

A fejezet zárásaként a szerző egy eddig ismeretlen forrás segítségével vázolja fel az uniót követő évek legfőbb problémáit. Parthén püspök 1652 nyarára datált levele, melyet az addigra már az esztergomi érseki székben ülő Lippaynak írt, pontokba szedve foglalja össze a ruszin papság legfontosabb kívánságait. Elsőként azt, hogy kapja meg azokat a kiváltságokat és mentességeket, amelyek a katolikus klérust megilletik. Sürgeti továbbá a görög katolikus iskolarendszer kiépítését, valamint a párhuzamos hierarchia okozta zavarok orvoslását. A Parthén megválasztásakor alulmaradt Zejkán János ugyanis a protestáns földesúri hatalom támogatásával püspöki tevékenységet folytatott, természetesen az unió megakadályozásának szellemében. Az irat külön pontban kérte, hogy a Rómával egyesültek szabadon építhessenek templomokat és létesíthessenek paróchiákat, ezek papjai pedig ne fűggenek az evangélikus és református szuperintendensektől. (Az 1670-es évek eseményei előtt ezek szerint ilyen jelentős volt a protestáns előjárók befolyása a térségben.) Végül a papság ellen fellépők megbüntetését és új egyházi központ kialakítását szorgalmazta. (Parthén ekkor még nem térhetett vissza Munkácsra.) Nem tartalmazza viszont az irat az unió egyik legfontosabb jellemzőjének, a bizánci rítus sérthetlenségének hangsúlyozását, pedig ekkor még a biritualizmusra is akadt példa: Kossovics Gábor, Parthén püspök legközelebbi munkatársa mindkét rítus szerint végzett szertartásokat, római katolikus templomban latin, görög katolikusban pedig bizánci rítus szerint. Bár Kisdi Benedek egri püspök nem lépett fel e gyakorlat ellen, sőt, az unióra lépett ruszin klérusban egyházmegyéje égető pap-hiányának megoldását látta, a Szentszék határozottan megtiltotta, hogy egy személy mindkét rítusban végezzen szertartásokat. Azt a tényt, hogy Parthén említett levele mégsem foglalkozik a rítus kérdésével, a szerző a következőképpen magyarázza: A ruszin klérusnak el kellett fogadnia, hogy a katolikus egyházhoz való csatlakozás hatással lesz az egyházi élet minden területére, így a liturgikus gyakorlatra is. A már vázolt alá-fölrendeltségi viszonyból pedig az is következett, hogy a latin egyház formálta a bizánci rítusú közösség gyakorlatát. Ezzel

magyarázható az a tény is, hogy a püspök papjaival minden nagyobb ünnepen megjelent az ungvári jezsuita templomban, meggyónt a jezsuita atyáknál, majd latin szertartás szerint megáldozott. Ahogy a szerző fogalmaz: „A latin egyház részéről teljesen hiányzott az a ma közkedvelt elképzelés, hogy a katolikussá lett keletiek a maguk hagyományaival gazdagítják a katolikus egyházat. Az ungvári unió alkalmával – ahogyan más, poszt-tridentinus szellemiségben fogant kora újkori uniók esetében – a felsőbbrendűnek tartott latin rítus találkozott az alsóbbrendűnek ítélt bizánci szertartással.” (74. p.)

Parthén püspök halála után bizonytalan korszak következett a munkácsi püspökség történetében. Ezt ismerteti a soron következő fejezet *A megtorpanás negyedszázada, 1665–1689* címmel. A „zavaros idők” beköszöntét a történetírás hagyományosan a munkácsi püspök kinevezési joga körüli vitákból eredezteti, amikor mind a Rákóczi-birtokok kormányzói, mind pedig az uralkodó magának követelte a munkácsi szék betöltését. E kétségtelenül fontos ok mellett a fejezetet olvasva azonban két másikkal is megismerkedhetünk. Az első az 1670-es évek fegyveres ellenreformációja. A Wesselényi-összeesküvés felszámolása utáni ún. protestáns gyászevtized alatt a katolikus vezető réteg kevesebb figyelmet szentelt a keleti közösségekre, energiáját a protestáns vallásgyakorlat végleges felszámolása kötötte le. A küzdelem csak részben érte el célját, viszont nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Felső-Magyarországon kibontakozzon a Habsburg-ellenes mozgalom, mely végül a törökellenes visszafoglaló háború keretében hadszíntérré változtatta ezt a térséget is. Másodsorban pedig tekintetbe kell vennünk, hogy Lippay György 1666-ban bekövetkezett halálával az unió legfontosabb támaszát veszítette el. Utóda, Szelepchény György nem viszonyult olyan személyes elkötelezettséggel a kérdéshez, mint Lippay.

A püspök-kinevezések kapcsán ki kell emelni az érintetteknek azt a törekvését, hogy kivédjék a kijevei metropólia befolyását a munkácsi egyházmegyében. Ez magyarázza azt a tényt, hogy végül görög származású püspökök tűntek fel a püspöki székben. A megnyugtató megoldás megtalálásában pedig kulcsszerepet játszott Kollonich Lipót.

Amikor a szerző Kollonichnak a munkácsi egyházmegye érdekében kifejtett tevékenységét mutatja be, bevallottan a magyar történeti hagyományban élő Kollonich-kép módosítására is törekszik. Ezzel ő is ahhoz az örvendetes célkitűzéshez kapcsolódik, amely történetírásunkat meg kívánja szabadítani a bíborosról alkotott, sokszor minden alapot nélkülöző, negatív megítéléstől. Kollonich lesz az ugyanis, aki megtalálja a munkácsi egyházmegye élére De Camillis János József püspököt, és segíti annak felső-magyarországi munkáját, amíg azt a politikai és hadi helyzet lehetővé teszi.

Mielőtt azonban megismerkednénk De Camillis munkácsi tevékenységével, a fejezet utolsó részében Ravasz Ferenc jezsuita szerzetesnek, a pécsi, majd nagybányai jezsuita rendház és misszió vezetőjének Kollonich érsekhez írt javaslata segítségével képet kapunk az unióértelmezésnek az 1680-as évekre végbement változásáról. A jezsuita szerzetes a korábnál szigorúbb szabályok bevezetését tartotta fontosnak az egyesült papsággal és híveikkel kapcsolatban, mert egyesek csak színleg csatlakoztak Rómához, mások pedig adandó alkalommal visszatértek a „szakadárok” közé. Ravasz – mintegy bizonyítva a kora újkori felekezet-szerveződési modell használhatóságát – a katolikus hitvallás ünnepélyes keretek közötti, eskü formájában történő letételét szorgalmazta mind a papság, mind pedig a hívek számára, mégpedig a trienti zsinaton elfogadott szövegváltozatban. Szükségesnek tartotta továbbá, hogy e közös hitvallást minden évben megismételjék. Szólt még a helyes szentség-kiszolgáltatásról, a katolikus egyházhoz tartozásnak és az uralkodó iránti hűségnek a liturgiában történő kifejezéséről, valamint egyházfegyelmi kérdésekről is. A legszembetűnőbb azonban, hogy több módon elősegítette volna a Rómával egyesült hívek rítusváltását. Bár a tervzet nem került bevezetésre, jól tükrözi az unióval kapcsolatos álláspont változását: kívánatos a Rómával egyesült hívek latin rítusra történő áttérítése.

A kötet utolsó fejezetének („...*meliozem ordinem vivendi introducere...*” *A görög katolikus egyház újjászerveződése De Camillis püspök korában, 1689–1706*) középpontjában De Camillis János József püspök munkácsi tevékenysége áll. A Khiosz szigetéről származó, Rómában tanult és albániai misszióban edződött

De Camillist a Propaganda Kongregáció bíborosainak jelöltjei közül választotta ki Kollonich a feladatra. A Vatikáni Könyvtár görög írnoki állását hátrahagyva indult Munkácsra sebastei címzetes püspökként és apostoli vikáriusként. Bécsben megkapta a királyi kinevezést is a munkácsi székbe. A szerző megfogalmazása szerint az új püspökre hármasság feladat várt egyházmegyéjében: az unió helyreállítása, mely az előző évtizedek viharai hatására romokban hevert, az egyházmegyéjében tapasztalható bajok és visszaélések megszüntetése a trienti reformintézkedések bevezetésével, végül pedig a papság számára a fejezet címében is szereplő „jobb életrend” bevezetése. De Camillis nagy energiával látott hozzá a munkához, de kettős ellenállással kellett megküzdenie: egyrészt az uniót ellenző klérussal, másrészt pedig „belső ellenzékével”, azokkal az uniót elfogadó egyháziakkal, akik idegenként tekintettek rá, és helyette egy közülük való főpásztort láttak volna szívesen a püspöki székben.

Az első két cél elérése érdekében De Camillis legalább tizenhárom zsinatot tartott, ahol mintegy négyszáz pap tette le a katolikus hitvallást, és fogadta el az új püspököt előljárójának. A püspök emellett szabályozta papjai életmódját, liturgikus és lelkipásztori tevékenységét, híveik hitéletét stb. Végül pedig kísérletet tett a műveltségi viszonyok javítására is egyházi kiadványok nyomtatásával és mindenekelőtt szeminárium létesítésének tervével. A harmadik cél, a „jobb életrend”, az egyesült papság jogainak biztosítását jelentette. „Így a keresztény világban sehol sem bánnak a papokkal” – idézi De Camillis egyik levélrészletét a szerző (135. p.). És valóban, sok adatot olvashatunk a papok jobbágyi sorban tartásáról, amikor az oltár mellől hajtották őket mezei munkára, de olyan eset is ismert, amikor egy papot földesura a disznók közé vetett, amíg esküvel nem ígért neki engedelmességet (139. p.). De Camillisnek sikerült elérnie, hogy az uralkodó kiváltságlevélben biztosítsa az egyesült papok jogait (1692. augusztus 23.), de a megyék egy része nem volt hajlandó végrehajtani a rendeletet, mert az országgyűlés megkérdezése nélkül akarta megváltoztatni a jobbágy-földesúri viszonyt. Így ezen a téren nem sikerült semmilyen számottevő eredményt elérni, különösen az egyre fokozódó, Béccsel szembeni ellenállás miatt. A fejezet azonban összességében eredményesnek értékeli De Camillis püspök tevékenységét, mert visszafordíthatatlanná tette a Rómával való egységet, és lerakta a görög katolikus közösség felemelkedésének alapjait.

De Camillis tevékenysége során egy olyan konfliktus is felszínre került, mely a későbbiekben alapvetően korlátozta a munkácsi püspök mozgásterét: Munkács és Eger viszonyának kérdése. Már Kollonich is azon a véleményen volt, hogy az unióra lépett egyházmegyét az egri püspök felügyelete alá kellene vonni, hiszen a munkácsi püspökség területe az egri egyházmegyében feküdt. Bár De Camillis apostoli helynöki kinevezést kapott, Kollonich és Fenesy György egri püspök tulajdonképpen rítus-vikáriusként tekintett rá, aki a mindenkori egri püspök bizánci rítusú híveit pasztorálja. Bár ez De Camillis idejében nem vezetett nyílt konfliktushoz, az egri püspök ekkor megfogalmazott álláspontja később komoly következményekkel járt. „Fenesy jól számított: mindazt, amit az egri püspökség és a görög katolikusok viszonyával kapcsolatban megfogalmazott, a megfelelő pillanat elérkeztevel utódai kíméletlenül, akadálytalanul és hosszú évtizedeken át meg tudták követelni De Camillis püspök utódaitól, másodrendű katolikusokká fokozva le őket, papjaikat és híveiket.” E „másodrendű katolikus” felfogást tükrözte már Kollonich *Einrichtungswerkje* is, amelyik azt javasolta, hogy a görög katolikus papok csak feleannyi fizetésben részesüljenek, mint a római katolikusok.

De Camillis János József munkácsi püspöki tevékenységének Rákóczi Ferenc mozgalma vetett véget. Miután elűzték Munkácsról, Eperjesen telepedett le, ahol 1706. augusztus 22-én fejezte be életét.

A szerző ezután tíz pontban összegzi vizsgálatának eredményeit. Ezek közül kiemelendő a műnek a címben is kifejezésre kerülő alapgondolata: a felső-magyarországi keleti keresztény közösség fennmaradásához és identitásának megőrzéséhez az egyetlen lehetőséget a Rómával való egység kínálta, a „katolikus alternatíva” pedig megteremtette a feltételeket a többi magyarországi felekezettel egyenrangú görög katolikus egyház létrejöttéhez, melynek papjaiból „igaz egyházi ember,” vagyis teljes jogú klerikus válhatott.

A kötetet tizenkilenc tételből álló forrásközlés zárja, mely jórészt a szerző által felkutatott, részben egyéb helyeken már közölt, részben eddig kiadatlan dokumentumokat tartalmaz.

Véghseő Tamás munkája számos ponton kiegészíti az ungvári unió és a munkácsi görög katolikus egyházmegye eddigi kutatóinak (Alexander Baran, Hodinka Antal, Nikolaus Nilles stb.) eredményeit, a kötet legnagyobb értéke mégis az, hogy beemeli témáját az aktuális történeti diskurzusba, és a történettudomány jelenlegi eszköztárával tárja fel a felső-magyarországi ruszin közösség, valamint a magyarországi görög katolikus egyház történetének azt az alapvetően fontos fejezetét.

(Ism.: Forgó András)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

12.
évfolyam
3. szám
A. D.
MMXI

Baptisták az első világháborúban. A harcmező; beszámolók, levelek, versek a lövészárokból és a fogolytáborokból; hősi halottaink. Szerk.: Zágoni Jenő.
Budapest, Magyarországi Baptista Egyház Levéltára, 2007.
(Emléklapok 7. Baptista Levéltári Kiadványok 3.) 470 old.

A magyarországi kiségyházak múltja, művelődéstörténete és viszonyai iránt érdeklődők minden bizonnyal örömmel tapasztalták, hogy az elmúlt egy évtizedben a baptista közösségben is nagyobb aktivitás mutatkozott a felekezet egészének vagy egyes gyülekezeteinek távolabbi és közelebbi múltjának feldolgozása és bemutatása terén. E folyamat egyik lényeges állomásaként, eredményeként kell kezelni a 2003-ban újtára indított *Baptista Levéltári Kiadványok* sorozatot, mely mára három kötettel gazdagította a témakör még korántsem teljes bibliográfiáját.[1]

Sorozat a sorozatban, így is aposztrofálhatnánk a *Baptista Levéltári Kiadványokat*, hiszen illeszkednek abba a megkezdett kiadványsorozatba, melyet 1948-ban *Emléklapok* címen indított útjára a Baptista Egyház. A cél az volt a jobbára tanulmányokat közlő *Emléklapokkal*, hogy a közösségi múlt feltárásának valamiféle fórumot biztosítson a sorozat. A kezdeti lendület szülte 1. és 2. kötetet[2] azonban kisebb intermezzo követte, hogy aztán a hetvenes és nyolcvanas évek kapcsán újabb kötetekről lehessen beszámolni.[3]

A legfrissebb kiadványok esetében az előkészítő munka és a szervezés szorosán összekapcsolódik Zágoni Jenő nevével. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum egykori könyvtárosa, újabban (1997-től) pedig a Magyarországi Baptista Egyház levéltárának igazgatója szerkesztőként jegyzi valamennyi kötetet. Zágoni tudományos munkásságában két igen erőteljesen kirajzolódó viszonyítási pont fedezhető fel: egyrészt baptista felekezete történelmének minél pontosabb megismerési szándéka, másrészt székelyföldi (háromszéki) származásától nem függetleníthető érdeklődése Erdély múltja, kultúrája és jeles alakjai iránt, mely legtöbb család- és helytörténeti, valamint bibliográfiai munkájában világosan és egyértelműen visszaköszön. Válogatott írásait tartalmazó tanulmánykötete alátámasztja a fenti megállapítást: az ott közölt írások a baptista és székelyföldi tematikájú kutatói érdeklődés irányáról tanúskodnak.[4] Az alábbiakban bemutatandó kötetben e két szempont – bizonyára a jelentős erdélyi helyismeretnek, kapcsolatrendszernek és a korábbi gyűjtéseknek köszönhetően, melyek megkönnyítették az adatszerzést – ugyancsak tetten érhető, jóllehet alapvetően nagyobb földrajzi keretben (Osztrák-Magyar Monarchia) gondolkodott a szerkesztő, amikor összeállította a kötetet.

A rövid előszót, melyben Almási Mihály Zágoni Jenő valóban dicséretes szorgalmát méltatja, valamint kitér a vaskos kötet időszerűségére, egyre halványuló történelmi emlékeket megmentő hasznosságára, a szerkesztő tömör bevezetője követi. Ebből értesülünk a tényről, miszerint több éve folyó kitartó munka eredményeként valósulhatott meg e gyűjteményes kötet publikálása. Két lényeges megállapítást szintén e sorok között fedezhet fel az olvasó. Egyrészt határozottan vállalja Zágoni munkája töredékes voltát: a szóba jöhető forrásoknak és adatoknak egyéb okok folytán csupán töredéke kerülhetett a birtokába, következésképp feldolgozásra. Másrészt nem felejt el kitérni arra a lényeges körülményre sem, hogy a kötetben szándékosan tartózkodott az összegyűjtött adathalmaz részletes elemzésétől. Magyarán a kötet leltár-jellege teljesen tudatos, az I. világháború eseményeinek baptista szempontú dokumentálásánál a szerkesztő nem tervezett többet. A baptista közösség szerepvállalását próbálta meg bemutatni, „de nem elemzésekkel, hanem ismerősök, testvérek életútjával, az ők fronton való helytállásával, emlékezéseikkel. A fényképek, írások, versek, melyek néha remekbe szabottak, máskor esetlegesek, megmutatják közösségünk összes színét.” (9. p.) Lényegében egyfajta tematikus forrásközléssel,

gyűjteményes kötet állunk szemben: a legtöbb írás a magyarországi baptisták központi lapjának (*Békehírnök*) a hasábjairól származik. Éppen ezért a szó szoros értelmében nem publikálatlan anyaggal van dolgunk. Csoják Attila és a korszak többi véleményformáló baptista vezetője, többek között Balogh Lajos és Bodoki Lajos ugyanis a lapon keresztül kívánta tájékoztatni a világ eseményeiről a közösség tagjait, s e célból újonnan nyitott rovatokban (*Világháború, A Harcmező, Harctéri Tudósítások* stb.) számoltak be a legfontosabb eseményekről, vagy útmutatással szolgáltak a baptista közösségnek a követendő keresztényi és hazafiúi magatartást illetően. Ráadásul ennél többre is vállalkoztak, hiszen a lap szerkesztőségébe eljuttatott harctéri verseket, leveleket, különféle irományokat meg is jelentették, ezzel mozdítva elő a felekezet itthon maradt tagjai és a frontszolgálatot teljesítő vagy hadifogságba került szeretteik, ismerőseik közötti kapcsolattartást. Zágoni Jenő igazi érdeme abban rejlik, hogy aprólékos munkával, a *Békehírnök* nyolc évfolyamát áttekintve összegyűjtötte ezeket az írásokat, s egy kezelhetőbb, praktikusabb, az olvasóközönség számára nyilván elérhetőbb formába öntötte a meglévő anyagot. A kötet kisebbik részét képezik a személyes hagyatéki közlések. E tekintetben Somogyi Imre hagyatéka a leghangsúlyosabb. Néhány szöveget ebből emelt át Zágoni a megfelelő fejezetekbe. A három másik megnevezett hagyatékkal (id. Stumpf Jenő, Zágoni Barabás és Bódis István) inkább csak a fényképeknél találkozunk az olvasó.

A törzsanyag kronologikus rendet követ, az első világháború kezdetét jelző 1914-es esztendőől kiindulva egészen 1921-ig, a bekövetkező és foganatosított impériumváltások kezdetéig hoz újabb és újabb adatokat Zágoni. A „*Szovjet turista*” *Székelyföldön* című alfejezet esetében ráadásul tovább tágítható a felső kronológiai határ, hiszen egy lebilincselő életű egykori erdélyi hadifogoly életét egészen az 1960-as évekig követhetjük nyomon. A kötet többi részét tekintve azonban a fenti határok a mérvadók. Már csak azért is, mivel egy-egy háborús esztendő képez egy-egy fejezetet. A fejezetek terjedelme egészen eltérő, gyaníthatóan attól függően, hogy az adott esztendőre vonatkozóan mennyi és milyen típusú anyag állt a szerző-szerkesztő rendelkezésére. Egyébiránt az egyes fejezetek strukturálása nagy hasonlóságot mutat: az alfejezetek nagyjából három típuscímmel jellemezhetőek. E tekintetben az első és a második fejezet a leggazdagabb, miután ezeknél további differenciálásokat is lehetővé tett a forrásbázis.

Rendszerint egy publicisztikai jellegű, a már említett állandósuló rovatokban megjelenő újságcikkeket tartalmazó alfejezet nyitja az adott év tárgyalását, például *A világháború baptista szemmel* vagy *A harcmező baptista szemmel*. Itt találkozhatunk a szarajevói casus belli taglalásával, a szövetségi rendszerek erőviszonyainak bemutatásával, valamint – s döntően erre reagálnak az írások – az egyre szélesedő frontvonalak alakulásával, a leglényegesebb hadmozdulatok értékelésével, továbbá számszerűsített harcászati adatokkal. Ha nem is maradéktalanul, de jól kitapintható az I. világháború eseményeinek menete. Érthető módon visszaköszöntek a baptista folyóirat lapjain a legjelentősebb frontszakaszok és helyszínek (Isonzó, Doberdó, Verdun, Gorlice, Breszt-Litovszk stb.). Születtek beszámolók arra vonatkozóan is, hogy kikkel, mely országokkal bővült egyik vagy másik szövetségi rendszer, s mit eredményezhet ez a háború menetében. Különös jelentőséggel jelenik meg az 1916-os erdélyi román betörés, amelynek során már itthon maradt baptisták is testközelből tapasztalhatták meg a pusztító háború fenyegető közelségét. Számptalan sor árulkodik arról a tényről, hogy a baptista kortársak számára is világossá vált: a világháborúval új fejezetet nyitottak a hadtörténet menetében. A harcok megdöbbentő módon immár a levegőben és a víz alatt is folytak újabbnál-újabb eszközökkel és módszerekkel (repülő, léghajó, német tengeralattjáró blokád), a kedvező kimenetelű döntő ütközet pedig csak nem következett be. A meghiúsult ábránd felismerése (ti. a kellő időben jogosan kiobbantott, hónapok alatt megvívott villámháborút győzedelmes és dicsőséges béke követi majd) az egyik legkeserűbb tanulsága a beszámolóknak, mellyel kényszerűen számot kellett vetnie a baptista közösségnek is. Apróbb utalások, beszámolók formájában ráismerhetünk még a magyar és világtörténet több lényeges eseményére (ír felkelés, orosz különbéke, Wilson békepontjai, az őszirózsás forradalom, Tanácsköztársaság, román megszállás, Trianon). Végül is a *Békehírnök* közölt cikkeinek jelentősége nem abban ragadható meg, hogy eddig ismeretlen szeletét világították volna meg a nagy

háború eseménytörténetének, hanem abban, hogy mindezt egy jól körülhatárolható (vallási) közösség, a hazai baptista felekezet szemszögéből vizsgálták. Világos képet kapunk arról, hogy e felekezet az első pillanattól kezdve miként viseltetett a háborúval szemben. Tanúi lehetünk a kezdeti lelkesültségnek, az uralkodót és akaratát övező teljes lojalitásnak, az istentelen, bűnben leledző ellenség, különösen Szerbia megleckéztetése támogatásának, mely nem mellékesen az isteni akarat beteljesítéseként értékelendő. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy az évek múltával – minden kitartásra buzdító, lelkesítő szózat ellenére – megfogyatkozott a baptista publicisták lelkesedése a háború iránt, s egyre gyakrabban hozták szóba a szívből óhajtott békét a hosszúra nyúlt háború után. Mindenesetre a hangulatváltozás inkább nevezhető háborúellenesnek, mint nyíltan Habsburg- vagy kormányellenesnek. Külön érdekességét képezik ezeknek az írásoknak a korábban emlegetett vezetői útmutatások, melyekben teljes mellszélességgel kiállnak a kormányzat mellett, s a közösség valamennyi tagját hasonló magatartásra buzdítják: a hadkötelezettségnek, honvédelemnek bátor jellemmel, őszinte hazaszeretettől fűtve illet eleget tenni a baptisták között. Nagy jelentőséggel bír(t) e vélemény, nemcsak az ellenpéldaként felemlített, a fegyveres katonai szolgálatot megtagadó nazarénusokkal való összevetés miatt, hanem az akkortájt (1905) még igencsak friss felekezeti elismerés tekintetében is.[5] Szűk egy évtized elteltével tehát a baptista közösség bebizonyíthatta az illetékeseknek, hogy rászolgált a korábbi bizalomra, s nemcsak jogokat kész kérni, hanem hajlandó köteleességét is teljesíteni. Az otthon maradókat a szinte magától értetődő imatámogatás mellett a segélyezésben és hadikölcsön programokban való aktív részvételre buzdították a szerkesztők és cikkírók. Közülük nem egy megragadta az alkalmat arra, hogy a kénytelen-kelletlen vívott háború szimbolikus értelmezésével gazdagítsa az olvasók szellemi horizontját, s a lelki-erkölcsi hadviselés jelentőségét is kiemeljék. Baptista szemszögéből a háború, a harcokat lezáró békerendszer és az elcsatolások kulcsfogalmát a vallásszabadság biztosítása jelentette. A honvédek által időlegesen megszállt, döntően ortodox orosz, román és szerb területek hadászati jelentőségének bemutatása mellett ott szerepelt a vallásszabadság életbe léptetésének jelentőségteljes mozzanata is. E tekintetben valóságos missziót feltételezett a háborúban való részvétel. Wilson békepontjait ugyane szempontból találták rokonszenvesnek a szerzők. S amikor ténylegesen számolni kellett a területi elcsatolásokkal, akkor éppen az ellenséges román és szerb nemzeti ortodox egyház türelmetlen, elnyomó, a magyarság által képviselt vallásszabadságot korlátozó magatartására hívták fel a figyelmet a baptista szerzők.

Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy majdnem az egész korabeli baptista közvélemény leképeződik e gyűjtemény révén a háborús éveket illetően. Kétségkívül nem volt fontosabb baptista lap, mint a *Békehírnök*, tehát a szövegkorpusz alapjául választott bázis szerencsésnek és átgondoltnak nevezhető. Ugyanakkor érdemes volna a későbbiekben kiterjeszteni a figyelmet más baptista orgánumokra is:[6] tisztázni, hogy az ott található munkák között van-e háborús tematikájú, vonhatunk-e párhuzamot az itt olvasottakkal, egyáltalán milyen kép rajzolódik ki azokból, módosítanak-e valamit az eddigi képen? Ez esetben kirajzolódhatna előttünk az egész korabeli baptista publicisztika irányvonala és szellemisége, ami komoly kutatási eredményként jöhetne szóba. S ha mindez kiegészülhetne a Baptista Levéltár vonatkozó anyagainak rendszerezett áttekintésével, akkor gyakorlatilag teljessé és maradéktalanná válna a kép.[7]

A dokumentatív jellegű részeket, melyeket fentebb ismertettem, általában a *Tudósítások, versek, levelek a lövészárokból* vagy a *Vezércikkek, versek, levelek*, esetleg a *Közlemények, tudósítások* alfejezetek követik. A frontharcosoknak, hadifoglyoknak, esetleg ezek hozzátartozóinak a *Békehírnök* szerkesztőségéhez eljuttatott írásaival, leveleivel, verseivel, beszámolóival ismerkedhetünk meg e sorok révén. Azt mondhatjuk tehát, hogy a könyv erőteljesen folklorisztikai jellegű, de akár komolyabb esztétikai értékkel bíró adatai és darabjai döntően ezekből az alfejezetekből kerülnek ki. Lényeges a differenciálás, hiszen a színvonalbeli különbség egészen nyilvánvaló például a versek esetében: még a laikus olvasó is egészen könnyedén érzékeli ezt a fajta esztétikai differenciát. Ugyanakkor a rövid utalások ellenére (399. p.) azt már kevesebben tudhatják, hogy a monogramokkal, esetleg nevekkal és beosztásokkal ellátott (népi eredetű és ihletettséggű) munkák között számos darab lényegében

műköltészeti alkotásnak tekinthető. Somogyi Imrének, a közösség nagy tiszteletnek örvendő egykori vezetőjének több versével találkozhatunk. Róla nem árt tudni, hogy a korabeli Magyarországnak különösen a déli területein jelentős elismertségben volt része költőként és publicistaként. Juhász Gyula és Móra Ferenc barátságát és elismerését is sikerült kivívnia többek közt. Irodalmi munkásságát több verseskötet jelzi. Esetében tehát aligha beszélhetünk folklór alkotásokról.[8] Természetesen az alkotásoknak e vegyes közlése semmit sem von le a kötet érdemeiből, mindössze azért tartottam fontosnak utalni e tényekre, mivel e fejezetek anyaga rendkívül könnyen további (folklorisztikai) kutatások számára szolgáltathat továbblépési lehetőséget. Hadd emlékeztessenem az olvasót a Küllős Imola és Vasvári Zoltán fémjelezte kutatások és gyűjtések jelentőségére. A II. világháborús hadifogolytáborok és a sztálini légerek folklórjából összeállított kötetük ismeretében izgalmas munkának ígérkezne alaposabb analízisnek alávetni jelen kötetünk verses és prózai darabjait, de legalábbis felhívni a hazai folklorisztikai köztudat figyelmét a kötetre, mely aligha számolt eddig hasonló forrásból nyert népi alkotásokkal.[9] Már csak azért is figyelemre méltó a Zágoni Jenő által közzétett korpusz, mert jobbára egykorú szövegekről van szó, s nem utólagos visszaemlékezésekről! Tudva, hogy a sorozat s a tematika folytatódik a II. világháborús baptista emlékek összegyűjtésével (7. p.), még inkább kínálkozik az összevetés s az alaposabb elemzés szükségessége. A kifejezetten I. világháborús emlékek értékelésekor feltétlenül számolni kell Környeyné Gaál Edit munkájával. Környeyné 1985-ös kötete az ilyen típusú források jelentőségét és kiaknázatlanságát támasztja alá.[10] Az egész kötet egyik legnagyobb lehetősége rejlik azokban az elszólásokban, melyek a baptista vallású katonáktól származnak s nehézkes, gyakorta gúnyolt vallásgyakorlatukról szólnak. Közismert, hogy ekkortájt a protestáns (református, evangélikus) tábori lelkészet sem volt minden problémától mentes vagy tökéletesen megoldott, mennyivel inkább igaz ez egy éppen csak elismert, ugyanakkor még rendszeresen hátrányos megkülönböztetést szenvedő kisközösségre.[11] Az itt olvasható feljegyzésekben viszont éppen abba nyerhetünk betekintést, hogy a legkülönbözőbb speciális élethelyzetekhez egyénileg vagy közösségek miként alkalmazkodtak a baptista hívek, legyenek bár a fronton vagy hadifogságban. Apró mozaikkockák ezek, melyek összegyűjtése igazán életszerű adatokkal gazdagíthatná a baptista művelődéstörténet, egyáltalán a hazai vallási néprajz palettáját.

Általában biográfikus részek zárják a fejezeteket. (*Frontharcosaink; Baptista hőseink.*) Ezek baptista frontharcosok, sebesültek és hősi halottak rövid életrajzi adataival szolgálnak, nemegyszer fényképekkel kiegészítve. Feltétlenül praktikus részei ezek a munkának, hiszen alkalmanként bepillantást engednek a baptista közösség tagjainak családi és társadalmi háttérébe, továbbá a felekezet belső munkatársainak (igészóló, énektanár, diakónus, presbiter, vasárnapi iskolai vezető, zenekarvezető stb.) egy részéről is képet alkothatunk. A frontharcosok összesítő táblázata nem kevésbé informatív: gyülekezetekre lebontva megtaláljuk, hogy egy-egy közösség mennyi katonát adott az országnak, ráadásul a nevek alfabetikus felsorolása mellett arról is tájékoztat bennünket, hogy a bevonult baptisták mekkora családi háttérrel rendelkeztek. Egy-egy korabeli gyülekezeti közösség után kutatva feltétlenül hasznos és ajánlott bepillantani e táblázatba. Már csak olyan szempontból is, hogy azonosítsunk egy adott közösséget, s korai adatokat nyerjünk történetükhöz, múltjukhoz. Statisztikai szempontú vizsgálatok esetében szintén jelentős tájékozódási pontként jöhet szóba a táblázat, persze töredékes voltáról nem szabad megfeledkezni. Noha helynévmutató könnyíti meg a kötetben való tájékozódást, talán érdemes lett volna a *Békehírnök* e táblázatának apró alfabetikus rendű átszerkesztése, hogy a bevonultak nevei mellett abc-rendben következzenek a megnevezett gyülekezetek is. További könnyítést jelentett volna az olvasók számára, ha a települések nevei mellett a megyéket is feltüntették volna. Persze nyilvánvaló, hogy ez már bizonyos fokú beavatkozást jelentett volna az eredeti közlésekbe. Ennek ellenére úgy vélem, hogy miután nem kifejezetten szöveges adatokkal van dolgunk, érdemes lett volna megkockáztatni a változtatást. Hasonló rendszerezés a honvédportréknak is javára vált volna, legyen szó akár alfabetikus rendről vagy halálozási sorrendről. Nagyjából ugyan a *Békehírnök*ben való megjelenés alapján következnek az életrajzok, de apró eltérések előfordulnak (Például Ötvös Zsigmond esete, 133. p.). Az *Újabb életrajzi adatok, visszaemlékezések* című fejezet érezhetően kissé kilóg a mű eddig leírt szerkezetéből. Tartalmát tekintve a biográfikus részekhez illeszkedik, ám láthatóan kisebb problémák adódtak a kötetben való pontos elhelyezését illetően. Végül

zárófejezet vagy alfejezet vált belőle. Zágoni eredetileg az erdélyi ezredek világháborús történetével foglalkozó kötet[12] második részére (*Az erdélyi ezredek bajtársi emlékalbuma*) támaszkodott, amikor összeállította e fejezetet. Néhány életrajzot (Somogyi Imre, Bódis István, Durkó Gábor) és betoldást (Zágoni Barabás) leszámítva valamennyi kép és életrajz innen származik. Sajnos a változatlanul hagyott formában nem illeszkedik szervesen a korábbi életrajzi mintákhoz: kevés kivételtől eltekintve nem tudjuk meg, hogy milyen megfontolásból lett kiválasztva egyik-másik honvéd az albumból, azaz milyen baptista kapcsolatokkal rendelkeztek. Zágoni Jenő minden bizonnyal tisztában volt e kérdésekkel, hiszen elvégezte a szelektálást. Jó lett volna kiegészíteni a megszerzett információkkal a listát. Ehhez a fejezethez kapcsolódik egy további kisebb formai kellemetlenség, nevezetesen az előbb említett emlékalbum rövidítési jegyzékét közölte kötetünk szerkesztője is, ennél fogva a precíz alfabetikus rend ezúttal is elmaradt.

A szöveges fejezeteket forrásjegyzék, helynév- és személynévmutató, valamint rövid bibliográfiai lista követi. A könyv fényképmelléklettel zárul. A képek döntően a már említett személyi hagyatékokból származnak, de akadnak fotók a Hadtörténeti Intézet fotóarchívumából is. Némely kép ellenben nem azonosítható egyértelműen: vagy a képaláírás hiányzik[13] vagy a forrásmegjelölés. Képek, térképek egyébként a szövegtestben is előfordulnak. Hasonló hiányoktól sajnos ezek sem mentesek. Ettől eltekintve érdekes vállalkozás volna a kötet eddig publikálatlan hagyatéki képeinek és levelezőlapjainak vizsgálata Novotny Tihámér háborús amatőr fényképezéssel kapcsolatban kifejtett észrevételei alapján.[14]

Néhány gondolat erejéig szeretnék kitérni a kötet módszertanára és formai jegyeire. A bevezetőben arról írt a szerkesztő, hogy tartózkodni kívánt bármiféle elemzéstől és értelmezéstől. Ennek ellenére a *Trianoni tragédiánk baptista vonatkozásai* című fejezet, mely egyébként egy másutt is közölt és olvasható Zágoni-tanulmány, határozottan az adatok szerzői interpretációjaként értelmezhető. Még annak ellenére is, hogy természetesen nem az egész kötetnyi adat feldolgozására vállalkozik. Úgy gondolom, helyesebb lett volna ezt a 2001-es írást[15] – talán némi átdolgozással vagy címváltoztatással – a bevezető után elhelyezni, s egyfajta bevezető tanulmány szereppel ellátni. Érzésem szerint lehetett volna szentelni valamivel több figyelmet a kötet elkészítésének módszertani koncepciójára is. Például milyen felhívások előzték meg az anyag összegyűjtését a Baptista Egyházon belül, milyen reakciókat váltottak ki, mik voltak a tapasztalatok. E téren sajnos nem működött minden olajozottan, mint értesülünk róla. Továbbá a *Békehírnök*ben való tájékozódás alapján úgy tűnik, hogy nem minden háborús tematikájú cikk került be a kötetbe. Mi ennek a konkrét oka, mik voltak a szerkesztői irányelvek e téren? Ugyancsak a lap és a kötet összevetése során tudatosult bennem, hogy a két forrás szövege itt-ott különbözik. Mintha Zágoni Jenő stilizálta volna a régies, alkalmanként a maihoz viszonyítva már helytelen helyesírással szereplő kifejezéseket vagy szakaszokat. (Pl. franczia helyett francia, monarkia helyett monarchia stb.) Néhol a szövegkihagyásnak is nyomára leltem. Nem állítható, hogy lényegi, az összképet döntően befolyásoló elhagyásokról volna szó, mégis – azt hiszem – elegánsabb lett volna jelezni a változtatásokat, illetve az okokat. Némely formai következetlenségre már tettem utalást korábban, ezekre nem térnek ki újra. Inkább azt jegyezném meg, hogy a könyvészeti tételek helyenként hibásan szerepelnek vagy hiányosak. Egy fokkal nagyobb precizitás e téren mindenféleképpen elkelt volna.

Összességében elmondható, hogy egy példaértékű vállalkozás eredményét vehetjük kézbe Zágoni Jenőnek köszönhetően, mely számos továbblépési lehetőséget tartogat a kutatók számára, s izgalmasnak ígérkező, igazán értékes adatokkal kecsegtet. Folklorisztikai, fotografiai és felekezeti szempontú publicisztikai, valamint vallási néprajzi vizsgálatok várják a vállalkozó kedvű kutatókat. A kisebb-nagyobb hiányosságok, szerkesztési következetlenségek nem hátráltatják döntően a kötet célirányos és eredményes használatát. Érdeklődve várjuk a kötet folytatását.

(Ism.: Simon Ervin)

Jegyzetek

[1] Bethlen Gábor és a baptisták. Alvinci kéziratok, 1623–1644. Szerk.: Zágoni Jenő. Ford.: Bartha Ildikó Katalin. Bp., 2003. (Emléklapok 5. Baptista Levéltári Kiadványok 1.); Magyar baptista külmiszió és szeretetszolgálat. Beszámolók, levelek, életrajzok. Szerk.: Zágoni Jenő. Bp., 2004. (Emléklapok 6. Baptista Levéltári Kiadványok 2.) Jelen kézirat lezárásakor az ismertetett kötet folytatása még nem került ki a nyomdából.

[2] Emléklapok. Jubileumi füzetek, 1–2. Szerk.: Somogyi Imre. Bp., 1948.

[3] A Magyarországi Baptista Egyház 125 éves jubileumáról. Szerk.: Somogyi Barnabás. Bp., 1972. (Emléklapok, 3.); Egyháztörténeti és hitépítő írások. Szerk.: Somogyi Barnabás. Bp., 1988. (Emléklapok, 4.)

[4] Zágoni Jenő: Válogatott írások. Honismeret, egyháztörténelem, életrajzok. Bp., 2004.

[5] Később, a Horthy-rendszerben is számtalan esetben érte kifogás a hazai kisegyházakat antimilitarista magatartásuk miatt, ami nem felelt meg a vezetés harcias, revizionista céljainak. Ám éppen e kötet kapcsán világosan látható, hogy jóval árnyaltabban kell kezelni a kisegyházak és a fegyveres katonai szolgálat, a hadviselés kérdését.

[6] Elsősorban a Balogh Lajos szerkesztette *Vasárnapi tanító* elnevezésű havi lapra, valamint *Az igazság tanúja* c. baptista közlönyre gondolok. Mindkét lap röviddel a századfordulót megelőzően indult útjára, s a háborús évek alatt sem szüneteltették őket.

[7] Habár hagyatéki anyagokkal találkozhatunk a kötetben, nincs határozott nyoma annak, hogy ezek valóban a Baptista Levéltár tulajdonát képeznék.

[8] Ld. Csontokba zárt tűz. Dr. Somogyi Imre (Emericus) élete és munkája. Szerk.: Somogyi Barnabás. Bp., 1983.

[9] Áldozatok. A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini lágerek folklórjáról. Szerk.: Küllös Imola – Vasvári Zoltán. Bp., 2006.

[10] Környeyné Gaál Edit: Az első világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szójhagyományban. Debrecen, 1985.

[11] Borovi József: A magyar tábori lelkészet története. H.n. [Bp.], 1992.

[12] Erdélyi ezredek a világháborúban. I-II. Szerk.: Deseő Lajos – Ardói Gyula. Bp., é.n. [1940-1941.]

[13] Somogyi Imre hagyatékának negyedik képe kapcsán például semmiféle információt nem találhatunk, jóllehet a Zágoni által is hivatkozott Somogyi Imre emlékkötetben (ld. 8. sz. jegyz.) ugyanez a kép megnevezéssel és dátummal szerepel.

[14] Novotny Tihamér: Első világháborús katonaemlékek antropológiai és művészetszociológiai vizsgálata. Bp., 1987.

[15] Zágoni Jenő: Trianoni tragédiánk baptista vonatkozásai. In: Ezredfordulók. Tanulmányok három ezredforduló kapcsán Jézus Krisztusról, Szent Istvánról, a baptistákról és napjaink eseményeiről. Szerk.: Almási Mihály. Bp., 2001. 241-251. p.

[a cikk elejére](#), [a vissza a tartalomjegyzékhez](#).

12. **Petrőczy Éva: Kagylókönyvvel harangozni. Szerk.: Horváth Csaba Péter.**
 évfolyam
 3. szám
 A. D.
 MMXI
 Budapest - Debrecen, KRE Puritanizmuskutató Intézet - Hernád
 Kiadó, 2011. (Nemzet, egyház, művelődés, 6.) 135 old.

Lehet-e kagylókönyvvel harangozni, avagy lehet-e még hajdan élt puritán hitbeli eleinkről új, érdekfeszítő tanulmányokat írni? Ez a gonosz kérdésként fogalmazódott meg bennem, amikor Petrőczy Éva immáron hatodik puritán tanulmánykötetét kézbe vettem, ami a Károli Gáspár Református Egyetemen működő kutatócsoport újabb hőstette. Örömmel tapasztaljuk, hogy ezt a mindössze kétszemélyes, de számos külsős, köztük pályakezdő ifjú kutatót mozgósítani tudó kutatócsoportot Németországban, Hollandiában vagy Angliában is számon tartják, ezért hasznos rájuk odafigyelni. Ebben segít a kötet első, tudománytörténetileg is fontos írása *Vázlatos helyzetjelentés az angolszász puritán irodalom magyarországi kutatásáról* címmel, mely összefoglalót ad az angolszász puritanizmus kutatásának eddigi eredményeiről.

Már azért is fontos ez a munka, mert a puritanizmus nemcsak a régi magyar irodalom egyik jelentős szigete, vagy a teológiatörténet egy régen meghaladott irányzata csupán, hanem a magyar protestáns (református, evangélikus és szabadegyházi) vallásosság – nem az egyházszervezet, hanem a gyakorolt vallás – eddig (sajnos!) megíratlan történetének egyik alapköve. Itt jelenik meg a mindennapokat átszövő, megtermékenyítő hit igénye. Ezért a magyar puritánok munkásságáig kell visszamennünk akkor, ha az egyház történetét nem csupán eseménytörténetként, vagy ideológiatörténetként akarjuk feltárni, hanem mentalitástörténeti szemléletmóddal azt kezdjük vizsgálni, hogy hogyan éltek meg eleink hitüket a változó korokban. Ehhez számos kiváló ötletet ad az a tizenégy tanulmány – ezek között egy angol nyelvű Milton-tanulmány –, amivel Petrőczy Éva új kötete megajándékoz minket.

A kötet talányos címe a hitük miatt az Újvilágba üldözött zarándok atyák egyik nagyszerű ötletére utal. Harang híján egy megtért indiánal fúvatták a messze hangzó kagylókönyvet az istentisztelekre hívogatóul. Az egyháztörténet akkor lesz igazán teológiai tudomány, ha az organizáció történetének feltárásán túl ellátunk az egyház lényegéig, a Krisztusban hívő emberek organikus közösségéig. Erre a munkára inspiráljon az is, hogy közöttünk is vannak „megtért indiánok”, történészek, irodalomtörténészek, filozófiatörténettel foglalkozó kutatók, akik fújják a kagylókönyvet. Oda kell rájuk figyelni, együtt kell dolgozni velük, hogy az alapok feltárásából értsük meg a valót.

Petrőczy Éva tanulmánykötete a KRE Puritanizmuskutató Intézete és a Hernád Kiadó közös kiadásában jelent meg a „Nemzet, egyház, művelődés” sorozatban. Ma sincs anyagi lehetőség a tudománynak tornyot építeni, vagy nagy harangot önteni, ezért kül- és belföldi intézmények és személyek segítségével jelenhetett meg ez a munka a kagylókönyvet fújató ősök találékonyságával. A támogatók azok, akik Lakitelektől Washingtonig érdeklődnek a kutatóintézet eredményei, fáradozásai iránt, mivel ráéreznek arra, hogy tudományos önismeretünk szempontjából fontos üggyel van szó.

A kötetben található tanulmányok legnagyobb erénye, hogy érdekes, a 17. századi élet intimitásaiba vezető írások, amelyek újabb és újabb kutatásokra ösztönöznek. A Váradi Biblia hasonmás kiadásakor irányult Petrőczy figyelme arra, hogy Köleséri Sámuel és Brian Walton életrajzát párhuzamba állítsa. Medgyesi Pál sokat kutatott életének vizsgálata során is talált olyan megfigyelésre váró mozzanatokot, ami a puritán-kutatást előbbre viszi. Ezt már a tanulmányok címe is elárulja: *Miért ad(hat)ott nemes levelet III. Ferdinánd Medgyesi Pálnak?; Johannes Polyander, egy meghatározó tanáregyéniség Medgyesi Pál életében*. Egy régi keletű félreértést oszlat el az „igazi Basirius Izsákról” szóló írás, levelezésének elemzése alapján. A tanulmány végső figyelmeztetése megszívlelendő: „Mielőtt [...] végképp beleragadnánk az iránta érzett, úgyszólván kötelező magyar ellenszenvbe, emlékezzünk Basirius Izsákra, az Erdély végőráit érzékeny lélekkel és lelkiismerettel megélt vendégre és Ali bej gyámolítójára, továbbá a szerető férjre és családapára is. Egyszóval az »igazi«

Basiriusra, minden erényével és hibájával együtt.” (57. p.) Talán a régebbi és újabb keletű előítéleteinknél sem ártana ezt az alapszabályt alkalmazni.

Ez a rövid mondat sokat elárul a tanulmánykötet írásairól. Ezekben Petrőczy nem csupán az ismeretlen, fel nem tárt történeti, irodalmi tényeket akarja bemutatni, hanem emberi magatartási módokat, életcélokat, emberi kapcsolatokat elemez. Nem csupán az eseményeket, hanem az embereket akarja megismerni és megismertetni. A tanulmánykötetben megismerkedhetünk Margaret Winthroppal, Új Anglia – ahogyan akkor, a mai Egyesült Államok bölcsőjét nevezték – Lorántffy Zsuzsannájával. A kötet másik, Lorántffyval kapcsolatos írása Kálvin és Renáta hercegné barátságát veti össze Medgyesi Pál és Lorántffy Zsuzsanna kapcsolatával, amit már egy korábbi írásában megvizsgált a szerző.

A kötet több írása a 17. századi amerikai puritánokkal foglalkozik. Az ő életükről, munkásságukról és főként hatásukról vajmi keveset tud a magyar egyháztörténetírás. A puritanizmus hatásának legkeletibb helye Magyarország, a legnyugatibb az Újvilág. Érdemes a párhuzamokra figyelni. A 19. századi protestáns népi kegyességben élő biblicizmus gyökere nálunk is az Amerikából ideszármazó késői puritanizmusra vezethető vissza. Az Egyesült Államok kereszténységének jellegzetesen biblikus vallásosságának alapját is az Újvilág puritán kegyesei teremtették meg.

Az amerikai zarándok atyák világába kalauzol bennünket *A Bibliává változtatott lelkipásztor – avagy életigenlő siratóének John Cotton halálára* című tanulmány, amely egy 17. századi versfaragó, Benjamin Woodbridge John Cotton halálára írt elégiájáról szól. Cotton a korai Amerika legnevezetesebb prédikátora volt, amolyan régi Billy Graham, akinek bostoni prédikációjára „különféle [...] megrögzötteen gonosz személyek jöttek el ide és bánták meg bűneiket”. A vereszet nem éppen remekmű, de a puritán biblicitására annyira jellemző, hogy érdemes idézni kedvesnőül az ötletes tanulmányhoz:

„E férfi: élő, lélegző Biblia

Minden Szövetség rávésetett lapjaira;

Szentírás, Törvény: szívében egy-egy fejezet,

Elmájében a Szent Könyv indexét fölleled.

Egy megtestesült címlap a neve,

És kommentár volt áldott élete.”

A másik, sok tanulságot rejtő érdekes tanulmány a puritán angol, új angol és a magyarországi sabbath-ot veti össze a témára vonatkozó gazdag irodalom alapján. Hogyan kell az Úr szent napját ünnepelni? Mit szabad és mit nem szabad csinálni ezen a napon? Sok érdekes ránk maradt tudósítás között tallóztat Petrőczy tanulmánya. A legszélsőségesebb Samuel Peters úgynevezett „balga, komor törvényei”, amely szerint „senki ne utazzék, ne főzzön, ne vesse meg az ágyakat, ne vágjon haját, ne borotválkozzék [...] Egy asszony se csókolja meg a gyermekét vásár és ünnepnapokon.” Természetesen voltak emberségesebben ünneplők is. Ránk maradt egy vers, amit egy idős massachusettsi férfi írt Mrs. True-ról, egy igazlelkű asszonyról, aki úgy segített a gyerekeknek a három-négyórás prédikációk megpróbáltatásait elviselni, hogy kaprot, köményt, édesköménylevél csokrocskát adott a templomban a gyerekeknek, hogy az Ige jó íze mellé, evilági ízekkel is segítse a nebulók lankadó figyelmét az égi jókra terelni.

Örömmel olvastam a könyvben Petrőczy Pápai Páriz Imre tanulmányát, amiben a jeles szerző puritán „bestselleréről”, a *Keskeny útról* értekezik, aminek sikere a huszadik század kapujáig elér. Bőséges szemelvényekkel bizonyítja, hogy a több mint egy tucatszor kiadott munka érdemes a további vizsgálatra és egy irodalmilag igényes szövegkiadásra. Két tanulmány is szól a puritánkutató műhely felfedezettjéről, Tarpai Szilágyi Andrásról, akit „Kálvin magyar puritán tanítványának” mond a szerző. A *Szegények prókátora* című munkája a Puritán Kiskönyvtár első kiadványa lehetett Pénzes Tiborc Szabolcs fáradozása nyomán, amiben a kálvini gazdaságpolitika és gazdaságetika máig időszerű, népszerű összefoglalását találjuk. A kötet Tarpai Szilágyi András másik, nyolc évvel korábban megjelent *Libellus reputii et divortii Christiani* (1667) című könyvét is bemutatja, mely a házasság és válás ma sem időszerűtlen gondjait tárgyalja. A tanulmány meggyőző Petrőczy végkövetkeztetéséről: „Ha Tarpai Szilágyi András műve nem a kevesek által beszélt, hányatott sorsú nép nyelvéen íródik, feltétlenül bekerült volna a legtöbbet idézett keresztény házassági kalauzok kánonjába.” (102. p.)

A puritanizmus – máig élő forrás. Ezt igazolja Küllős Imola és Sándor Ildikó *Két kárpátaljai parasztpróféta szent iratai* című vallásnéprajzi szövegkiadás alapján készült Petrőczy-tanulmány, mely a sok üldöztetést megélt kárpátaljai gyülekezetekben a közelmúltig élő puritán házi gyülekezetek biblicizmusa nyomán létrejövő apokrif szövegek nyomán vizsgálja azt a viselkedésmintát, amit a puritán emlékek is tükröztek. A tanulmány záró mondatai az egész tanulmánygyűjtemény összegzése is lehetne: „Ma, egy válság század. válságévtizedében még a hűséges templomjáró egyháztagnok számára is erőt, megújulást jelenthetnek ezek a puritán gondolkodásban gyökerező... fennmaradt üzenetek. Különösen azért, mert értékszavaros korunkban sokan fűhöz-fához, hitünkötől, múltunktól és kultúránktól teljesen idegen látszatmegváltásokhoz kapkodnak.” (108. p.) Ezért hát a kagylókörttel szorgalmasan harangozni kell.

A kötetet a további kutatást megkönnyítő gazdag irodalomjegyzék és névmutató egészíti ki, valamint a tanulmányok első megjelenési helyének jegyzéke, ami ismét példája annak, hogy a puritanizmus, a magyar kultúra különböző területeit vizsgáló tudományos fáradozásainkban nem marginális terület. Segíteni és művelni kell minden olyan fáradozást, ami harang híján fűjja a kagylókörtöt.

(Ism.: Szigeti Jenő)

[a cikk elejére](#), [a vissza a tartalomjegyzékhez](#).